

Ο ΓΑΛΑΚΤΟΚΟΜΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ

ΙΣΤΟΡΙΑ - ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ - ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ

Μουσείο
Κυπριακών Τροφίμων
και Διατροφής

ΛΕΥΚΩΣΙΑ 2021

Επιμέλεια:
Μαρία Παύλου

Γενικός συντονισμός, επιλογή, και επιμέλεια φωτογραφιών παραρτήματος και φωτογραφιών εκτός κεφαλαίων:
Χρυσταλλένη Λαζάρου

Έκδοση:
**Μουσείο Κυπριακών Τροφίμων και Διατροφής
Χαραλαμπίδης Κρίστης**

Σχεδιασμός και καλλιτεχνική επιμέλεια:
Θεόδωρος Κακουλλής

Εκτύπωση:
Laser Graphics Ltd

ISBN 978-9925-7577-1-8

© Μουσείο Κυπριακών Τροφίμων και Διατροφής
Λευκωσία, 2021

Χορηγοί:

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΓΕΩΡΓΙΑΣ
ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ
ΚΑΙ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΝΕΡΓΕΙΑΣ
ΕΜΠΟΡΙΟΥ ΚΑΙ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση, αναπαραγωγή, ολική, μερική ή περιληπτική ή κατά παράφραση ή διασκευή ή απόδοση του περιεχομένου της παρούσας έκδοσης με οποιονδήποτε τρόπο, ηλεκτρονικό, μηχανικό, φωτοτυπικό ή άλλο, χωρίς την προηγούμενη γραπτή άδεια του Μουσείου Κυπριακών Τροφίμων και Διατροφής.

Ο ΓΑΛΑΚΤΟΚΟΜΙΚΟΣ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ
ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ

ΙΣΤΟΡΙΑ - ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ - ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ανικνεύοντας το γάλα και τα παράγωγά του στην προϊστορία: πώς ξεκίνησαν όλα;
Άννα Σπύρου

Όψεις της ποιμενικής ζωής στην Κύπρο
Ευφροσύνη Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου

Το γάλα και τα παράγωγά του στη λαϊκή παράδοση της Κύπρου
Θεοφανώ Κυπρή

Η ποιμενική ζωή και τα γαλακτοκομικά προϊόντα στην Ορθόδοξη Εκκλησία
και στις κυπριακές χειρόγραφες λειτουργικές πηγές
(Μέρος Α΄)
Αρχιμανδρίτης Γρηγόριος Α. Ιωαννίδης

Η ποιμενική ζωή και τα γαλακτοκομικά προϊόντα στην Ορθόδοξη Εκκλησία
και στις κυπριακές χειρόγραφες λειτουργικές πηγές
(Μέρος Β΄)
Αρχιμανδρίτης Γρηγόριος Α. Ιωαννίδης

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Κυρίως μέρος αίτησης που κατατέθηκε για εγγραφή των γαλακτοκομικών προϊόντων της Κύπρου στον Εθνικό Κατάλογο Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς της Unesco
Χρυσταλλένη Λαζάρου, Δέσποινα Αντωνιάδου, Θεόδωρος Αντωνιάδης, Βασιλική Κωνσταντίνου, Ιφιγένεια Πολυβίου-Λαμπράκη, Κωνσταντίνος Λοΐζου, Ιωάννης Παναγή, Νεόφυτος Παναγή, Ζήνα Λυσάνδρου- Παναγίδα, Ερμιόνη Παπούδη-Παπασιάντη, Ανδρέας Πολυκάρπου, Ελένη Μυλωνά- Χατζημιχαήλ

04

ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΗΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Α. ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ

**Η ποιμενική ζωή
και τα γαλακτοκομικά προϊόντα
στην Ορθόδοξη Εκκλησία
και στις κυπριακές χειρόγραφες
λειτουργικές πηγές
(Μέρος Α')**

ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΗΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Α. ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ

Η ποιμενική ζωή και τα γαλακτοκομικά προϊόντα στην Ορθόδοξη Εκκλησία και στις κυπριακές χειρόγραφες λειτουργικές πηγές (Μέρος Α')

Περίληψη

Η μορφή του «Ποιμένα», η ποιμενική ζωή ευρύτερα και τα παράγωγά της, κρέας και γαλακτοκομικά προϊόντα, ευλογούνται και καταξιώνονται από τον ίδιο τον Χριστό αλλά και την Εκκλησία Του. Η μελέτη παρουσιάζει συνοπτικά τη θεολογική βάση και τη λειτουργική πράξη της Ορθόδοξης Εκκλησίας για την ποιμενική ζωή και τα γαλακτοκομικά προϊόντα μέσα από τρεις πτυχές της χριστιανικής μας παράδοσης και εμπειρίας: την Αγία Γραφή (Παλαιά και Καινή Διαθήκη), τη λειτουργική Παράδοση της Εκκλησίας και τις κυπριακές χειρόγραφες ευχολογικές πηγές.

Η κτηνοτροφία, η ποιμενική ζωή και τα γαλακτοκομικά προϊόντα κατέχουν σημαντική θέση τόσο στην ιστορία του ισραηλιτικού λαού στα χρόνια της Παλαιάς Διαθήκης, όσο και στην εποχή της Καινής Διαθήκης με τον Θεάνθρωπο Ιησού Χριστό να γεννιέται σε σπήλαιο ζώων, να ανακλίνεται σε φάτνη προβάτων, να προσκυνείται από ποιμένες και να δέχεται τα ποιμενικά τους δώρα. Ο Χριστός ονομάζει Εαυτόν «Καλό Ποιμένα», τον λαό Του «ποιμνίο και πρόβατά» Του, τους διαχρονικούς μαθητές Του «ποιμένες», την εκούσια θυσία Του «πασχάλιο αμνό» και «εσφαγμένο αρνίο», το γάλα και τα παράγωγά του «σημείο» θείας ευλογίας αλλά και προεικόνιση και πρόγευση των αιώνιων μελλόντων αγαθών. Η θεολογική Παράδοση της Εκκλησίας μέσα από την Αγία Γραφή, την πατερική γραμματεία, την εκκλησιαστική τέχνη, την αγιολογία και τη λειτουργική ζωή (ευχολογικές και υμνογραφικές πηγές), καταγράφει μεγάλο αριθμό αναφορών στην ποιμενική ζωή και στα γαλακτοκομικά προϊόντα.

Τέλος, η μακράιωνη και πλούσια χειρόγραφη ευχολογική παράδοση της Μέσης Ανατολής (Παλαιστίνη και Σινά), σε αντίθεση με τα λιγοστά παραδείγματα των ευχολογίων της Κωνσταντινούπολης, καταγράφει και μαρτυρεί πληθώρα ευχών και διατάξεων θείας ευλογίας, πρόνοιας, προστασίας και αγιασμού όλων των εκφάνσεων του ποιμενικού βίου και έργου. Οι λειτουργικές περιφέρειες της Κάτω Ιταλίας, Ελλάδας και Κύπρου (μέσα από τα παραδείγματα 9 κυπριακών ευχολογίων) κληρονομούν και διασώζουν μεγάλο μέρος της λειτουργικής πράξης της Μέσης Ανατολής.

Η Ορθόδοξη Εκκλησία με ιδιαίτερη προσοχή ευλογεί και ενισχύει τη μεγάλη σημασία της ποιμενικής ζωής και των γαλακτοκομικών προϊόντων στη μακραίωνη ιστορία της. Η μελέτη μας θα προσπαθήσει συνοπτικά να παρουσιάσει τη θεολογική βάση και τη λειτουργική πράξη της Ορθόδοξης Εκκλησίας για την ποιμενική ζωή και τα γαλακτοκομικά προϊόντα μέσα από τρεις πτυχές της χριστιανικής μας παράδοσης και εμπειρίας:

1. Την Αγία Γραφή: Παλαιά και Καινή Διαθήκη.
2. Τη Λειτουργική Παράδοση της Εκκλησίας.
3. Τις κυπριακές χειρόγραφες ευχολογικές πηγές.

Η μελέτη χωρίζεται σε δύο μέρη. Το Μέρος Α΄ επικεντρώνεται στις δύο πρώτες πτυχές, ενώ οι κυπριακές χειρόγραφες ευχολογικές πηγές εξετάζονται ξεχωριστά στο Μέρος Β΄.

1. Η Αγία Γραφή: Παλαιά και Καινή Διαθήκη

1.1 Παλαιά Διαθήκη

Η κτηνοτροφία και η ποιμενική ζωή κατέχουν σημαντική θέση στον ημινομαδικό τρόπο ζωής του ισραηλιτικού λαού στα χρόνια της Παλαιάς Διαθήκης, από την εποχή ήδη των μεγάλων Πατριαρχών (1825-1610 π.Χ.).¹ Ακόμη και με την αστικοποίηση, μετά το 1000 π.Χ., η χαμηλή διαθεσιμότητα νερού και καλλιεργήσιμης γης περιόριζε διαχρονικά τις καλλιέργειες και τη σημασία της γεωργίας. Η κτηνοτροφία και κυρίως τα αιγοπρόβατα διαδραμάτιζαν σημαίνοντα ρόλο στην καθημερινή τους ζωή, αφού αποτελούσαν την κατ' εξοχήν πηγή για το γάλα και τα γαλακτοκομικά προϊόντα (τυρί, βούτυρο), το κρέας και το μαλλί, αλλά και την προσφορά της αιματηρής θυσίας στον Γιαχβέ. Διέθεταν σε μικρότερους αριθμούς βοοειδή, τα οποία χρησιμοποιούσαν στις διάφορες γεωργικές εργασίες, όπως στο όργωμα, αλλά και στις θυσίες στον Ναό.

Βασική διατροφή για τον ισραηλιτικό λαό στην Παλαιά Διαθήκη αποτελούν το ψωμί και τα γαλακτοκομικά προϊόντα. Το κρέας είναι φαγητό πολυτελείας και καταναλώνεται εκεί που υπάρχει οικονομική ευχέρεια, σε εορτές και ειδικές κοινωνικές περιστάσεις. Επιτρέπεται η κατανάλωση κρέατος που προέρχεται από «καθαρά ζώα» (Δευτ 14,4) κυρίως αιγοπρόβατα και βοοειδή, τα ζώα που μηρυκάζουν την τροφή τους και διαιρούν την οπλή τους, ενώ απαγορεύεται αυστηρά η κατανάλωση κρέατος και των παραγώγων τους από «ακάθαρτα ζώα», όπως η καμήλα, το κουνέλι, ο λαγός, ο χοίρος και το άλογο (Λευιτ 11,4-7).² Αντίστοιχα, για τους Εβραίους στην εποχή της Παλαιάς Διαθήκης μαζί με το νερό και το κρασί συγκατατέλεγα ως βασική πόση και το γάλα.

Η Γη Χαναάν, η περιοχή της Παλαιστίνης, ο τόπος της Επαγγελίας και της υπόσχεσης του Θεού στον Αβραάμ χαρακτηρίζεται ως η ευλογημένη γη όπου ρέει άφθονο το γάλα και το μέλι («είσαγαγεῖν

¹ Για όλη τη συζήτηση γύρω από την ιστορία και θεσμολογία της εποχής της Παλαιάς Διαθήκης με περαιτέρω βιβλιογραφία για το κάθε θέμα, βλ. Οικονόμου (1989)· Σαρηγιάννης (1990)· De Vaux (1991)³· Βέλλας (1996)³· Καραγιάννης (2013).

² Τα βιβλία Λευιτικό (11,1-47) και Δευτερονόμιο (14,3-21) καταγράφουν αναλυτικά όλες τις οδηγίες και τους κανονισμούς που διέπουν τις διατροφικές συνήθειες στην Παλαιά Διαθήκη. Για περαιτέρω μελέτη και συζήτηση γύρω από τη διαμόρφωση της διατροφής των ανθρώπων με βάση τις κοινωνίες και τις θρησκείες, βλ. Ματάλα (2008) και (2015).

αὐτοὺς εἰς γῆν ἀγαθὴν καὶ πολλήν, εἰς γῆν ῥέουσαν γάλα καὶ μέλι» Ἐξ 3,8).³ Παράγωγα του γάλακτος που κατ' ἐξοχὴν μνημονεύονται εἶναι το βούτυρο⁴ καὶ το τυρί.⁵ Ἡ ευχαριστήρια ᾠδὴ του Μωσῆ που ἀναπέμπεται μετὰ τὴ θαυμαστὴ διάβαση τῆς Ερυθρᾶς θάλασσης,⁶ ἐξυμνεῖ ἀνάμεσα σε ἄλλα καὶ τὸ «βούτυρον βοῶν καὶ γάλα προβάτων».⁷ Το γάλα καὶ τὰ παράγωγά του συγκαταλέγονται με τὸ καλὸ καὶ ἐκλεκτὸ φαγητὸ «ἔφαγον ἄρτον μου μετὰ μέλιτός μου, ἔπιον οἶνόν μου μετὰ γάλακτός μου».⁸ Στὸ ἴδιο βιβλίον του Ἀσματος Ἀσμάτων, τὸ γάλα ἀναφέρεται ὡς συστατικὸ που συνοδεύει τὸ κάλλος τοῦ σώματος καὶ τὴν ὁμορφίαν τοῦ προσώπου.⁹ Ἀναφορὰ γίνεται καὶ σε «ἄσκον τοῦ γάλακτος», ὡς μέσο μεταφορᾶς καὶ πόσης τοῦ γάλακτος.¹⁰ Τέλος, στὴ Σοφία Σειράχ, τὸ γάλα συγκαταλέγεται με τὰ ἀπολύτως ἀπαραίτητα στοιχεῖα γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου: «ἀρχὴ πάσης χρείας εἰς ζωὴν ἀνθρώπου, ὕδωρ καὶ πῦρ καὶ σίδηρος καὶ ἄλας καὶ σεμίδαλις πυροῦ καὶ γάλα καὶ μέλι, αἷμα σταφυλῆς καὶ ἔλαιον καὶ ἰμάτιον».¹¹ Ὁ δε προφήτης Ἰωὴλ ὀλοκληρώνει τὸ βιβλίον του με τὸν Θεὸ νὰ ὑπόσχεται ἀφθονία ἀγαθῶν καὶ δωρεῶν στὸν πιστὸ λαὸ Του, ἐξαίροντας τὰ προϊόντα τοῦ κρασιοῦ καὶ τοῦ γάλακτος.¹² Μεγάλες προσωπικότητες τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καὶ τῆς ἱστορίας τοῦ ἰσραηλιτικοῦ λαοῦ συνδέονται ἀρρηκτὰ με τὴν ποιμενικὴ ζωὴ ὅπως ὁ Ἄβελ,¹³ ὁ Ἀβραάμ,¹⁴ ὁ Ἰσαάκ,¹⁵ ὁ Ἰακώβ,¹⁶ ὁ Μωσῆς¹⁷ καὶ ὁ Δαβίδ.¹⁸ Ὅλα πρέπει νὰ σημειώσουμε πέντε χαρακτηριστικὲς περιγραφές τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἀναφορικὰ με τὴν ποιμενικὴ ζωὴ καὶ τὰ γαλακτοκομικὰ προϊόντα:

³ Σε ὅλη τὴν Παλαιὰ Διαθήκη ἡ Γῆ τῆς Ἐπαγγελίας προσδιορίζεται ὡς ἡ «γῆ ἢ ῥέουσα γάλα καὶ μέλι», βλ. ἐπίσης Ἐξ: 3,17· 13,5· 33,3· Ἀριθ: 13, 27· 14,8· 16,13-14· Δευτ: 6,3· 11,9· 26,9-10· 26,15· 27,3· 31,20· Ἰησ Ν 5,6· Σοφ Σειρ 46,8· Ἰερ: 11,5· 39,22· Βαρ 1,20· Ἰεζ 20: 6, 15.

⁴ Γεν 18,8· Δευτ 32,14· Κριτ 5,25· Β' Βασ 17,29· Παρμ 30,33· Ἠσ 7: 15, 22.

⁵ Ψαλμ: 67,16-17· 118,70· Ἰώβ 10,10· Θρήνοι 4,7.

⁶ Δευτ 32,1-43.

⁷ Δευτ 32,14.

⁸ Ἀσμ 5,1.

⁹ Ἀσμ: 4,11· 5,12.

¹⁰ Κριτ 4,19.

¹¹ Σοφ Σειρ 39,26.

¹² Ἰωὴλ 4,18: «οἱ βουνοὶ ῥυήσονται γάλα».

¹³ Ὁ Ἄβελ, «ποιμὴν προβάτων» (Γεν 2,2), προσφέρει θυσία εὐάρεστη στὸν Θεὸ «ἀπὸ τῶν πρωτοτόκων τῶν προβάτων αὐτοῦ καὶ ἀπὸ τῶν στεάτων αὐτῶν. καὶ ἐπέιδεν ὁ Θεὸς ἐπὶ Ἄβελ καὶ ἐπὶ τοῖς δώροις αὐτοῦ» (Γεν 4,4). Αὐτὸ τὸ γεγονός προκαλεῖ τὸν φθόνον στὸν ἀδελφὸ του τὸν Κάιν καὶ γίνεται ἡ ἀφορμὴ νὰ φονεύσει τὸν Ἄβελ (Γεν 4,5-16).

¹⁴ Σαρηγιάννης (1990) 64-68· Βέλλας (2008) 11-50. Παραμένει μία ἀπὸ τὶς συγκλονιστικότερες καὶ πιο συγκινητικὲς περιγραφές τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἡ διήγηση τῆς δοκιμασίας τῆς πίστεως τοῦ Ἀβραάμ με τὴν ἐντολὴ τῆς θυσίας τοῦ Ἰσαάκ (Γεν 22,1-19). Ὅταν ὁ Ἰσαάκ ἐρωτᾷ τὸν πατέρα του «Ἴδοὺ τὸ πῦρ καὶ τὰ ξύλα· ποῦ ἐστὶν τὸ πρόβατον τὸ εἰς ὀλοκάρπωσην; εἶπεν δὲ Ἀβραάμ· Ὁ Θεὸς ὄψεται ἑαυτῷ πρόβατον εἰς ὀλοκάρπωσην, τέκνον» (Γεν 22,7-8). Ἄγγελος Κυρίου σταματᾷ τὸν Ἀβραάμ ἀπὸ τὴ θυσία τοῦ παιδιοῦ του «καὶ ἀναβλέψας Ἀβραάμ τοῖς ὀφθαλμοῖς αὐτοῦ εἶδεν, καὶ ἰδοὺ κριὸς εἰς κατεχόμενος ἐν φυτῷ σαβέκ τῶν κεράτων· καὶ ἐπορεύθη Ἀβραάμ καὶ ἔλαβεν τὸν κριὸν καὶ ἀνήνεγκεν αὐτὸν εἰς ὀλοκάρπωσην ἀντὶ Ἰσαάκ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ» (Γεν 22,13). Γιὰ τὴ θυσία τοῦ Ἀβραάμ ὡς προτύπωση τῆς Θεῖας Ευχαριστίας, βλ. Φίλιας (2016) 15-25.

¹⁵ Σαρηγιάννης (1990) 68· Βέλλας (2008) 11-50.

¹⁶ Σαρηγιάννης (1990) 68-69· Βέλλας (2008) 11-50.

¹⁷ Σαρηγιάννης (1990) 78-96· Βέλλας (2008) 51-99.

¹⁸ Σαρηγιάννης (1990) 125-139· Βέλλας (2008) 113-128.

1.1.1. Η φιλοξενία των τριών αγγέλων από τον πατριάρχη Αβραάμ (περί το 1800 π.Χ.),¹⁹ σκηνή η οποία κατ' εξοχήν θα χρησιμοποιηθεί στη βυζαντινή αγιογραφία ως εικόνα και προτύπωση της Αγίας Τριάδας.²⁰ Ο Αβραάμ προσωπικά επιμελείται της φιλοξενίας των αγγέλων, παρακινεί τη σύζυγό του Σάρρα να ζυμώσει άζυμο ψωμί, επιλέγει το τρυφερότερο μοσχάρι για ψήσιμο και μαζί με βούτυρο και γάλα προσφέρει τράπεζα στους φιλοξενούμενους, ενώ ο ίδιος, παρά τα εκατό χρόνια της ηλικίας του, στέκεται όρθιος κοντά τους ως υπηρέτης έτοιμος να τους διακονήσει.²¹

1.1.2. Ο θεόπτης Μωσής σε ηλικία 80 ετών (γύρω στο 1270 π.Χ.), στο όρος Χωρήβ (όρος Σινά) βόσκοντας τα πρόβατα του πεθερού του Ιοθόρ, δέχεται την αποκάλυψη του Θεού στη φλεγόμενη και μη καιόμενη βάτο.²² Ο Θεός του αποκαλύπτει το όνομά Του, «Γιαχβέ», και τον καλεί να γίνει ελευθερωτής του Λαού Του από την Αίγυπτο της σκλαβιάς, οδηγώντας τον στη Γη της Επαγγελίας, τη γη Χαναάν «εις γήν ρέουσαν γάλα και μέλι» (Εξ 3: 8, 17).²³ Μπροστά στη διστακτικότητα, τους ενδοιασμούς και τις αδυναμίες που προβάλλει ο Μωσής για τη μεγάλη αποστολή του, ο Θεός τού παραδίδει ως σημείο θείας δύναμης την «ποιμενική ράβδο».²⁴

1.1.3. Η κατ' εξοχήν Μεσσιανική προφητεία του Ησαΐα (περί το 738 π.Χ.) «διὰ τοῦτο δώσει Κύριος αὐτὸς ὑμῖν σημεῖον· ἰδοὺ ἡ παρθένος ἐν γαστρὶ ἔξει καὶ τέξεται υἱόν, καὶ καλέσεις τὸ ὄνομα αὐτοῦ Ἑμμανουήλ· βούτυρον καὶ μέλι φάγεται» (Ησ 7,14-15), δίνει ως «σημεῖο» του Μεσσία τη διατροφή Του με «βούτυρο και μέλι», για να δηλώσει, σύμφωνα με την ερμηνεία του Αγίου Ιωάννη του Χρυσοστόμου, το αληθινό γεγονός του ερχομού Του, του έργου της θείας Οικονομίας, της Ενανθρώπησης του Θεού, ο τέλειος Θεός θα γίνει τέλειος άνθρωπος, θα λάβει την ανθρώπινη φύση και θα τραφεί με τον ίδιο τρόπο που τρέφονται όλοι οι άνθρωποι.²⁵ Ο ίδιος προφήτης κηρύττοντας περί του Μεσσία ως «τοῦ πάσχοντος παιδὸς καὶ δούλου τοῦ Θεοῦ» (Ησ κεφ. 49-57), θα αποδώσει μεσσιανική προσωνομία στη

¹⁹ Γεν 18,1-15.

²⁰ Γεν 18,1-2: «Ἵσθη δὲ αὐτῷ ὁ Θεὸς πρὸς τὴ δρυὶ τῆ Μαμβρῆ καθημένου αὐτοῦ ἐπὶ τῆς θύρας τῆς σκηνῆς αὐτοῦ μεσημβρίας. Αναβλέψας δὲ τοῖς ὀφθαλμοῖς αὐτοῦ εἶδεν, καὶ ἰδοὺ τρεῖς ἄνδρες εἰστήκεισαν ἐπάνω αὐτοῦ· καὶ ἰδὼν προσέδραμεν εἰς συνάντησιν αὐτοῖς ἀπὸ τῆς θύρας τῆς σκηνῆς αὐτοῦ καὶ προσεκύνησεν ἐπὶ τὴν γῆν». Βλ. ἐπίσης Βασιλειάδης (2004)⁹ 144-152· Βέλλας (2008) 26-28.

²¹ Γεν 18,7-8: «καὶ εἰς τὰς βόας ἔδραμεν Ἀβραάμ καὶ ἔλαβεν μοσχάριον ἀπαλὸν καὶ καλὸν καὶ ἔδωκεν τῷ παιδί, καὶ ἐτάχυνεν τοῦ ποιῆσαι αὐτό. Ἔλαβεν δὲ βούτυρον καὶ γάλα καὶ τὸ μοσχάριον, ὃ ἐποίησεν, καὶ παρέθηκε αὐτοῖς, καὶ ἐφάγασαν· αὐτὸς δὲ παρεστήκει αὐτοῖς ὑπὸ τὸ δένδρον».

²² Εξ 3,1-2: «καὶ Μωσῆς ἦν ποιμαίνων τὰ πρόβατα Ἰοθὼρ τοῦ γαμβροῦ αὐτοῦ τοῦ ἱερέως Μαδιάμ καὶ ἦγαγεν τὰ πρόβατα ὑπὸ τὴν ἔρημον καὶ ἦλθεν εἰς τὸ ὄρος Χωρήβ. Ἵσθη δὲ αὐτῷ ἄγγελος Κυρίου ἐν φλογὶ πυρὸς ἐκ τοῦ βάλτου, καὶ ὄρᾳ ὅτι ὁ βάλτος καίεται πυρὶ, ὁ δὲ βάλτος οὐ κατεκαίετο».

²³ Εξ 3,8: «καὶ κατέβην ἐξελέσθαι αὐτοὺς ἐκ χειρὸς Αἰγυπτίων καὶ ἐξαγαγεῖν αὐτοὺς ἐκ τῆς γῆς ἐκείνης καὶ εἰσαγαγεῖν αὐτοὺς εἰς γῆν ἀγαθὴν καὶ πολλήν, εἰς γῆν ρέουσαν γάλα καὶ μέλι».

²⁴ Εξ 4,1-5. Βλ. ἐπίσης Εξ 4,17: «καὶ τὴν ράβδον ταύτην τὴν στραφεῖσαν εἰς ὄφιν λήμνη ἐν τῇ χειρὶ σου, ἐν ἣ ποιήσεις ἐν αὐτῇ τὰ σημεῖα». Για περαιτέρω συζήτηση γύρω από τα κεφάλαια 3 και 4 του βιβλίου της Εξόδου, βλ. Ψαλτάκης (2003)⁶ 25-35· Βέλλας (2008) 55-79.

²⁵ Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος, Ερμηνεία εις τον προφήτην Ησαΐαν, ΕΠΕ 8, 474: 7-13 και 20-21: «Τί γάρ φησι; «Βούτυρον καὶ μέλι φάγεται». Τοῦτο δὲ οὐκ ἂν εἴη θεότητος, ἀλλὰ τῆς φύσεως τῆς ἡμετέρας. Διὰ γάρ τοι τοῦτο οὐδὲ ἄνθρωπον ἀπλῶς πλάσας ἐνόηκισεν ἐν αὐτῷ, ἀλλὰ καὶ τῆς κηρύσεως ἠνέσχετο, καὶ ταύτης ἐνεαμνησιαίου, καὶ ὀδίνων καὶ σπαργάνων, καὶ τῆς ἐκ πρώτης ἡλικίας τροφῆς, ἵνα διὰ πάντων ἐμφράξῃ τὰ στόματα τῶν ἀρνεῖσθαι τὴν οἰκονομίαν ἐπιχειρούντων ... Τὸ τραφῆναι πάλιν τῷ κοινῷ τῆς φύσεως νόμῳ καὶ τῷ αὐτῷ τοῖς πολλοῖς, κοινόν». Βλ. ἐπίσης Ψαλτάκης καὶ Τρεμπέλας (2002)² 80-87· Βέλλας (2008) 206-210, 232-236.

φράση «ἀμνὸς τοῦ Θεοῦ» περιγράφοντας το λυτρωτικό για τον άνθρωπο εκούσιο Πάθος του Μεσσία.²⁶

1.1.4. Βασικό στοιχείο της εβραϊκής λατρείας στον Ναό των Ιεροσολύμων αποτελούν οι αιματηρές θυσίες ζώων, κυρίως αιγοπροβάτων και μοσχαριού, που προσφέρονται καθημερινά και κατ' εξοχήν στις μεγάλες εορτές.²⁷ Σημείο αναφοράς και αυτοπροσδιορισμού για κάθε ισραηλιτική οικογένεια αποτελεί, από το βράδυ της παραμονής της μεγάλης Εξόδου από την Αίγυπτο κατά το έτος 1270 π.Χ. και διάβαση (πεσάχ – Πάσχα) της Ερυθράς θάλασσας μέχρι και σήμερα, η θυσία και βρώση του «πασχάλιου αμνού» κατά το πασχάλιο δείπνο της εορτής του Πάσχα το βράδυ της 14ης μηνός Νισσάν.²⁸ Η εορτή του Εξιλασμού ήταν μια από τις πιο επίσημες ιουδαϊκές εορτές και η κατ' εξοχήν ημέρα νηστείας και μετάνοιας. Σκοπό είχε την κάθαρση από κάθε αμαρτία και μολυσμό του Ναού, της χώρας και ολόκληρου του ισραηλιτικού λαού, από τον αρχιερέα, τους ιερείς, τους άρχοντες μέχρι και τον τελευταίο Ισραηλίτη. Στο τελετουργικό της εορτής κεντρική θέση είχε η θυσία του μόσχου για εξιλέωση των αμαρτιών του αρχιερέα, και η θυσία δύο τράγων για εξιλασμό των αμαρτιών ολόκληρου του ισραηλιτικού λαού, εκ των οποίων ο ένας προσφερόταν στον Θεό στο θυσιαστήριο των ολοκαυτωμάτων και ο άλλος, «ο αποδιοπομπαίος», κατακρημνιζόταν ζωντανός στους απόκρημνους βράχους της ερήμου του Ιούδα.²⁹

1.1.5. Στην Παλαιά Διαθήκη ο αληθινός Θεός ονομάζεται σε απόλυτο βαθμό, ο κατ' εξοχήν ποιμένας του Ισραηλιτικού λαού, γι' αυτό και ο εκλεκτός λαός Του, χαρακτηρίζεται ως πρόβατα και αρνία Του.³⁰ Ο ποιητής του Ψαλμού 22 καταγράφει με έναν εξαιρετικά μοναδικό και ωραίο τρόπο τη στενή επικοινωνία αλλά και την οικεία σχέση που βιώνει με τον καλό και αγαθό Ποιμένα του, τον Θεό, «Κύριος ποιμαίνει με, καὶ οὐδέν με ὑστερήσει» (Ψαλμ 22,1). Επιβεβαιώνει τη θεία πρόνοια, μέριμνα, φροντίδα, στοργή, καθοδήγηση και προφύλαξη που δέχεται, νιώθοντας κάθε στιγμή την ποιμαντική ράβδο και βακτηρία του Θεού στη ζωή του, ως παράκληση και παρηγορία «ἡ ράβδος σου καὶ ἡ βακτηρία σου, αὐταὶ με παρεκάλεσαν» (Ψαλμ 22,4β). Με εμπιστοσύνη και ευγνωμοσύνη ομολογεί όλες τις θείες ευεργεσίες

²⁶ Ψαλτάκης και Τρεμπέλας (2002)² 369-425· Βέλλας (2008) 271-309.

²⁷ Δόικου (1965)· De Vaux (1991)³ 396-451· Οικονόμου (1989) 369-382· Παπαρνάκης (2012) 176-182· Καραγιάννης (2013) 484-494. Για τη συζήτηση γύρω από τις θυσίες της Παλαιάς Διαθήκης ως προτύπωση της Θείας Ευχαριστίας, βλ. Φίλιας (2016) 15-45.

²⁸ Μπρατσιώτης (1963) «Αμνός» 376-377· Δόικου (1969)· De Vaux (1991)³ 466-473· Αγουρίδης (1985)⁴ 314-316· Οικονόμου (1989) 393-397· Di Sante (1991)² 160-170· Βέλλας (1996)³ 206-212· Καραγιάννης (2013) 508-517· Φίλιας (2016) 40-44.

²⁹ Βλ. Λευιτ κεφ. 16 και Ιεζ 45,18-20. Για την εορτή του Εξιλασμού και το όλο τελετουργικό, βλ. Αγουρίδης (1985)⁴ 316-317· De Vaux (1991)³ 487-489· Οικονόμου (1989) 401-403· Di Sante (1991)² 215-220· Βέλλας (1996)³ 203-206· Καραγιάννης (2013) 520-522· Φίλιας (2013) 2006-2009.

³⁰ Ησ 40,11: «ὡς ποιμὴν ποιμανεῖ τὸ ποῖμνιον αὐτοῦ καὶ τῷ βραχίονι αὐτοῦ συνάξει ἄρνας καὶ ἐν γαστρὶ ἐχοῦσας παρακαλέσει». Πρβλ. επίσης Αριθ 27,15-17· Ζαχ 11: 4, 7, 11, 15-16· Ησ 63,11· Ιερ: 3,15· 12,10· 13,20· 23,1-4· 27,6· 27,17. Το βιβλίο των Ψαλμών αναφέρεται και τονίζει ιδιαίτερα τη σχέση του Θεού ποιμένα, με το ποίμνιό Του, τον ισραηλιτικό λαό: Ψαλμ 73,1: «ὠργίσθη ὁ θυμὸς σου ἐπὶ πρόβατα νομῆς σου;»· Ψαλμ 76,21: «ὠδήγησας ὡς πρόβατα τὸν λαόν σου ἐν χειρὶ Μωϋσῆ καὶ Ἀαρών;»· Ψαλμ 77,52: «καὶ ἀπήρεν ὡς πρόβατα τὸν λαόν αὐτοῦ καὶ ἀνήγαγεν αὐτοὺς ὡς ποῖμνιον ἐν ἐρήμῳ;»· Ψαλμ 78,13: «ἡμεῖς δὲ λαὸς σου καὶ πρόβατα τῆς νομῆς σου;»· Ψαλμ 79,2: «ὁ ποιμαίνων τὸν Ἰσραὴλ, πρόσχες, ὁ ὀδηγῶν ὡσεὶ πρόβατα τὸν Ἰωσήφ;»· Ψαλμ 94,7: «ὅτι αὐτὸς ἐστὶν ὁ Θεὸς ἡμῶν, καὶ ἡμεῖς λαὸς νομῆς αὐτοῦ καὶ πρόβατα χειρὸς αὐτοῦ;»· Ψαλμ 99,3: «γινῶτε ὅτι Κύριος, αὐτὸς ἐστὶν ὁ Θεός, αὐτὸς ἐποίησεν ἡμᾶς καὶ οὐχ ἡμεῖς, λαὸς αὐτοῦ καὶ πρόβατα τῆς νομῆς αὐτοῦ».

που απολαμβάνει στην αληθινή αίσθηση της παρουσίας του Θεού ακόμη «καὶ ἐν μέσῳ σκιάς θανάτου, οὐ φοβηθήσομαι κακά, ὅτι σὺ μετ' ἐμοῦ εἶ» (Ψαλμ 22,4α).³¹

Οι ηγέτες του περιούσιου λαού, θρησκευτικοί και πολιτικοί, οι βασιλιάδες και οι προφῆτες αναλαμβάνουν από τον ίδιο τον Θεό την πνευματική και θρησκευτική καθοδήγηση του λαού του Θεού, γι' αυτό και χαρακτηρίζονται «ποιμένες» του.³² Ο προφήτης Ιεζεκκιήλ ελέγχει, στο κεφάλαιο 34 του βιβλίου του, τους κακούς ποιμένες του ισραηλιτικού λαού (Ιεζ 34,1-10).³³ Κρίνονται ανάξιοι πνευματικοί ποιμένες, διότι δεν ανταποκρίνονται στο ὕψος της υψηλής αποστολής τους. Ο προφήτης, παραταύτα, είναι βέβαιος ότι ο κατ' εξοχήν «ποιμένας» Θεός θα αναλάβει να προστατεύσει, να διαθρέψει, να περιποιηθεί, να αναπαύσει, να επαναφέρει, να οδηγήσει τα πρόβατά Του «ἐν νομῇ ἀγαθῇ» (Ιεζ 34,14).³⁴ Πλήρωμα και κορωνίδα όλων των ενεργειών του Θεού, συνιστά η υπόσχεση και διαβεβαίωση ότι θα αναδείξει στον εκλεκτό λαό Του τον «καλό Ποιμένα Μεσσία» και θα εγκαινιάσει στο ποίμνί Του την εποχή της Νέας Διαθήκης και θείας ευλογίας (Ιεζ 34,23-31).³⁵ Ο προφήτης Μιχαίας υπογραμμίζει ότι ο Ποιμένας Χριστός, με τη γέννησή Του στη Βηθλεέμ, θα ποιμαίνει και θα περιβάλλει την ισχυρή βασιλεία Του με διαρκή φροντίδα, στοργή και προστασία, σημαίνοντας την απαρχή της καινούργιας μεσσιανικής εποχής ειρήνης και ευημερίας (Μιχ 5,1-4α).³⁶ Ο προφήτης Ιερεμίας υπογραμμίζει στη διδασκαλία του ότι θείο δώρο κατά τη μεσσιανική εποχή θα είναι και οι άξιοι πνευματικοί ποιμένες, εκείνοι οι οποίοι θα ανταποκριθούν στην υψηλή αποστολή της διαποίμανσης του λαού με σοφία, σύνεση και διάκριση, «καὶ δώσω ὑμῖν ποιμένας κατὰ τὴν καρδίαν μου, καὶ ποιμανοῦσιν ὑμᾶς ποιμαίνοντες μετ' ἐπιστήμης» (Ιερ 3,15).

³¹ Για τον Ψαλμό 22, βλ. Τρεμπέλας (2007)⁶ 98-101· Βέλλας (2010)⁴ 129-135· Μαυρόπουλος (2017) 253-255· Καϊμάκη (2010) 113-114.

³² Γκίκας (2005)² 16.

³³ Βλ. επίσης τα αντίστοιχα κηρύγματα και διαπιστώσεις των προφητών Ναούμ (Να 3,18: «ἐνύσταξαν οἱ ποιμένες σου, βασιλεὺς Ἀσσύριος ἐκοίμισεν τοὺς δυνάστας σου»), Ζαχαρίου (Ζαχ: 10,3 «ἐπὶ τοὺς ποιμένας παρωξύνθη ὁ θυμὸς μου, καὶ ἐπὶ τοὺς ἄμνοὺς ἐπισκέψομαι· καὶ ἐπισκέπεται Κύριος ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ τὸ ποίμνιον αὐτοῦ τὸν οἶκον Ἰούδα»· 11,4 «τάδε λέγει Κύριος παντοκράτωρ· Ποιμαίνετε τὰ πρόβατα τῆς σφαγῆς») και Ιερεμίου (Ιερ: 12,10 «ποιμένες πολλοὶ διέφθειραν τὸν ἀμπελῶνα μου, ἐμόλυναν τὴν μερίδα μου, ἔδωκαν μερίδα ἐπιθυμητὴν μου εἰς ἔρημον ἄβατον»· 22,22 «πάντας τοὺς ποιμένας σου ποιμανεῖ ἄνεμος»· 23,1 «Ὡ οἱ ποιμένες οἱ διασκορπίζοντες καὶ ἀπολλύοντες τὰ πρόβατα τῆς νομῆς μου. Διὰ τοῦτο τάδε λέγει Κύριος ἐπὶ τοὺς ποιμαίνοντας τὸν λαόν μου· ὑμεῖς διεσκορπίσατε τὰ πρόβατά μου καὶ ἐξώσατε αὐτὰ καὶ οὐκ ἐπισκέψασθε αὐτά»).

³⁴ Ιεζ: 34,11 «ἰδοὺ ἐγὼ ἐκζητήσω τὰ πρόβατά μου καὶ ἐπισκέψομαι αὐτά»· 34,15 «ἐγὼ βοσκήσω τὰ πρόβατά μου καὶ ἐγὼ ἀναπαύσω αὐτά, καὶ γνώσονται ὅτι ἐγὼ εἰμι Κύριος».

³⁵ Ιεζ 34,23: «καὶ ἀναστήσω ἐπ' αὐτοὺς ποιμένα ἕνα καὶ ποιμανεῖ αὐτούς, τὸν δούλόν μου Δαυὶδ, καὶ ἔσται αὐτῶν ποιμὴν». Βλ. επίσης Ψαλτάκης (2002)² 283-293.

³⁶ Μιχ 5,3-4α: «καὶ στήσεται καὶ ὄψεται καὶ ποιμανεῖ τὸ ποίμνιον αὐτοῦ ἐν ἰσχύϊ Κύριος, καὶ ἐν τῇ δόξῃ ὀνόματος Κυρίου Θεοῦ αὐτῶν ὑπάρξουσιν, διότι νῦν μεγαλυνθήσονται ἕως ἄκρων τῆς γῆς. καὶ ἔσται αὕτη εἰρήνη». Βλ. ὅλη τη συζήτηση στο Παπαδοπούλου (2000) 143-153.

1.2. Καινή Διαθήκη

1.2.1. Η Γέννηση του Χριστού

«Ἡ μητρόπολις τῶν ἐορτῶν», το κοσμοσωτήριο, «ὐπὲρ νοῦν καὶ λόγον», «ξένον καὶ παράδοξον, ἀκατάληπτον καὶ φρικτὸν Μυστήριον» της Ενανθρώπισης του Υιού και Λόγου του Θεού, διαδραματίζεται σε ένα Σπήλαιο ζώων. Η Φάτνη, το παχνί των προβάτων, υποδέχεται τον «Ἀχώρητο παντί».³⁷ Στη βυζαντινή εικόνα της Γέννησης απεικονίζονται μέσα στη φάτνη και πίσω από το νεογέννητο θείο βρέφος δύο ζώα, «ὁ βοῦς καὶ ὁ ὄνος», να το θερμαίνουν με τα χνώτα τους. Οι ἄγγελοι ευαγγελίζονται στους ποιμένες το χαρμόσυνο θαυμαστό γεγονός «ὄτι ἐτέχθη ὑμῖν σήμερον Σωτὴρ, ὃς ἐστὶ Χριστὸς Κύριος, ἐν πόλει Δαυὶδ» (Λκ 2,11).³⁸ Οι απλοϊκοὶ βοσκοί, εξαιτίας της εσωτερικής τους καθαρότητας, αξιώνονται πρώτοι να ἀκούσουν τον ἀγγελικό ὕμνο «δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῷ καὶ ἐπὶ γῆς εἰρήνη, ἐν

³⁷ Ἡ ὅλη ὕμνογραφία της εορτῆς συγκεφαλαιώνει ἄριστα το «μέγα καὶ παράδοξον θαῦμα» το οποίο «οἰκονομεῖται ... ὁ ἄναρχος ἄρχεται καὶ ὁ Λόγος σαρκούται». Ἡ Εκκλησία ὑμνεῖ θεολογικά «Θεὸν Λόγον σαρκωθέντα», την «κατὰ σάρκα Γέννησιν τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ... Θεὸς τὸ τεχθέν, ἡ δὲ Μήτηρ Παρθένος· Τί μείζον ἄλλο καινὸν εἶδεν ἢ κτίσις;» (ΚΕ' Δεκεμβρίου, Ὁρθρος, Συναξάριον καὶ Στίχοι). Ἡ πληθώρα των αναφορῶν που γίνονται στις ἀκολουθίες τόσο της κυριώνυμου ἡμέρας των Χριστουγέννων, ὅσο καὶ των προεορτίων καὶ μεθεορτίων της δεσποτικῆς εορτῆς, στους «ποιμένες, σπήλαιο καὶ φάτνη», εἰσάγει με ἰδιαίτερο τρόπο την ἐμπλοκή τους στο ὅλο γεγονός της Ενανθρώπισης του Μεσσία Χριστοῦ καὶ τεκμηριώνει τη μεγάλη σημασία που τους ἀποδίδεται στη λειτουργική θεολογία. Περιοριζόμεστε παρακάτω σε μια σύντομη σύνοψη των ἀμεσων αναφορῶν στους ποιμένες, το σπήλαιο καὶ τη φάτνη της ὑμνογραφίας μόνο της 25ης Δεκεμβρίου. Α. Εσπερινός: «Ποιμένων γὰρ ἀγραυλοῦντων»· «Θεὸς ἐν σαρκὶ ἐφάνη, Σωτὴρ τῶν ψυχῶν ἡμῶν»· «Τί σοι προσενέγκωμεν Χριστέ ... οἱ Ποιμένες τὸ θαῦμα· ἡ γῆ τὸ σπήλαιον· ἡ ἐρημος τὴν φάτνην»· «Λαθὼν ἐτέχθης ὑπὸ τὸ Σπήλαιον»· «καὶ Ἀστὴρ σε ὑπέδειξεν, ἐν Σπηλαίῳ χωροῦμενον τὸν ἀχώρητον»· «Σπήλαιον καὶ φάτνη ὑπεδέξαντο αὐτόν. Ποιμένες τὸ θαῦμα ἀνακηρύττουσιν»· «Ποιμένες εἶδον τὸ θαῦμα, Ἀγγέλων ἀνυμνούντων, καὶ λεγόντων· Δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῷ»· «Ἄγγελοι μετὰ Ποιμένων δοξάζουσι, καὶ ἡμεῖς σὺν αὐτοῖς ἐκβοῶμεν»· «Ἐδὲμ προσφέρει σπήλαιον ... καὶ Ποιμένες εἶδον τὸ θαῦμα, Ἀγγέλων ἀνυμνούντων»· «Σπηλαίῳ παρῴκησας, Χριστέ ὁ Θεός, φάτνη ὑπεδέξατο, Ποιμένες δὲ καὶ Μάγοι προσεκύνησαν»· «Ὁ ἐν σπηλαίῳ γεννηθεὶς καὶ ἐν φάτνῃ ἀνακλιθεὶς διὰ τὴν ἡμῶν σωτηρίαν Χριστός». Β. Ὁρθρος: «Δεῦτε ἴδωμεν πιστοί, ποῦ γεννήθη ὁ Χριστός ... Ἄγγελοι ὕμνουσιν, ἀκαταπαύστως ἐκεῖ. Ποιμένες ἀγραυλοῦσιν, ῥῶδην ἐπάξιον. Δόξα ἐν ὑψίστοις λέγοντες, τῷ σήμερον ἐν Σπηλαίῳ τεχθέντι, ἐκ τῆς Παρθένου, καὶ Θεοτόκου»· «Βηθλεεμ εὐφραίνου, Ἡγεμόνων Ἰούδα βασιλεία· τὸν Ἰσραὴλ γὰρ ὁ ποιμαίνων, Χερουβὶμ ὁ ἐπ' ὤμων, ἐκ σοῦ προελθὼν Χριστὸς ἐμφανῶς»· «Τὴν ἀπαρχὴν τῶν Ἐθνῶν, ὁ οὐρανός σοι προσεκόμισε, τῷ κειμένῳ νηπίῳ ἐν φάτνῃ, δι' ἄστερος τοὺς Μάγους καλέσας· οὗς καὶ κατέπληττεν, οὐ σκῆπτρα καὶ θρόνοι, ἀλλ' ἐσχάτη πτωχεία· τί γὰρ εὐτελέστερον σπηλαίου; τί δὲ ταπεινότερον σπαργάνου; ἐν οἷς διέλαμψεν ὁ τῆς Θεοότητός σου πλοῦτος. Κύριε δόξα σου»· «Ἀγαλλιάσθω οὐρανός, γῆ εὐφραινέσθω· ὅτι ἐτέχθη ἐπὶ γῆς, ὁ Ἄμνος τοῦ Θεοῦ, παρέχων τῷ κόσμῳ τὴν ἀπολύτρωσιν»· «Ἡ Παρθένος σήμερον, τὸν ὑπερούσιον τίκτει, καὶ ἡ γῆ τὸ Σπήλαιον, τῷ ἀπροσίτῳ προσάγει. Ἄγγελοι μετὰ Ποιμένων δοξολογοῦσιν»· «Τὴν Ἐδὲμ Βηθλεεμ ἤνοιξε, δεῦτε ἴδωμεν· τὴν τρυφὴν ἐν κρυφῇ εὐρομεν, δεῦτε λάβωμεν, τὰ τοῦ Παραδείσου ἔνδον τοῦ Σπηλαίου»· «Μνήμη τῶν θεασαμένων Ποιμένων τὸν Κύριον. Ποιμὴν ἀφέντες τὴν ἑαυτῶν Ποιμένες, Ἰδεῖν καλὸν σπεύδουσι Χριστὸν ποιμένα»· «Ποιμένες ἀγραυλοῦντες, ἐκπλαγοῦς φωτοφανείας ἔτυχον· δόξα Κυρίου γὰρ αὐτοῦς, περιέλαμψε καὶ Ἄγγελος, Ἄνυμνήσατε βοῶν, ὅτι ἐτέχθη Χριστός»· «Ῥῆμα τί τοῦτο; εἶπον οἱ Ποιμένες· διελθόντες ἴδωμεν τὸ γεγονός, θεῖον Χριστόν· Βηθλεεμ καταλαβόντες δέ, σὺν τῇ τεκούσῃ προσεκύνουν ἀναμέλλοντες· ὁ τῶν Πατέρων Θεός, εὐλογητὸς εἶ»· «Μυστήριον ξένον, ὁρῶ καὶ παράδοξον! οὐρανὸν τὸ Σπήλαιον· θρόνον Χερουβικόν, τὴν Παρθένον· τὴν φάτνην χωρίον· ἐν ᾧ ἀνεκλίθη ὁ ἀχώρητος, Χριστὸς ὁ Θεός»· «Μεγάλυνον ψυχὴ μου, τὸν ἐν τῷ Σπηλαίῳ, τεχθέντα Βασιλέα»· «Μάγοι καὶ Ποιμένες, ἦλθον προσκυνήσαι, Χριστὸν τὸν γεννηθέντα, ἐν Βηθλεεμ τῇ πόλει»· «Σήμερον ἡ Παρθένος, τίκτει τὸν Δεσπότην, ἔνδον ἐν τῷ Σπηλαίῳ»· «Σήμερον οἱ Ποιμένες, βλέπουσι τὸν Σωτῆρα, σπαργάνους εἰλημένον, καὶ κείμενον ἐν Φάτνῃ»· «Ποιμένες τὸν τεχθέντα δοξάζουσι»· «Ποιμένες θαυμάζουσι»· «Μετὰ τοῦ Γαβριὴλ ἀνυμνοῦμέν σε, μετὰ τῶν Ποιμένων δοξάζομεν κράζοντες· Θεοτόκε πρέσβευε, τῷ ἐκ σοῦ σαρκωθέντι, σωθῆναι ἡμᾶς»· «Οἱ Μάγοι τὰ δῶρα προσφέρουσιν· οἱ Ποιμένες τὸ θαῦμα κηρύττουσιν».

³⁸ Λκ 2,8: «καὶ ποιμένες ἦσαν ἐν τῇ χώρα τῇ αὐτῇ ἀγραυλοῦντες καὶ φυλάσσοντες φυλακὰς τῆς νυκτὸς ἐπὶ τὴν ποίμνην αὐτῶν». Ὁ Ευαγγελιστὴς Λουκάς καταγράφει τόσο τον Ευαγγελισμό των Ποιμένων ἀπὸ τους ἀγγέλους, ὅσο καὶ τὴν προσκύνηση του νεογέννητου Χριστοῦ ἀπὸ τους Ποιμένες (Λκ 2,8-20). Βλ. ἐπίσης τὴ συζήτηση Πατρόνος (1997)² 120-138· Σάκκος (2008) 100-106.

άνθρωποις εὐδοκία» (Λκ 2,14), να προσκυνήσουν το θείο βρέφος, να προσφέρουν τα ποιμενικά δώρα τους και να καταστούν αψευδείς μάρτυρες του «μόνου καινοῦ ὑπὸ τὸν ἥλιον μυστηρίου».³⁹

1.2.2 «Ο Καλός Ποιμένας»

Στο πρόσωπο του Ιησού της Ναζαρέτ εκπληρώνονται οι προφητείες και οι προσδοκίες αιώνων για την έλευση του αναμενόμενου Μεσσία Χριστού, ως Σωτήρα και Λυτρωτή του κόσμου.⁴⁰ Ο Κύριος Ιησούς Χριστός πραγματώνει στο θεανθρώπινο πρόσωπό Του τη μεσσιανική εποχή και τον καινούργιο κόσμο της βασιλείας του Μεσσία, γι' αυτό και είναι ο μόνος που μπορεί να αυτοπροσδιορίζεται «ἐγὼ εἰμι ὁ ποιμὴν ὁ καλός» (Ιω 10,11). Ο Χριστός είναι «ο Καλός Ποιμένας» με απόλυτη έννοια (Ιω 10: 1-16, 26-28).⁴¹ εισέρχεται «διὰ τῆς θύρας» στην ποίμνη Του, γνωρίζει προσωπικά το ποίμνιό Του, τα πρόβατά Του γνωρίζουν και αναγνωρίζουν και ακολουθούν τον «καλό ποιμένα» τους, ο οποίος προπορεύεται αυτών· είναι ο φύλακας, ο προστάτης, ο ευεργέτης, ο δωροδότης, ο ζωοδότης του ποιμνίου Του, μέσα από την όλη θυσιαστική προσφορά και αγάπη Του γι' αυτό⁴² (Εικόνα 1).

Η σωτήρια μέριμνα, αγάπη και φιλανθρωπία του «Καλού Ποιμένα» έχει οικουμενική και καθολική προοπτική, αφού αυτή επεκτείνεται όχι μόνο στο «μικρὸν ποίμνιο»,⁴³ στο «ἀπολωλὸς πρόβατον»,⁴⁴ αλλά και στα πρόβατα εκτός του ποιμνίου Του,⁴⁵ με εσχατολογικό το πλήρωμα στον «νέο Ἰσραήλ», στην Εκκλησία του Χριστού και στην πρόσκληση για μετοχή όλων των ανθρώπων στη Βασιλεία του Θεού, μέχρις ότου «γενήσεται μία ποίμνη, εἷς ποιμὴν» (Ιω 10,16).⁴⁶ Ὅσοι πιστεύουν στον Ιησού ως τον

³⁹ Η Βασιλική της Γεννήσεως του Κυρίου στη Βηθλεέμ, παγκόσμιο μνημείο κληρονομιάς, είναι μία από τις αρχαιότερες και πιο σημαντικές σωζόμενες και εν λειτουργία παλαιохριστιανικές Βασιλικές στους Αγίους Τόπους. Από τη χαμηλή είσοδο της Βασιλικής αλλά και τα σκαλιά που οδηγούν στο Σπήλαιο και στη Φάντη της Γέννησης του Κυρίου, διέρχονται εκατομμύρια προσκυνητές, καθιστώντας την στο διάβα των αιώνων το δεύτερο σημαντικότερο, άγιο και ιερό σημείο της παγκόσμιας χριστιανοσύνης, μετά τον Ναό της Αναστάσεως στα Ιεροσόλυμα. Μέχρι σήμερα σώζεται η «Ιερά Μονή των Ποιμένων» (σήμερα είναι μετόχιο της Λαύρας του Αγίου Σάββα του ηγιασμένου) δύομισι χιλιόμετρα ανατολικά της Βηθλεέμ, στο χωριό Μπέτ Σαχούρ (Beit Sahour), με τους τάφους των τριών ποιμένων δίπλα στο σπήλαιο της χαρμόσυνης δοξολογικής ευαγγελίας, χώρος ο οποίος διαμορφώθηκε ήδη από την Αγία Ελένη τον 4ο αιώνα σε ναό με καμαρωτή σκέπη και ωραία ψηφιδωτή επίστρωση διακοσμημένη με γεωμετρικά συμπλέγματα. Βλ. ενδεικτικά με όλη την περαιτέρω βιβλιογραφία, Βαρβούνης (2010)· Τσουλκανάκης (2018). Για τη θεολογική ερμηνεία της Εικόνας της Γέννησης του Χριστού με όλη τη σχετική βιβλιογραφία, βλ. Καλοκύρης (1998) 145-146· Ζίας (1999)⁵ 187-207· Κόντογλου (2000)⁴ 156-158· Σκλήρης (2006) 113-123· Καυσοκαλυβίτης (2011)².

⁴⁰ Μτ 2,6: «καὶ σὺ Βηθλεέμ, γῆ Ἰούδα, οὐδαμῶς ἐλαχίστη εἶ ἐν τοῖς ἡγεμόσιν Ἰούδα· ἐκ σοῦ γὰρ ἐξελεύσεται ἡγούμενος, ὅστις ποιμανεῖ τὸν λαόν μου Ἰσραήλ», (πρβλ. ἐπίσης Μιχ 5,3· Β' Βασ 5,2· Παρλ Α' 11,2). Α' Πέ 2,25: «ἦτε γὰρ ὡς πρόβατα πλανώμενα, ἀλλ' ἐπεστράφητε νῦν ἐπὶ τὸν ποιμένα καὶ ἐπίσκοπον τῶν ψυχῶν ὑμῶν», (πρβλ. ἐπίσης Ησ 53,6· Ιεζ 34,5-6 και Μτ 9,36).

⁴¹ Ιω 10,14-15: «γινώσκω τὰ ἐμὰ καὶ γινώσκομαι ὑπὸ τῶν ἐμῶν ... καὶ τὴν ψυχὴν μου τίθημι ὑπὲρ τῶν προβάτων»· Ιω 10,4: «καὶ ὅταν τὰ ἴδια πρόβατα ἐκβάλῃ, ἔμπροσθεν αὐτῶν πορεύεται, καὶ τὰ πρόβατα αὐτῷ ἀκολουθεῖ, ὅτι οἶδασιν τὴν φωνὴν αὐτοῦ». Για περαιτέρω συζήτηση και σχόλια γύρω από την εικόνα του Χριστού ως «Καλού Ποιμένα», βλ. Δαμαλάς (2010) 460-469· Μαυρόπουλος (2017) 253-264.

⁴² Ιω 10,10-11: «ἐγὼ ἦλθον ἵνα ζωὴν ἔχωσι καὶ περισσὸν ἔχωσιν. ἐγὼ εἰμι ὁ ποιμὴν ὁ καλός. ὁ ποιμὴν ὁ καλός τὴν ψυχὴν αὐτοῦ τίθησιν ὑπὲρ τῶν προβάτων». Βλ. ἐπίσης Γιαννακοπούλου (2004) 17-20.

⁴³ Λκ 12,32: «μὴ φοβοῦ τὸ μικρὸν ποίμνιον· ὅτι εὐδόκησεν ὁ Πατὴρ ὑμῶν δοῦναι ὑμῖν τὴν βασιλείαν». Βλ. ἐπίσης Σάκκος (2010) 222.

⁴⁴ Βλ. Μτ 18,12-14 και Λκ 15,1-7.

⁴⁵ Ιω 10,16: «καὶ ἄλλα πρόβατα ἔχω, ἃ οὐκ ἔστιν ἐκ τῆς αὐτῆς ταύτης· κάκεινά με δεῖ ἀγαγεῖν, καὶ τῆς φωνῆς μου ἀκούσουσι».

⁴⁶ Βλ. Δαμαλάς (2010) 468-469· Μαυρόπουλος (2017) 262-264.

Εικόνα 1: Ιησούς Χριστός, «Ο Μέγας Αρχιερέυς» (1756 μ.Χ., φορητή δεσποτική εικόνα Φιλαρέτου με το ανοικτό Ευαγγέλιο να αναφέρεται στον Καλό Ποιμένα Χριστό [Ιω 10,11-12α], Ιερός Ναός Παναγίας Σιά).

αληθινό Μεσσία Χριστό και Σωτήρα του κόσμου, αυτοί συγκαταλέγονται στα πρόβατα που ο Θεός Πατέρας παρέδωσε στην εξουσία του Υιού Του και στα οποία ο Κύριος υπόσχεται την προστασία Του αλλά και τη μετοχή στην αιώνιο ζωή μέσα από την αγιοτριαδική κοινωνία και σχέση (Ιω 10,22-30).⁴⁷ Στην «Παραβολή του χαμένου προβάτου», ο Καλός Ποιμένας «πορεύεται ἐπὶ τὸ ἀπολωλὸς ἕως οὗ εὕρη αὐτό, καὶ εὐρὼν ἐπιτίθησιν ἐπὶ τοὺς ὄμους αὐτοῦ χαίρων» (Λκ 15,4-5).⁴⁸ Ο Χριστός στη δημόσια δράση Του αναλαμβάνει και αναπαύει ως «Καλός Ποιμένας» τον καταπονημένο άνθρωπο, τον αγκαλιάζει με τη διδασκαλία Του, τον ευεργετεί με τα θαύματά Του, τον σώζει με το ὄλο ἔργο της θείας Οικονομίας.⁴⁹

Η αργία του Σαββάτου δεν καταλύεται με τη σωτήρια επέμβαση του ανθρώπου εκείνου, ο οποίος σώζει το πρόβατό του που έπεσε στον λάκκο.⁵⁰ Η εκδίωξη των εμπόρων από τον Ναό αναφέρεται πρωτίστως στους ἔμπορους ζώων για τις ανάγκες των αιματηρῶν θυσιῶν.⁵¹ Η «Προβατική κολυμβήθρα Βηθεσθά» που μνημονεύεται από τον Ευαγγελιστή Ιωάννη στη θεραπεία του παραλύτου για 38 ἔτη (Ιω 5,1-15), βρισκόταν κοντά στον Ναό στην «προβατική πύλη» της πόλης, εκεί όπου έβρισκε κανείς πρόβατα για αγορά και προσφορά στον Ναό για θυσία.⁵² Η εικόνα της τελικής κρίσης δίνεται με τον βοσκό που ξεχωρίζει τα πρόβατα από τα κατσίκια, «ὡσπερ ὁ ποιμὴν ἀφορίζει τὰ πρόβατα ἀπὸ τῶν ἐρίφων» (Μτ 25,32).⁵³ Τέλος, λίγο πριν τη φοβερή ὥρα του επικείμενου Πάθους, ο Κύριος προλέγει την εγκατάλειψή Του, ἀκόμη και ἀπὸ τον εκλεκτό χορό των δώδεκα μαθητῶν Του, «πάντες ὑμεῖς σκανδαλισθήσεσθε ἐν ἔμοι ἐν τῇ νυκτὶ ταύτῃ· γέγραπται γάρ, πατάξω τὸν ποιμένα, καὶ διασκορπισθήσονται τὰ πρόβατα τῆς ποιμνῆς» (Μτ 26,31).⁵⁴

Η εκπλήρωση της μεσσιανικής προσδοκίας, όπου ο Μεσσίας θα επιλέξει ἀξιους πνευματικούς ηγέτες για τη διαποίμανση του λαού του Θεού, πραγματοποιείται με την αποστολή των Μαθητῶν ἀπὸ τον

⁴⁷ Ιω 10, 28-30: «κἀγὼ ζωὴν αἰώνιον δίδωμι αὐτοῖς, καὶ οὐ μὴ ἀπόλωνται εἰς τὸν αἰῶνα, καὶ οὐχ ἄρπάσει τις αὐτὰ ἐκ τῆς χειρὸς μου. Ὁ Πατὴρ μου, ὃς δέδωκέ μοι, μείζων πάντων ἐστὶ, καὶ οὐδεὶς δύναται ἄρπάξαι ἐκ τῆς χειρὸς τοῦ Πατρὸς μου. Ἐγὼ καὶ ὁ Πατὴρ ἐν ἑσμέν». Βλ. ἐπίσης Δαμαλάς (2010) 472-478· Μαυρόπουλος (2017) 265-267.

⁴⁸ Λκ 15,1-7. Βλ. Σάκκος (2010) 309-319. Η 9η Κατήχηση στο Δεύτερο Βιβλίο Κατηχήσεων του Αγίου Νεοφύτου του Εγκλείστου είναι αφιερωμένη «περὶ τῶν ἐννέα καὶ ἐνενηκοντα ἐννέα παραβολικῶς περὶ μετανοίας προβάτων», βλ. Κατσαρός (1998) 340-343· Christodoulou (2009) 563-565.

⁴⁹ Μτ 9,36: «ἰδὼν δὲ τοὺς ὄχλους ἐσπλαγχνίσθη περὶ αὐτῶν, ὅτι ἦσαν ἐκλελυμένοι καὶ ἐρριμμένοι ὡς πρόβατα μὴ ἔχοντα ποιμένα». Μκ 6,34 (στο χορτασμό των πέντε χιλιάδων): «καὶ ἐξελθὼν ὁ Ἰησοῦς εἶδε πολὺν ὄχλον καὶ ἐσπλαγχνίσθη ἐπ' αὐτοῖς, ὅτι ἦσαν ὡς πρόβατα μὴ ἔχοντα ποιμένα, καὶ ἤρξατο διδάσκειν αὐτοὺς πολλὰ». Βλ. ἐπίσης Τρακατέλλης (1983) 98-102· Καραβιδόπουλος (1988) 219-225.

⁵⁰ Μτ 12,11: «ὁ δὲ εἶπεν αὐτοῖς· τίς ἐστὶ ἐξ ὑμῶν ἄνθρωπος ὃς ἔξει πρόβατον ἓν, καὶ ἐὰν ἐμπέσῃ τοῦτο τοῖς Σάββασιν εἰς βόθυνον, οὐχὶ κρατήσῃ αὐτὸ καὶ ἐγερεῖ;»

⁵¹ Ιω 2,14-15: «καὶ εὗρεν ἐν τῷ ἱερῷ τοὺς πωλοῦντας βόας καὶ πρόβατα καὶ περιστερᾶς ... καὶ ποιήσας φραγέλλιον ἐκ σχοινίων πάντας ἐξέβαλεν ἐκ τοῦ ἱεροῦ, τὰ τε πρόβατα καὶ τοὺς βόας». Βλ. ἐπίσης Δαμαλάς (2010) 150-153· Μαυρόπουλος (2017) 78-86.

⁵² Δαμαλάς (2010) 259-261· Μαυρόπουλος (2017) 133-134. Σήμερα η πύλη είναι γνωστή ως «πύλη του Αγίου Στεφάνου», αφού είναι πολύ κοντά ο τόπος λιθοβολισμού του πρωτομάρτυρος και αρχιδιακόνου Στεφάνου. Κοντά στην «Προβατική κολυμβήθρα» ανεγείρεται ναός τον 5ο αι., ο οποίος συνδέεται λίγο αργότερα με τη θεομητορική εορτή του Γενεθλίου της Θεοτόκου, εξαιτίας της γεινιάσής του με την οικία των θεοπατέρων Ιωακείμ και Άννας, βλ. Krausmüller (2011) 220 και υποσημ. 6.

⁵³ Μτ 25,31-46. Βλ. τη συζήτηση Αγουρίδης (2000) 223-229.

⁵⁴ Μτ 26,31. Πρβλ. ἐπίσης Ζαχ 13,7 και Μκ 14,27. Βλ. Αγουρίδης (2000) 244-247.

Χριστό ως Ποιμένων, «ἰδοὺ ἐγὼ ἀποστέλλω ὑμᾶς ὡς πρόβατα ἐν μέσῳ λύκων» (Μτ 10,16).⁵⁵ Στην κατακλείδα του Ευαγγελίου του Ιωάννη, αφού ο Αναστάς Κύριος θεραπεύει τις τρεις αρνήσεις του Πέτρου με τις αντίστοιχες τρεις ομολογίες της αγάπης του, ζητά και παραγγέλει και τις τρεις φορές στον αποκαταστηθέντα πλέον Πρωτοκορυφαίο Απόστολο και Μαθητή Του, να αναλάβει ως καλός ποιμένας τη διαποίμανση του λαού του Θεού (Ιω 21,15-17).⁵⁶ Το έργο που επιτελείται από τον Χριστό, τον κατ' εξοχήν «ποιμένα τῶν προβάτων τὸν μέγαν» (Εβρ 13,20), το αναλαμβάνουν οι Μαθητές και Απόστολοί Του μετά την Πεντηκοστή, ως καλοί και συνετοί ποιμένες που ακολουθούν το παράδειγμα του Χριστού,⁵⁷ και με κύριο μέλημά τους να καθοδηγήσουν το πλήρωμα της Εκκλησίας «ἐπὶ τὸν ποιμένα καὶ ἐπίσκοπον τῶν ψυχῶν ὑμῶν» (Α' Πέ 2,25) τον Σωτήρα Ιησού.⁵⁸ Ο Θεός δωρίζει στην Εκκλησία τα χαρίσματα του Αγίου Πνεύματος – τις διακονίες στο Σώμα της Εκκλησίας για την πνευματική πρόοδο και τελείωση του «ποιμνίου» – του λαού, «Αποστόλους, προφῆτες, ευαγγελιστές, διδασκάλους, Ποιμένες».⁵⁹ «Αληθινοί και καλοί Ποιμένες» τιμούνται μαζί με τους Αποστόλους και οι διαχρονικοί διάδοχοί τους: Άγιοι Επίσκοποι, Οικουμενικοί Διδάσκαλοι, Μεγάλοι Ιεράρχες, Ιερείς, Ιερομάρτυρες,

⁵⁵ Μτ 10,16. Βλ. Αγουρίδης (2000) 123-135. Πρβλ. επίσης Λκ 10,3 και Σάκκος (2010) 100-101.

⁵⁶ Ιω 21, 15-17: «βόσκε τὰ ἀρνία μου ... ποιμαίνε τὰ πρόβατά μου ... βόσκε τὰ πρόβατά μου». Βλ. επίσης Δαμαλάς (2010) 729-731· Μαυρόπουλος (2017) 475-476. Πρβλ. επίσης τη σχετική με το θέμα θεολογική ερμηνεία και σύνοψη της εκκλησιαστικής υμνογραφίας: «Τρίτον ἡρνίσω Χριστόν· ἐπερωτήσῃ ὄθεν, τριττῇ ἰαταί σου τὸ ἔγκλημα, Πέτρε παναοίδιμε, καὶ στηριγμὸν δεικνύει, πολλῶν σαλευομένων»· (Προσκύνηση της τιμίας αλύσεως Αποστόλου Πέτρου, ΙΣΤ' Ιανουαρίου, Ὁρθρος, Ὠδὴ ζ', Κανόνας β', 1ο τροπάριο)· «Τῷ τριττῷ τῆς ἐρωτήσεως, τῷ, Πέτρε φιλεῖς με, τὸ τριττὸν τῆς ἀρνήσεως, ὁ Χριστὸς διωρθώσατο· διὸ καὶ πρὸς τὸν κρυφιογνώστην ὁ Σίμων· Κύριε, πάντα γινώσκεις, τὰ πάντα ἐπίστασαι, σὺ οἶδας ὅτι φιλῶ σε. Ὅθεν πρὸς αὐτὸν ὁ Σωτὴρ· Ποίμαίνε τὰ πρόβατά μου, ποιμαίνε τὴν ἐκλογάδα μου, ποιμαίνε τὰ ἀρνία μου, ἃ ἐν τῷ ἰδίῳ αἵματι περιποιησάμην εἰς σωτηρίαν. Αὐτὸν ἰκέτετε, θεομακάριστε Ἀπόστολε, δωρηθῆναι ἡμῖν τὸ μέγα ἔλεος» (Πρωτοκορυφαίων Αποστόλων Πέτρου και Παύλου, ΚΘ' Ιουνίου, Εσπερινός, Δοξαστικό στιχηρών)· «Σοὺ τὸ τρισσὸν τῆς πρὸ τοῦ πάθους, ἐξαλείφων ἀρνήσεως, ὁ Δεσπότης τῷ τρισσῷ τῆς θεοφθόγγου ἐρωτήσεως, βεβαιοῖ τὴν ἀγάπησιν» (Πρωτοκορυφαίων Αποστόλων Πέτρου και Παύλου, ΚΘ' Ιουνίου, Ὁρθρος, Ὠδὴ ζ', Κανόνας Αποστόλου Πέτρου, 3ο τροπάριο)· «Πέτρος ἀρνησάμενος, ἐκ τρίτου τὸν διδάσκαλον, τριττῇ τοῦ φιλεῖν συγκαταθέσει, προσφκειώθη» (Δώδεκα Αποστόλων, Α' Ιουνίου, Ὁρθρος, Ὠδὴ ε', Κανόνας τῶν Κορυφαίων, 2ο τροπάριο).

⁵⁷ Ο Απόστολος Πέτρος υπογραμμίζει στους «Πρεσβύτερους ... ποιμάνετε τὸ ἐν ὑμῖν ποιμνιον τοῦ Θεοῦ ... τύποι γινόμενοι τοῦ ποιμνίου» (Α' Πέ 5,1-3). Ο Απόστολος Παῦλος καλεῖ τους χριστιανούς της Κορίνθου «μιμηταί μου γίνεσθε, καθὼς καὶ ἐγὼ Χριστοῦ» (Α' Κορ 11,1).

⁵⁸ Πρ 20,28-29: «προσέχετε οὖν ἑαυτοῖς καὶ παντὶ τῷ ποιμνίῳ ἐν ᾧ ὑμᾶς τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον ἔθετο ἐπισκόπους, ποιμαίνε τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ, ἣν περιποιήσατο διὰ τοῦ ἰδίου αἵματος. ἐγὼ γὰρ οἶδα τοῦτο, ὅτι εἰσελεύσονται μετὰ τὴν ἄφιξίν μου λύκοι βαρεῖς εἰς ὑμᾶς μὴ φειδόμενοι τοῦ ποιμνίου» (Ομιλία του Αποστόλου Παύλου στους πρεσβυτέρους της Εφέσου, Πρ 20,17-38).

⁵⁹ Εφ 4,11-13: «καὶ αὐτὸς ἔδωκε τοὺς μὲν ἀποστόλους, τοὺς δὲ προφῆτας, τοὺς δὲ εὐαγγελιστάς, τοὺς δὲ ποιμένας καὶ διδασκάλους, πρὸς τὸν καταρτισμὸν τῶν ἁγίων εἰς ἔργον διακονίας, εἰς οἰκοδομὴν τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ, μέχρι καταστήσωμεν οἱ πάντες εἰς τὴν ἐνότητα τῆς πίστεως καὶ τῆς ἐπιγνώσεως τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, εἰς ἄνδρα τέλειον, εἰς μέτρον ἡλικίας τοῦ πληρώματος τοῦ Χριστοῦ». Τόσο ο Χριστός, ὅσο και οἱ Απόστολοι τονίζουν τον σκοπὸ και στόχο της Ποιμαντικής της Εκκλησίας, την αποστολή του Ποιμένα διαχρονικά ἀλλὰ και τα απαραίτητα πνευματικά προσόντα με τα οποία θα πρέπει να εἶναι εφοδιασμένοι. Τέλος, να σημειώσουμε ὅτι οἱ Επιστολές τῶν Αποστόλων στην Καινὴ Διαθήκη αναφέρονται και προσπαθοῦν να ἐπιλύσουν συγκεκριμένα προβλήματα και ζητήματα του ποιμαντικού ἔργου τῶν κατὰ τόπους Εκκλησιῶν. Δύο Επιστολές του Αποστόλου Παύλου προς τους μαθητές του Τιμόθεο (Επίσκοπο Εφέσου) και Τίτο (Επίσκοπο Κρήτης), φέρουν μέχρι σήμερα τον τίτλο και χαρακτηρίζονται «Ποιμαντικές». Συνοψίζουν το ενδιαφέρον, τη φροντίδα, τη μέριμνα και την αγωνία του Αποστόλου τῶν ἐθνῶν, Παύλου, για τις Εκκλησίες που ἰδρυσε, αφού μέσα ἀπὸ αυτές δίνει οδηγίες προς τους ποιμένες για τον τρόπο αντιμετώπισης τῶν διαφόρων προβλημάτων σε θέματα λατρείας και πίστεως, στην αντιμετώπιση τῶν αἰρετικῶν, ἀλλὰ και σε ζητήματα διαποίμανσης της τοπικῆς Εκκλησίας. Για ὅλη τη σχετικὴ συζήτηση για τις Ποιμαντικὲς Επιστολές του Αποστόλου Παύλου με περαιτέρω βιβλιογραφία βλ. Αγουρίδης (1991)³ 315-330· Παναγόπουλος (1995) 295-319· Βούλγαρης (2014)² 604-656· Καραβιδόπουλος (2016) 352-362.

Όσοι, Διδάσκαλοι και Ιεραπόστολοι, οι οποίοι ανέλαβαν την Ποιμαντική και πνευματική καθοδήγηση του Λαού του Θεού, «το ποίμνιο», τα «λογικά πρόβατα» του Χριστού.⁶⁰ Το Ποιμαντικό έργο που εγκαινίασε επί γης ο Θεάνθρωπος Ιησούς Χριστός, και συνεχίζει για τόσους αιώνες η Εκκλησία και οι Ποιμένες Της, χαρακτηρίζεται Ποιμαντικό, και Ποιμαντική επιστήμη η όλη διακονία και λειτουργία.⁶¹

1.2.3. «Ο αμνός του Θεού»

Με μεγάλη θεολογική σημασία ενδύεται στην Καινή Διαθήκη η επονομασία του Μεσσία ως «αμνού του Θεού».⁶² Ο Ευαγγελιστής Ιωάννης ξεκινά στο 1ο κεφάλαιο του Ευαγγελίου του με τον Βαπτιστή Ιωάννη τον Πρόδρομο να δείχνει τον Υιό του Θεού, τον αναμενόμενο Μεσσία Χριστό στο πρόσωπο του Ιησού της Ναζαρέτ, «ΐδε ὁ ἀμνὸς τοῦ Θεοῦ ὁ αἴρων τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου» (Ιω 1,29).⁶³ Στο ίδιο Ευαγγέλιο, ο Χριστός, εκούσια πεθαίνει στον Σταυρό ως «πασχάλιος αμνός», την ίδια ώρα που οι Εβραίοι έσφαζαν τον πασχάλιο αμνό για το πασχάλιο δείπνο, και υπογράφει με τον κάλαμο του Σταυρού, βαμμένο στο δικό Του Αίμα, με τα βασιλικά δάκτυλά Του, τη λύτρωση του ανθρώπου, την Καινή Διαθήκη μεταξύ Θεού και Νέου Ισραήλ, την Εκκλησία του Χριστού να αποκαλύπτεται στα μυστήρια που κατ' εξοχήν προτυπώνονται, του Βαπτίσματος και της Θείας Ευχαριστίας (Ιω 19,12-42).⁶⁴

Αφορμή στον διάκονο Φίλιππο να κηρύξει τον Χριστό και να βαπτίσει τον Αιθίοπα αξιωματούχο δόθηκε από την ανάγνωση του σχετικού χωρίου για το εκούσιο πάθος του «αμνού τοῦ Θεοῦ» (Ησ 53,7-8).⁶⁵ Ο Απόστολος Πέτρος υπογραμμίζει το ιλαστήριο και σωτήριο πάθος του Χριστού υπέρ των αμαρτιών του κόσμου «ἐλυτρώθητε ... τιμίῳ αἵματι ὡς ἀμνοῦ ἀμόμου καὶ ἀσπίλου Χριστοῦ».⁶⁶ Η προς Εβραίους επιστολή υπογραμμίζει την ασύγκριτη ανωτερότητα και υπεροχή της εξιλαστήριας «εφάπαξ» σταυρικής θυσίας του Αρχιερέα Χριστού έναντι της ιουδαϊκής αρχιερατικής προσφοράς θυσιών στον

⁶⁰ Το ευαγγελικό ανάγνωσμα που προβλέπεται την ημέρα μνήμης Αγίων Ιεραρχών είναι αυτό του «Καλού Ποιμένα» Χριστού (Ιω 10,1-16). Στον Όρθρο προβλέπεται η ευαγγελική περικοπή Ιω 10,1-9 και στη Θεία Λειτουργία το Ιω 10,9-16.

⁶¹ Για μια πρώτη προσέγγιση στην Επιστήμη της Ποιμαντικής της Εκκλησίας, βλ. Κορναράκης (1972) και (1993)· Καψάνης (2003)· Γιαννακοπούλου (2004)· Γκίκας (2005)²· Σταυρόπουλος (2006)· Ευθύμιος (2007)· Αμυραλής (2008)· Σταυρόπουλος (2012)· Καλλιακμάνης (2013)· Σταυρόπουλος (2013)· Αυγουστήδης (2015) και (2017).

⁶² Σιώτης (1963) «Αμνός» 377-379· Τερλιμπάκου (2010) «Αμνός» 280-281.

⁶³ Βλ. Δαμαλάς (2010) 110-124· Μαυρόπουλος (2017) 54-56. Πρβλ. επίσης Βασιλειάδης (2007) 238-267· Daniéλου (2013).

⁶⁴ Βλ. Δαμαλάς (2010) 687-706· Μαυρόπουλος (2017) 433-449. Πρβλ. το Δοξαστικό των Στιχηρών του Εσπερινού της Κυριακής της Σταυροπροσκύνησης: «Χριστέ ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὴν ἐκούσιον σταύρωσιν, εἰς κοινὴν ἐξανάστασιν, τοῦ γένους τῶν ἀνθρώπων καταδεξάμενος, καὶ τῷ καλῶ τῷ Σταυροῦ, βαφαῖς ἐρυθραῖς, τοὺς σαυτοῦ δακτύλους αἱματώσας, ταῖς ἀφεσίμοις ἡμῖν, βασιλικῶς ὑπογράψαι φιλανθρωπευσάμενος, μὴ παρίδης ἡμᾶς κινδυνεύοντας, καὶ πάλιν τὴν ἀπὸ σοῦ διάστασιν· ἀλλ' οἰκτεῖρησον μόνε μακρόθυμε, τὸν ἐν περιστάσει λαόν σου, καὶ ἀνάστηθι, πολέμησον τοὺς πολεμοῦντας ἡμᾶς, ὡς Παντοδύναμος». Πρβλ. επίσης Α' Κορ 5,7 «καὶ γὰρ τὸ πάσχα ἡμῶν ὑπὲρ ἡμῶν ἐτύθη Χριστός». Βλ. ὅλη τη σχετική συζήτηση στο Daniéλου (1981) 172-186.

⁶⁵ Βλ. Πρ 8,26-40. Βλ. επίσης Δεσπότης (2019) 323-348.

⁶⁶ Α' Πε 1,18-19. Βλ. επίσης Γαλίτης (1990) 107-112. Οι Εκκλησίες της Μικράς Ασίας και οι εξ Ιουδαίων χριστιανοί ακολουθώντας την Ιωάννεια παράδοση εόρταζαν το Πάσχα τη 14η Νισσάν γι' αυτό και ονομάζονταν «Τεσσαρεσκαίδεκατίται». Για ὅλη τη συζήτηση γύρω ἀπὸ το περιεχόμενο και τον εορτασμό του Πάσχα στην πρώτη Εκκλησία (2ο μέχρι 4ο αιώνα), βλ. Cantalamessa (1978)· Talley (1986) 1-37· Φειδᾶς (1992) 271-284· Bradshaw (2000) 111-124· Bradshaw και Johnson (2011) 39-68.

Ναό.⁶⁷ Το Βιβλίο της «Αποκάλυψης» αναφέρεται τουλάχιστον 28 φορές στον Ιησού Χριστό ως το «εσφαγμένον ἄρνιον», το οποίο παραλαμβάνει το εσφραγισμένο βιβλίο από το δεξί χέρι του Θεού (Απ 5,7), με το αίμα Του ξεπλένει, καθαρίζει, λευκαίνει «τὰς στολὰς τῶν πρεσβυτέρων» (Απ 7,13-14), ποιμαίνει και οδηγεί τους πιστούς ακόλουθους Του «ἐπὶ ζωῆς πηγὰς ὑδάτων» (Απ 7,17, πρβλ. Ησ 49,9-10), λυτρώνει όσους Τον ακολουθούν (Απ κεφ. 14) και νικά κάθε ενάντιο εχθρό (Απ 17,14). Οι πιστοί δούλοι «τοῦ ἄρνιου», μετέχουν στο γαμήλιο τραπέζι Του (Απ 19,7-9), εισοδεύουν και ευφραίνονται στον Ναό Του (Απ 21,22), φωτίζονται από το φώς της δόξας Του (Απ 21,23-24) και γράφονται «ἐν τῷ βιβλίῳ τῆς ζωῆς τοῦ ἄρνιου» (Απ 21,27).⁶⁸

1.2.4. Ο Απόστολος Παύλος επιβεβαιώνει ότι εκείνος που βόσκει τα πρόβατα, απαραίτητως πρώτος αυτός, ευφραίνεται από τον καρπό του γάλακτος.⁶⁹ Οι δύο πρωτοκορυφαίοι Απόστολοι, Πέτρος και Παύλος, χρησιμοποιούν την εικόνα των νηπίων, τα οποία τρέφονται στα πρώτα στάδια της ζωής τους μόνο με το γάλα, ως πρώτη βασική διατροφή πριν από τη στερεά, ως παράδειγμα για τους νεοσύλλεκτους χριστιανούς, οι οποίοι πρέπει και για τα πνευματικά θέματα, να ξεκινούν από τα απλά και βασικά στην αρχή (Α' Πέ 2,2 «ὡς ἀρτιγέννητα βρέφη τὸ λογικὸν ἄδολον γάλα ἐπιποθήσατε, ἵνα ἐν αὐτῷ αὐξηθῆτε εἰς σωτηρίαν»).⁷⁰

2. Η Λειτουργική Παράδοση της Εκκλησίας

2.1. Οι Νεοφώτιστοι λαμβάνουν μέλι και γάλα

Οι νεοφώτιστοι, αμέσως μετά το Βάπτισμά τους, ενώνονται για πρώτη φορά μαζί με την ευχαριστιακή σύναξη των πιστών για την τέλεση της Θείας Λειτουργίας, με αποκορύφωμα τη μετοχή τους στη Θεία Κοινωνία. Οι νεοφώτιστοι, μαζί με τη Θεία Κοινωνία, μεταλαμβάνουν ξεχωριστό ποτήριο που περιέχει γάλα και μέλι για να δηλώσει, αφενός μεν ότι με το Βάπτισμά τους έχουν βιώσει τη 2η γέννηση «ἐξ ὕδατος καὶ Πνεύματος» και, κατά αντιστοιχία με τη βασική διατροφή των νηπίων, λαμβάνουν και αυτοί το γάλα της θείας διδασκαλίας· αφετέρου δε ότι έφθασαν πλέον στη Γη της Επαγγελίας και της Υπόσχεσης του Θεού («δώσω ὑμῖν γῆν ρέουσαν μέλι καὶ γάλα»), μετέχουν ως κληρονόμοι στη Χώρα της Ανάστασης, της αιώνιας μακαριότητας και στο πλήρωμα των θείων επαγγελιών.

Η λειτουργική συμβολική πρακτική με τη μετοχή των νεοφωτίστων στο ποτήριο του γάλακτος αναμεμιγμένο με μέλι μαρτυρείται στις Εκκλησίες τόσο της Ανατολής (Συρία και Αλεξάνδρεια), όσο

⁶⁷ Εβρ κεφ. 7-10. Το αποστολικό ανάγνωσμα που προβλέπεται στη μνήμη των Αγίων Ιεραρχών είναι αυτό της ανωτερότητας της αρχιερωσύνης του Χριστού (Εβρ 7,26-28 και 8,1-2). Βλ. όλη τη συζήτηση με περαιτέρω βιβλιογραφία, Τομάσοβιτς (1990) 97-217· Βούλγαρης (1996)· Φύλιας (2013) 2009-2019.

⁶⁸ Βλ. Γιαννακόπουλος (1999)²· Αγουρίδης (2004)· Σκιαδαρέσης (2007)²· Δεσπότης (2007-2008) ειδικά τις σσ. 173-208 στον Α' τόμο· Σκιαδαρέσης (2011)· Βασιλειάδης (2013)³· Μαυρόπουλος (2020).

⁶⁹ Α' Κορ 9,7: «τίς ποιμαίνει ποιμνην καὶ ἐκ τοῦ γάλακτος τῆς ποιμνης οὐκ ἐσθίει;».

⁷⁰ Α' Κορ 3,2: «γάλα ὑμᾶς ἐπότισα καὶ οὐ βρῶμα». Εβρ 5,12-13: «καὶ γεγονάτε χρεῖαν ἔχοντες γάλακτος καὶ οὐ στερεᾶς τροφῆς. πᾶς γὰρ ὁ μετέχων γάλακτος ἄπειρος λόγου δικαιοσύνης· νήπιος γὰρ ἐστί».

και της Δύσης (Ρώμη και Βόρειος Αφρική).⁷¹ Η Σύνοδος της Καρθαγένης (Μάϊος του 419) με τον 37ο κανόνα της υπογραμμίζει την προσφορά μόνο άρτου και οίνου μεμιγμένου με νερό για τον καθαγιασμό κατά τη Θεία Ευχαριστία, απαγορεύοντας τη συνήθεια να προσφέρουν στα νήπια μετά τη μετάληψη γάλα και μέλι.⁷² Η Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδος (692 Κωνσταντινούπολη) με τον 57ο κανόνα της επιβεβαιώνει την απαγόρευση προσφοράς μελιού ή γάλακτος στη Θεία Λειτουργία.⁷³

2.2. Οι παραστάσεις του Καλού Ποιμένα και του Αμνού στην παλαιοχριστιανική τέχνη

Δύο από τα πιο διαδομένα χριστιανικά θέματα στην παλαιοχριστιανική τέχνη αναφερόμενα στον Χριστό, στους Αποστόλους και στους πιστούς είναι οι συμβολικές παραστάσεις του Καλού Ποιμένα και του Αμνού με τα πρόβατα. Η απεικόνιση του Καλού Ποιμένα (ιδιαίτερα από τον 2ο μέχρι τον 5ο αι.) με το πρόβατο στους ώμους ή ακόμη και με το Σταυρό, θεωρείται ως η πιο αγαπητή και διαδεδομένη παράσταση της αρχαίας χριστιανικής τέχνης. Κυριαρχεί στις κατακόμβες (με αρχαιότερο παράδειγμα εκείνο στην κατακόμβη του Αγίου Καλλίστου στη Ρώμη, αρχές 2ου αι.), σε οροφές νεκρικών θαλάμων κατά την περίοδο των διωγμών, σε εκκλησιαστικά σκεύη, σε λυχνάρια, σε πολλές ψηφιδωτές παραστάσεις (με πιο γνωστό παράδειγμα το Μουσείο της Γάλλας Πλακιδιάς στη Ραβέννα, μέσα 5ου αι.). Η ευρεία διάδοση της παράστασης του Καλού Ποιμένα τεκμηριώνεται σε πολλές ανάγλυφες και ολόγλυφες απεικονίσεις σε σαρκοφάγους αλλά και σε μικρά αγάλματα που διακοσμούσαν χριστιανικές κρήνες και τάφους με σπουδαιότερο και ωραιότερο το άγαλμα στο Μουσείο του Λατερανού (αρχές 4ου αι.).⁷⁴

Η συμβολική παράσταση του «Αμνού» απαντά από τον 4ο αιώνα, μεταξύ άλλων, στις κατακόμβες και σε άλλα κοιμητήρια, σε λύχνους, σε σαρκοφάγους, σε κιονόκρανα, σε πολλά παλαιοχριστιανικά ψηφιδωτά κ.ά. Η απεικόνιση του «Αμνού» χρησιμοποιήθηκε με πολλές συμβολικές παραλλαγές, ο ένας και μόνο «Αμνός» συμβολίζει τον Χριστό, ενίοτε περιστοιχίζεται, είτε από ακόμη δύο «Αμνούς» να συμβολίζουν τους πρωτοκορυφαίους Αποστόλους Πέτρο και Παύλο, είτε από ακόμη 12 πρόβατα χωρισμένα σε 2 ημιχόρια, δεξιά και αριστερά από 6, να συμβολίζουν τον χορό των 12 Αποστόλων.

⁷¹ Αντίστοιχες μαρτυρίες απαντούν στα κείμενα «Ωδαί Σολομώντος» (2ος αι.), στους συγγραφείς Κλήμεντα Αλεξανδρείας (150-216) και Τερτυλλιανό (155/60 - αρχές 3ου αι.), στην Αποστολική Παράδοση Ιππολύτου (αρχές 3ου αι.), και στους Ζήνονα Επίσκοπο Βερόνας (μεταξύ των ετών 362-370/1) και Ιωάννη Διάκονο Ρώμης (τέλος 5ου – αρχές 6ου αιώνα). Βλ. Johnson (2007)² 47-49, 69, 111· Ferguson (2009) 213, 315-316, 333, 345, 650, 768. Βλ. επίσης τα σχετικά σχόλια των Θεοδώρου (1988) 150, 167· Τρεμπέλα (1993)² 186, 200· Φίλια (2006) 448-449, 455. Στους Γνωστικούς, ο Μαρκίωνας και οι οπαδοί του μεταλάμβαναν γάλα και μέλι τους νεοφώτιστους κατά το Βάπτισμά τους, βλ. Φειδάς (1992) 162.

⁷² «Κανὼν λζ'. Περὶ τοῦ, μὴ ἐξεῖναι περαιτέρω ἄρτου καὶ οἴνου ὕδατι μεμιγμένου τί ποτε ἐν τοῖς ἁγίοις προσφέρειν. Ἴνα ἐν τοῖς ἁγίοις μὴδὲν πλέον τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵματος τοῦ Κυρίου προσενεχθῆι, ὡς καὶ αὐτὸς ὁ Κύριος παρέδωκε, τουτέστιν, ἄρτου καὶ οἴνου ὕδατι μεμιγμένου. Ἀπαρχὴ δέ, εἴτε μέλι, εἴτε γάλα, ὡς εἶθε, προσφερῆσθω ἐν μιᾷ ἡμέρᾳ ἐθίμῳ εἰς τὸ τῶν νηπίων μυστήριον· εἰ καὶ τὰ μάλιστα γὰρ ἐν θυσιαστηρίῳ προσφέρεται, ὅμως ἰδίαν ἐχέτω κυρίως εὐλογίαν, ὡς ἐκ τοῦ ἁγιάσματος τοῦ Κυριακοῦ σώματος καὶ αἵματος διΐστασθαι. Μὴδὲν δὲ πλέον ἐν ταῖς ἀπαρχαῖς προσφερῆσθω ἢ ἀπὸ σταφυλῶν καὶ σίτου», βλ. Joannou (1962b) 257. Βλ. επίσης Αλιβιζάτου (1949)² 245-246. Πρβλ. τα σχόλια (Μητροπολίτου Κορινθίας) Καρανικόλα (1970) 84.

⁷³ «Κανὼν νζ'. Περὶ τοῦ μὴ προσφέρειν ἐν θυσιαστηρίῳ μέλι καὶ γάλα. Ὅτι οὐ χρὴ ἐν τοῖς θυσιαστηρίοις μέλι καὶ γάλα προσφερῆσθαι», Joannou (1962a) 194. Βλ. επίσης Αλιβιζάτου (1949)² 101.

⁷⁴ Βλ. επίσης τα αντίστοιχα παραδείγματα του Καλού Ποιμένα του 4ου αι. στο Μουσείο του Λούβρου, στο Βυζαντινὸ Μουσείο Αθηνών, στην Κωνσταντινούπολη κ.α. Για την παράσταση του Καλού Ποιμένα, βλ. Σκλάβου-Μαυροειδή (1998) 81-86· Αντουράκη (2003) 92-96, 125-127· Στουφή-Πουλημένου (2013)² 62-63· και κυρίως τη μελέτη Σελανίκης (2010) 1-120, 210-213.

Σε κάποιες άλλες περιπτώσεις ο Χριστός/Αμνός απεικονίζεται εν μέσω πολλών προβάτων, τα οποία συμβολίζουν τους πιστούς. Επίσης, σε αρκετές περιπτώσεις ο Χριστός απεικονιζόμενος συμβολικά άλλοτε ως το «Αρνίον της Αποκάλυψης» με φωτοστέφανο, σταυρό και τα αποκαλυπτικά γράμματα «Α-Ω», άλλοτε ως «Αμνός» με φωτοστέφανο, παρουσιάζεται είτε να ευλογεί κοφίνια με άρτους, είτε να ανασταίνει τον Λάζαρο, είτε να βρίσκεται σε Δισκάριο που βαστάζει ο Τίμιος Πρόδρομος, αλλά και σε πληθώρα άλλων μεμονωμένων απεικονίσεων.⁷⁵ Η συμβολική απεικόνιση του Χριστού ως «Αμνού» απαντά πολύ συχνά στην παλαιοχριστιανική τέχνη ιδιαίτερα στο δυτικό τμήμα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Η Ανατολή προτίμησε την εικονογράφηση της ανθρώπινης μορφής του Χριστού, ενώ η Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδος (692 Κωνσταντινούπολη), απαγόρευσε με τον 82ο Κανόνα τη συμβολική απεικόνιση του Χριστού με τη μορφή του Αμνού.⁷⁶

2.3. Οι Πατέρες της Εκκλησίας

Οι Πατέρες και Διδάσκαλοι της Εκκλησίας έχουν επισταμένα και κατ' εξοχήν ασχοληθεί και συγγράψει σημαντικά κείμενα γύρω από το υψίστης σημασίας θεολογικό θέμα του Ποιμαντικού έργου, των Ποιμένων και του Ποιμνίου.⁷⁷

2.4. Άγιοι που τιμούνται ιδιαίτερα στην Κύπρο για τη σχέση τους με την ποιμενική ζωή και τα ζώα

Στα αγιολογικά συναξάρια συναντούμε αρκετά παραδείγματα Αγίων που διετέλεσαν οι ίδιοι ποιμένες άλογων ζώων, βρίσκονταν σε άρρηκτη σχέση με τα ζώα, αλλά και τιμούνται μέχρι σήμερα ως κατ' εξοχήν «προστάτες» της κτηνοτροφίας, των ποιμνίων, των ζώων και της γεωργίας. Θα περιοριστούμε σε επτά μόνο παραδείγματα, ιδιαίτερα συνδεδεμένα με τη λειτουργική τιμή και ευλάβεια στην Κύπρο.

⁷⁵ Βλ. Σκλάβου-Μαυροειδή (1998) 81-86· Αντουράκη (2003) 95-96· Στουφή-Πουλημένου (2013)² 63-65· και κυρίως τη μελέτη Σελανίκης (2010) 121-172, 213-215· Τριβυζαδάκη «Αμνός Εικονογραφία» (2010) 282-283.

⁷⁶ «Κανών πβ'. Περὶ τοῦ μὴ τοὺς ζωγράφους ἐν τῷ δακτυλοδεικτεῖν τὸν Πρόδρομον ἀμνὸν ἐγχαράττειν. Ἐν τισὶ τῶν σεπτῶν εἰκόνων γραφαῖς, ἀμνὸς δακτύλῳ τοῦ Προδρόμου δεικνύμενος ἐγχαράττεται, ὅς εἰς τύπον παρελήφθη τῆς χάριτος, τὸν ἀληθινὸν ἡμῖν διὰ νόμου προὔποφαινον ἀμνόν, Χριστὸν τὸν Θεὸν ἡμῶν. Τοὺς οὖν παλαιούς τύπους καὶ τὰς σκιάς, ὡς τῆς ἀληθείας σύμβολά τε καὶ προχαράγματα, τῇ Ἐκκλησίᾳ παραδεδομένους κατασπαζόμενοι, τὴν χάριν προτιμῶμεν καὶ τὴν ἀλήθειαν, ὡς πληρῶμα νόμου ταύτην ὑποδεξάμενοι. Ὡς ἂν οὖν τὸ τέλειον κὰν ταῖς χρωματουργίαις ἐν ταῖς ἀπάντων ὄψεσιν ὑπογράφηται, τὸν τοῦ αἵροντος τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου ἀμνοῦ, Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν, κατὰ τὸν ἀνθρώπινον χαρακτῆρα καὶ ἐν ταῖς εἰκόσιν ἀπὸ τοῦ νῦν, ἀντὶ τοῦ παλαιοῦ ἀμνοῦ, ἀναστηλοῦσθαι ὀρίζομεν, δι' αὐτοῦ τὸ τῆς ταπεινώσεως ὕψος τοῦ Θεοῦ Λόγου κατανοοῦντες, καὶ πρὸς μνήμην τῆς ἐν σαρκὶ πολιτείας, τοῦ τε πάθους αὐτοῦ καὶ τοῦ σωτηρίου θανάτου χειραγωγούμενοι, καὶ τῆς ἐντεῦθεν γενομένης τῷ κόσμῳ ἀπολυτρώσεως», βλ. Joannou (1962a) 218-220. Βλ. ἐπίσης Αλιβιζάτου (1949)² 109-110. Η Δύση δεν αποδέχτηκε αυτό τον Κανόνα και διατήρησε τη συμβολική απόδοση του «Αμνού» (βλ. το ψηφιδωτό στη Βασιλική των Αγίων Κοσμά και Δαμιανού στη Ρώμη γύρω στα 692-701). Η εικονογραφική απόδοση του Χριστού ως «Αμνού» επιβίωσε τελικά σε Ανατολή και Δύση κυρίως στους εικονογραφικούς κύκλους της Αποκάλυψης· βλ. Σελανίκης (2010) 170-172, 214-215· Στουφή-Πουλημένου (2013)² 65.

⁷⁷ Θα περιοριστούμε ἔστω στην απλή αναφορά των σημαντικῶν ἔργων: ο «Ποιμὴν» του Ερμά (α' μισό του 2ου αι.), ο τίτλος του οποίου φανερώνει τη σημασία του Ποιμένα και της Ποιμαντικής ἀπὸ τὴν Πρώτη Ἐκκλησία· ο «Ἀπολογητικὸς τῆς εἰς τὸν Πόντον φυγῆς» του Αγίου Γρηγορίου του Θεολόγου· οἱ περίφημοι 6 «Λόγοι περὶ Ἱερωσύνης» του Αγίου Ιωάννη του Χρυσοστόμου· ο «Λόγος εἰς τὸν Ποιμένα» του Αγίου Ιωάννη του Σιναΐτη (συγγραφέα τῆς «Κλίμακας»)· και τέλος το «Μάθημα Ποιμαντικῆς» του Αγίου, του περασμένου αἰῶνα (†1920), Επισκόπου Πενταπόλεως τῆς Σιλυβρίας Νεκταρίου, το οποίο αποτελοῦσε το διδακτικὸ εγχειρίδιο για το ἀντίστοιχο μάθημα τῆς Ποιμαντικῆς που δίδασκε στη Ριζάρειο Ἐκκλησιαστικὴ Σχολή για 14 χρόνια (1894-1908). Το βιβλίο πρωτοεκδόθηκε το 1898 και επανεκδόθηκε στη Θεσσαλονίκη το 1974. Για μια εἰσαγωγικὴ συζήτηση με περαιτέρω βιβλιογραφία στη συμβολὴ των Πατέρων και Διδασκάλων τῆς Ἐκκλησίας στο Ποιμαντικὸ ἔργο, βλ. Καψάνης (2003)· Γιαννακοπούλου (2004)· Γκίκας (2005)²· Γιαννακοπούλου (2005).

Εικόνα 2: Ο Άγιος Σπυρίδωνας (12ος αι., Τοιχογραφία, Καθολικό Ιεράς Μονής Παναγίας Αμασγού).

2.4.1 Άγιος Σπυρίδωνας Επίσκοπος Τριμυθούντος ο θαυματουργός (12 Δεκεμβρίου – ΒΗΓ 1647)

Ο εκτεταμένος Βίος του Αγίου Σπυρίδωνα (Εικόνα 2) γράφτηκε από τον Επίσκοπο Πάφου Θεόδωρο και εκφωνήθηκε στις 14 Δεκεμβρίου του 655 στον Ναό του Αγίου στην Τριμυθούντα κατά την ημέρα της εορτής του σε αρχιερατικό συλλειτουργό.⁷⁸ Το ίδιο το όνομα του Αγίου αλλά και η απεικόνιση της μορφής του μέχρι σήμερα στη βυζαντινή τέχνη, συνδέονται με τη «σπυρίδα», την καλύπτρα της κεφαλής του από πλεγμένα φοινικόφυλλα, η οποία δεν είναι άλλη από την ποιμενική καλύπτρα της κεφαλής των βοσκών και των γεωργών. Ο απλός, άκακος, ταπεινός, όσιος και θεοφόρος Άγιος, ακόμη και ως Επίσκοπος Τριμυθούντος, συνεχίζει να διατηρεί το ποιμνίό του, να φυλάει το κοπάδι του και να εκτελεί τις γεωργικές του εργασίες.⁷⁹ Στην αρχαία ομάδα με τα 25 θαύματα που καταγράφονται του Αγίου (από τα μέσα του 4ου μέχρι τα μέσα του 7ου αι.) και επιβεβαιώνουν τον τίτλο του ως «θαυματουργό», το 1ο αναφέρεται στη λύση της ανομβρίας αλλά και στην αναστολή της μεγάλης βροχόπτωσης που ακολούθησε, το 2ο στη σωτηρία του πτωχού γεωργού από την πείνα, και το 16ο στη διαφύλαξη του κοπαδιού της φιλόχριστης Σωφρονίας. Δύο θαύματα σχετίζονται αποκλειστικά με την ποιμενική του ζωή:

Α. Στο 10ο θαύμα ο Άγιος αποκαλύπτει τον δόλο του πλεονέκτη ζωοέμπορα που αγοράζει 100 αίγες από το κοπάδι του Αγίου, αλλά πληρώνει για τις 99, και γι' αυτό η μία δεν τον ακολουθεί και επιστρέφει στη μάντρα. Μόλις ο έμπορος καταβάλλει το οφειλόμενο αντίτιμο που αναλογούσε και για την 100ή

⁷⁸ Van Den Ven (1953)· Σχίζας (1997) Δ', 93-112· Μεταλληνός (2007) 23-30· Προσφυγικό Σωματείο «Άγιος Σπυρίδων» Τρεμετουσιάς (2009)· Ιωαννίδης (2015)· Τριανταφυλλόπουλος (2015) 457-476. Για όλη τη συζήτηση γύρω από τον Βίο του Αγίου Σπυρίδωνος και τις Πηγές, βλ. Κωνσταντινίδης (υπό έκδοση).

⁷⁹ «Περὶ δὲ Σπυρίδωνος τί χρῆ καὶ λέγειν; τοσαύτη γὰρ τῷ ποιμένι τούτῳ ὑπῆρξεν ὀσιότης, ὡς καὶ ἀξιωθῆναι αὐτὸν καὶ ἀνθρώπων ποιμένα γενέσθαι· ὅστις μᾶς τῶν ἐν Κύπρῳ πόλεων ὀνόματι Τριμυθούντος τὴν ἐπισκοπὴν ἐκκληρώσατο, διὰ δὲ ἀτυφίαν πολλὴν ἐχόμενος τῆς ἐπισκοπῆς ἐποίμαινεν καὶ τὰ πρόβατα. πολλὰ μὲν οὖν τὰ περὶ αὐτοῦ λεγόμενα, ἐνὸς δὲ ἡ δύο τούτων ἐπιμνησθήσομαι». Βλ. Van Den Ven (1953) 78.16 – 79.6 (Αρ. 18)· Ιωαννίδης (2015) 50-51 (Αρ. 18).

Εικόνα 3: Ο Άγιος Σπυρίδωνας νουθετεί τους κλέφτες των προβάτων του (2010, εργαστήριο αιοιογραφίας "Ο Αντιφωνητής". Λεπτομέρεια από Βιογραφική φορητή εικόνα του Αγίου Σπυρίδωνα, Επισκοπείο Ιεράς Μητροπόλεως Τριμυθούντος).

αίγα, κατόπιν διακριτικής υπόδειξης του Αγίου, τότε αυτή με πολλή ησυχία και τάξη ενώνεται με τις άλλες 99 και τον ακολουθεί («Βλέπε, τέκνον, μήποτε οὐκ ἔδωκας τὴν τιμὴν αὐτοῦ καὶ διὰ τοῦτο οὕτως κρᾶζει καὶ σπαράσσεται τὸ ἄλογον»)⁸⁰.

Β. Στο 18ο θαύμα ο Άγιος απελευθερώνει τους ακινητοποιημένους ζωοκλέπτες του κοπαδιού του, τους νουθετεί και τους απολύει δωρίζοντάς τους ένα κριάρι ως δώρο «για τον κόπο της αγρυπνίας τους» («κρίον τε αὐτοῖς χαρισάμενος ἀπέλυσεν χαριέντως ἐπιφθεγζάμενος, ἵνα μὴ, φησὶν, μάτην ἡγρυπνηκότες φανῆτε»)⁸¹ (Εικόνα 3).

2.4.2. Άγιος Μεγαλομάρτυρας Μάμας (2 Σεπτεμβρίου – ΒΗΓ 1018–1022)

Ο Άγιος Μάμας καταγόταν από την πόλη Γάγγρα της Παφλαγονίας στη βορειοδυτική Μικρά Ασία. Ο Βίος του υπογραμμίζει το γεγονός ότι ο νεαρός Άγιος διετέλεσε ποιμένας άγριων ζώων· με τη θαυματουργική του ποιμενική ράβδο και το χάρισμα της εξημέρωσης άγριων ζώων, ακόμη και λιονταριών, άρμεγε τα θηλυκά άγρια θηρία του βουνού και έπηξε τυρί τόσο για τις δικές του ανάγκες όσο και για τις ανάγκες των πτωχών της Καισάρειας της Καππαδοκίας. Μαρτύρησε το 273-274 μ.Χ. σε ηλικία μόλις 15 ή 16 ετών. Πολύ ενωρίς η μνήμη του Μεγαλομάρτυρα Μάμαντος έφθασε στην Κύπρο μαζί με τα λείψανά του με επίκεντρο έως και σήμερα τον καθεδρικό του Ναό στην κωμόπολη της Μόρφου, της οποίας είναι και ο πολιούχος Άγιος. Αρχαίες τοιχογραφίες και φορητές εικόνες του Αγίου σώζονται στην Κύπρο από τον 12ο/13ο αιώνα, πέραν των 70 ναών και μονών τιμούνται στο όνομά του, ενώ χωριό στην επαρχία Λεμεσού φέρει το όνομά του μέχρι και σήμερα.⁸²

«Μάμας ὁ περιβόητος, καὶ ποιμὴν καὶ μάρτυς», χαρακτηρίζεται και εγκωμιάζεται από τον Άγιο Γρηγόριο τον Θεολόγο.⁸³ Ο Μέγας Βασίλειος στην Ομιλία του αφιερωμένη στον Άγιο με την ευκαιρία της εορτής του, σημειώνει το μεγαλείο της πανήγυρης του Αγίου με τη μεγάλη κοσμοσυρροή των πιστών όλης της Καππαδοκίας, ενώ πλέκει το εγκώμιο του Μάρτυρα, υπογραμμίζοντας το επάγγελμά του ως «ποιμένα», κατά μίμηση των μεγάλων ποιμένων της Παλαιάς Διαθήκης αλλά και του αληθινού ποιμένα και βασιλέα της Καινής Διαθήκης, Ιησού Χριστού.⁸⁴ Ο Άγιος Νεόφυτος ο Έγκλειστος συγγράφει εγκωμιαστικό λόγο «εἰς τὸν ἅγιον τοῦ Χριστοῦ μεγαλομάρτυρα Μάμαντα καὶ περὶ τῶν αὐτοῦ γεννητόρων», τονίζοντας τόσο το ποιμενικό επάγγελμα του Αγίου, όσο και το εκ Θεού λαμβανόμενο

⁸⁰ Van Den Ven (1953) 53-56 (Αρ. 10)· Ιωαννίδης (2015) 50-51 (Αρ. 10).

⁸¹ Van Den Ven (1953) 78-79 (Αρ. 18)· Ιωαννίδης (2015) 70-71 (Αρ. 18).

⁸² Για τον Βίο του Αγίου και την ιδιαίτερη τιμή του στην Κύπρο με όλη την περαιτέρω βιβλιογραφία, βλ. Σχίζας (1994) Α', 9-30· Μαραβά-Χατζηνικολάου (1995)²· Κούρρης (2000) 229-239· Χατζηχριστοδούλου (2010)· Τσιλιπάκου και Χατζηχριστοδούλου (2013)· Λαζάρου (2018).

⁸³ Άγιος Γρηγόριος του Θεολόγου, «Λόγος ΜΔ': Εἰς τὴν Καινὴν Κυριακὴν», ΕΠΕ 5, 238.10. Η μνήμη του Αγίου Μάμαντος στην Καππαδοκία τον 4ο αι. επιτελείται, τόσο στις 2 Σεπτεμβρίου, όσο και την πρώτη Κυριακή μετά την Κυριακή του Πάσχα, βλ. Buchinger (2014) 52-54.

⁸⁴ Μεγάλου Βασιλείου, «Ομιλία εἰς τὸν ἅγιον μάρτυρα Μάμαντα», ΕΠΕ 7, 274-289. ΕΠΕ 7, 278.2-4: «Μνήμη δὲ μάρτυρος καὶ πᾶσα μὲν χώρα κεκίνηται, πᾶσα σὲ πόλις πρὸς ἑορτὴν μεταπεποιήται». ΕΠΕ 7, 280.8-11: «Ἴδου τοίνυν τίνος ἡμέραν ἑορτάζομεν, ἐπὶ τίνι φαιδροὶ πάντες ἐσμέν, ἐπὶ τίνι βίος μεταπεποιήται. Ἐπειδὴ ὑπεμνήσθημεν τοῦ ποιμένος, μὴ καταφρόνει τῆς προσηγορίας». ΕΠΕ 7, 280.23-26: «Διὰ τοῦτο ἀμφοτέρα συλλαμβάνων ὁ Κύριός ἐστι καὶ ποιμὴν καὶ βασιλεὺς, τοὺς ἀλόγους ποιμαίνων, τοὺς λογικωτέρους ὑπὸ τὴν ἐπιστασίαν τῆς βασιλείας ἄγων».

χάρισμά του να εξημερώνει ακόμη και τα άγρια ζώα, κατά το παράδειγμα του προπάτορος Αδάμ στον παράδεισο.⁸⁵

Ο Άγιος Μάμας τιμάται και ως προστάτης των ζώων και των ποιμένων. Εικονίζεται καθισμένος πάνω σε λιοντάρι φέροντας τη θαυματουργή ποιμενική ράβδο και κρατώντας στο χέρι του αμνό.⁸⁶ Μέχρι σήμερα ευχές για τα ποιμνία και τα ζώα φέρουν το όνομα του Αγίου Μάμαντος και βρίσκονται σε λειτουργική χρήση.⁸⁷

1. «Εὐχή λεγομένη εἰς κτήνη τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Μάμαντος»:

Inc. «Ἴδου ἐγὼ ὁ ἁμαρτωλὸς καὶ ἐλάχιστος Μάμας, ὑπάρχων ἐν τοῖς ὄρεσι ...».⁸⁸

2. «Εὐχή εἰς πῶσιν προβάτων τοῦ ἁγίου Μάμαντος»:

Inc. «Δέσποτα παντοκράτωρ Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ διὰ σπλάγχνα ἐλέους σου καὶ οἰκτιρμῶν ...».⁸⁹

2.4.3. Άγιος Μόδεστος (16 Δεκεμβρίου – BHG 1299)

Ο Άγιος Μόδεστος, Αρχιεπίσκοπος Ιεροσολύμων, τιμάται ως κατ' εξοχήν προστάτης των ζώων, αφού ακόμη και εν ζωή θεράπευε άρρωστα ζώα και ζωοποιούσε πεθαμένα.⁹⁰ Την ημέρα της εορτής του τελείται σε πολλά μέρη ο Μικρός Αγιασμός και επισυνάπτονται οι ευχές που φέρουν το όνομα του Αγίου Μοδέστου «εἰς κτήνη» και «εἰς ἀσθένειαν ζώων».⁹¹

1. «Εὐχή εἰς κτήνη τοῦ ἁγίου Μοδέστου»:

Inc. «Ὁ τοῦ φωτὸς δημιουργός, Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, καταξιώσόν με τῆς βασιλείας σου ἐπιτυχεῖν...».⁹²

⁸⁵ Παπατριανταφύλλου-Θεοδωρίδη (1999) 116-124. Πρβλ. αυτ. 116.10-117.16: «ὁ τοῦ ἀρχιπάτορος Ἀδάμ πρὸ παραβάσεως εἰληφὸς τὸ ἀξίωμα καὶ ὡς ἡμέρων καὶ πανημέρων τῶν ἀγρίων ζώων ἔχων τὴν ἐξουσίαν πρὸς Θεοῦ, ὁ ἀλμέγων αὐτὰ ὡς πρόβατα εὐπειθῆ καὶ τυρεῶν εἰς διατροφήν ἰδίαν καὶ πενήτων τινῶν· ὁ μὴ θυσιάσας Θεῷ κατὰ τὸν Ἄβελ προβάτων καλλονήν, ἀλλὰ θυσίαν ἑαυτὸν διὰ μαρτυρίας καὶ ποικίλων βασάνων προσάξας τῷ Θεῷ». Ο Άγιος Νεόφυτος γνωρίζει και αναφέρεται στο εγκώμιο του Αγίου Γρηγορίου του Θεολόγου στον Άγιο Μάμαντα, αλλά και στις δύο ετήσιες εορτές του Αγίου, στις 2 Σεπτεμβρίου και την Κυριακή του Αντίπασχα. Βλ. αυτ. 122.175-184: «ἐκδημεῖ δευτέρα τοῦ Σεπτεμβρίου μηνός· καὶ κατατίθεται τὸ μακάριον αὐτοῦ λειψανὸν ἔξω τῆς πόλεως Καισαρείας ὡς ἀπὸ μιλίου ἑνός, καὶ ἱαματοφόρος τῶν ποικίλων νοσημάτων ὁ τάφος γίνεται. Ἐν δὲ τῇ Νέᾳ Κυριακῇ τοῦ Ἀντίπασχα πανηγυρὶς ἐν τῷ τόπῳ γίνεται μεγάλη σφόδρα, περὶ ἧς καὶ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος μνησθεὶς ἐν τῷ τῆς Νέας Κυριακῆς λόγῳ αὐτοῦ ἔλεγε· ‘Μάμας ὁ περιβόητος’, ‘ὁ ἐμὸς στεφανίτης’ καὶ τὰ ἐξῆς».

⁸⁶ Βλ. για παράδειγμα τρεις φορητές εικόνες του Αγίου στην Κύπρο του 14ου, 15ου και 16ου αι. αντίστοιχα, Ιερά Μητρόπολις Μόρφου - Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπεζίας Κύπρου (2000) 274-275, 288-289, 316-317· και κυρίως τον Κατάλογο σχετικής Έκθεσης στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης, Τσιλιπάκου και Χατζηχριστοδούλου (2013).

⁸⁷ Στην Κύπρο διασώζεται σε χειρόγραφο του Ιερού Ναού του Αγίου Μάμαντος στη Μόρφου, Ευχή του ομώνυμου Αγίου για το καλό και τη σωτηρία του λογικού και άλογου ποιμνίου «Κύριε ὁ Θεός μου, μὴ μνησθῆς τῶν βασανισάντων με, ἀλλὰ συγχώρησον αὐτοὺς καὶ τοῦ κόσμου σου ὅλου καὶ ἐλέησον ἅπαντας ...», βλ. Κληρίδης (1951) 136-137. Κατά την ὕστερη περίοδο και κυρίως τα χρόνια της Τουρκοκρατίας δημιουργήθηκε ένας μεγάλος αριθμός από εξορκισμούς και ευχές στο όνομα του Αγίου Μάμαντος για θεραπεία των άρρωστων ζώων αλλά και για προφύλαξη των κοπαδιών από κάθε κακό, βλ. Μαραβά-Χατζηνικολάου (1995)² 41-44, 82-84· Μουζάκης (2001).

⁸⁸ Ιερά Μονή Σίμωνος Πέτρας (2002)² 67-68· Αγαθάγγελος (2012)¹⁹ 369-370.

⁸⁹ Ιερά Μονή Σίμωνος Πέτρας (2002)² 69.

⁹⁰ Για τον Βίο του Αγίου με όλη την περαιτέρω βιβλιογραφία, βλ. Σχίζας (1997) Δ', 142-156.

⁹¹ Με το Μικρό Αγιασμό ραντίζουν οι ποιμένες τα κοπάδια τους και τον αναμειγνύουν με το νερό στις ποτίστρες των ζώων. Κόλλυβα που ευλογούνται προς τιμήν του Αγίου μοιράζονται σε πιστούς αλλά και στα ζώα.

⁹² Ιερά Μονή Σίμωνος Πέτρας (2002)² 63· Αγαθάγγελος (2012)¹⁹ 365-366.

2. «Εὐχή ἐτέρα τοῦ ἁγίου Μοδέστου (ποίημα Νικοδήμου μοναχοῦ Ἁγιορείτου)»:

Inc. «Κύριε, Ἰησοῦ Χριστέ ὁ Θεός μου, ὁ ἐλεήμων καὶ πανάγαθος, ὁ πᾶσαν τὴν νοητὴν καὶ αἰσθητὴν κτίσιν ἐν σοφίᾳ δημιουργήσας ... ».⁹³

2.4.4. Ἅγιος Τρύφωνας (1 Φεβρουαρίου – ΒΗΓ 1856-1858)

Ο Ἅγιος Τρύφωνας καταγόταν ἀπὸ τὴ Λάμψακο τῆς Φρυγίας καὶ με τὴ χάρη τοῦ Θεοῦ θεράπευε ἀνθρώπους ἀλλὰ καὶ ζῶα ἀσκώντας τὸ ταπεινὸ ἐπάγγελμα τοῦ χηνοβοσκού.⁹⁴ Οἱ πιστοὶ επικαλοῦνται τὴ βοήθειά του γιὰ τὴν προστασία κήπων, ἀμπελώνων, καλλιεργείων καὶ χωραφίων ἀπὸ κάθε εἶδους ἐπίθεση καὶ ἐπιδρομὴ βλαβερῶν ζώων καὶ ἐντόμων. Ἡ σημερινὴ λειτουργικὴ ευχολογικὴ πράξη διασώζει ἐιδικὴ διάταξη ποῦ φέρει τὸ ὄνομα τοῦ Ἁγίου Τρύφωνα. Διαβάζεται στο τέλος τοῦ Μικροῦ Ἀγιασμοῦ, εἴτε κατὰ τὴν ἡμέρα μνήμης τοῦ Ἁγίου (1/2), εἴτε ὅταν εἶναι ἀνάγκη, καὶ με τὸ αγιασμένον νερὸ ραντίζονται καὶ εὐλογούνται οἱ καλλιέργειες. Ἡ διάταξη περιλαμβάνει Ἐξορκισμό καὶ Ευχή:

1. «Ἐξορκισμὸς τοῦ ἁγίου μάρτυρος Τρύφωνος λεγόμενος εἰς κήπους, ἀμπελῶνας καὶ χωράφια»:

Inc. «Ὅντος μου ἐν Λαμψάκου κόμη καὶ τὰς χῆνας ἐπιμελουμένου μου καὶ βόσκοντος ... ».

Inc. «Δέσποτα Κύριε, Ἰησοῦ Χριστέ ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν τῇ ἐνσάρκῳ σου οἰκονομία εὐλόγησας τὴν Βηθλεὲμ καὶ τὴν Γεσθημανῆ... ».⁹⁵

Ο Ἀρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός, κατὰ τὰ ἔτη 1820-1821, ἐξέδωσε ἐιδικὴ προτροπικὴ ἐγκύκλιο πρὸς τὸν λαὸ γιὰ «τὸν σκοτωμὸν τῆς ἀκρίδος». Με ἐντολὴ τοῦ ἰδίου Ἀρχιεπισκόπου ζωγραφίστηκε μέγας ἀριθμὸς εἰκόνων τοῦ Ἁγίου Τρύφωνα (μέχρι σήμερα ἔχουν ἐντοπιστεῖ γύρω στὶς 150 εἰκόνες), ποῦ συνοδεύονται ἀπὸ ἐκτενὴ ἐπιγραφή, στὴν ὁποία ἀναγράφεται μέρος τοῦ ἐξορκισμοῦ τοῦ Ἁγίου «Ὅρκίζω ἡμᾶς κάκιστα θηρία... »⁹⁶ (Εἰκόνα 3).

2.4.5. Ἅγιος Γεώργιος «του Σπόρου» (23 Ἀπριλίου καὶ 3 Νοεμβρίου ἀντίστοιχα – ΒΗΓ 670-691)

Ἡ μνήμη τοῦ Ἁγίου μεγαλομάρτυρα Γεωργίου τοῦ Τροπαιοφόρου τελεῖται στὶς 23 Ἀπριλίου.⁹⁷ Στὶς 3 Νοεμβρίου εορτάζεται ἡ ἀνακομιδὴ καὶ ἡ κατάθεση τῶν λειψάνων τοῦ Ἁγίου κατὰ τὰ ἐγκαίνια τοῦ ομώνυμου Ναοῦ τοῦ στη Λύδδα τῆς Παλαιστίνης.⁹⁸ Ἡ εορτὴ στὶς 3 Νοεμβρίου εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς μεγαλύτερες πανηγύρεις τοῦ λαοφιλοῦς Ἁγίου στὴν Κύπρο.⁹⁹ Φέρει δε τὴν ἐπωνυμία τοῦ «Σπόρου», γιὰ τὴν εορτὴ συμπίπτει με τὴν περίοδο τῆς σπορᾶς γιὰ τοὺς γεωργούς. Οἱ εὐλαβεῖς γεωργοὶ τοῦ τόπου μας, διαχρονικὰ επικαλοῦνται τὴ βοήθεια καὶ μεσιτεία τοῦ ἐπώνυμου Ἁγίου «τῆς γεωργίας, τοῦ γεωργού

⁹³ Ἱερά Μονὴ Σίμωνος Πέτρας (2002)² 64-66· Ἀγαθάγγελος (2012)¹⁹ 366-368.

⁹⁴ Γιὰ τὸν Βίο τοῦ Ἁγίου με ὅλη τὴν περαιτέρω βιβλιογραφία, βλ. Σχίζας (1998) Ε', 111-125.

⁹⁵ Goar (1730)² 554-556· Ζερβός (1862)² 500-503· Παπαδόπουλος (1927) 379-381· Ἱερά Μονὴ Σίμωνος Πέτρας (2002)² 48-51· Ἀγαθάγγελος (2012)¹⁹ 353-357· Μπιλάλης (2014) 556-558.

⁹⁶ Γιὰ ὅλη τὴ συζήτηση βλ. Χατζηχριστοδούλου (2012) 373-408.

⁹⁷ Γιὰ τὸν Βίο τοῦ Ἁγίου με ὅλη τὴν περαιτέρω βιβλιογραφία, βλ. Σχίζας (1996) Γ', 19-41· Κυρκώτης (2014) 13-104, 297-428.

⁹⁸ Σχίζας (1996) Γ', 19-41. Βλ. ἐπίσης Παπαδάκης (2003)· Κάρτσωνας (2007)².

⁹⁹ Μεγάλοι Ναοὶ ἀλλὰ καὶ Μονές ἀφιερωμένες στὸν Ἅγιο Γεώργιο, ἐιδικὰ σε περιοχές με μεγάλη παράδοση στὴ γεωργία καὶ τὴ κτηνοτροφία, ὅπως στα Λατσία, στὴ Λάρνακα (Μονὴ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Κοντοῦ), στο Παραλίμι, στὴν Ἁγία Φύλα, στὴν Ἀθηνῶν, στο Μαρῶνι κ.α. εορτάζουν καὶ πανηγυρίζουν ἕως σήμερα στὶς 3 Νοεμβρίου καὶ ὄχι στὶς 23 Ἀπριλίου.

Εικόνα 4: Ο Άγιος Τρύφωνας (1821 μ.Χ., φορητή εικόνα Μιχαήλ προσκυνητού, Ιερά Μονή Αγίου Μηνά).

και του γεωργήματος», για να ευλογήσει την επικείμενη «σπορά».¹⁰⁰ Μέχρι σήμερα στη λειτουργική μας πράξη, οι γεωργοί προσφέρουν σπόρο σιταριού μαζί με την αρτοκλασία προς τιμή του Αγίου, για να ευλογηθεί και να αναμιχθεί στη συνέχεια με τον υπόλοιπο σπόρο και έτσι να ξεκινήσουν τη σπορά.

2.4.6. Άγιος Θεοσέβιος Αρσινόης (12 Οκτωβρίου)

Ο Όσιος Θεοσέβιος γεννήθηκε στο χωριό Μελάνδρα, 12 χιλιόμετρα νοτιοανατολικά της αρχαίας Αρσινόης, της σημερινής Πόλης Χρυσοχού. Έζησε περί τα τέλη του 4ου – αρχές του 5ου αι. και διακρίθηκε κατ' εξοχήν ως ποιμένας προβάτων, τόσο κατά τη νεανική του ηλικία βόσκοντας το κοπάδι των γονιών του, όσο και μετά τον γάμο του με μια ενάρετη κόρη από το κοντινό χωριό Φιλούσα. Ο Άγιος αγάπησε την ποιμενική ζωή, αφού αυτή του εξασφάλιζε πνευματική ησυχία και δυνατότητα απρόσκοπτης προσευχής. Ακόμη και η οσιακή κοίμηση του Αγίου στο ομώνυμο σπήλαιό του, συνδέεται με την εκεί βόσκηση των προβάτων και τον ποιμενικό του σκύλο. Ο Άγιος Νεόφυτος ο Έγκλειστος γράφει «ἐγκώμιον εἰς τὸν βίον καὶ τὰ θαύματα» του Αγίου Θεοσεβίου, το οποίο διαβάζεται στον Ναό του Αγίου κατά την ημέρα μνήμης του στις 12 Οκτωβρίου, παρουσία των «ιαματικῶν καὶ ἱερῶν λειψάνων αὐτοῦ»¹⁰¹ (Εικόνες 4 & 5).

2.4.7. Άγιος Αθανάσιος ο Πεντασχοινίτης (10 Ιουλίου)

Ο Όσιος Αθανάσιος γεννήθηκε στις αρχές του 7ου αι. και μεγάλωσε στο παραθαλάσιο χωριό Πεντάσχοινος (6 χιλιόμετρα νότια του χωριού Άγιος Θεόδωρος Λάρνακας). Κοιμήθηκε σε νεαρή ηλικία (λίγο μετά τα είκοσι του χρόνια) και τάφηκε στο χωριό του. Μετά την κοίμησή του μαρτυρήθηκαν με τη χάρη του Θεού και τη μεσιτεία του Αγίου πολλά θαύματα. Ό,τι γνωρίζουμε για τον Άγιο Αθανάσιο και τα πρώτα γνωστά θαύματά του οφείλονται στη γραφίδα του Κυπρίου στην καταγωγή Οσίου Αναστασίου του Σιναΐτη («Ψυχωφελῆ καὶ στηρικτικὰ διηγήματα», τέλη 8ου αι.).¹⁰² Σώζεται μέχρι σήμερα μεγάλο μέρος του πάλα ποτέ μεγαλοπρεπεστάτου ναού του Αγίου, ο οποίος κτίστηκε πάνω από τον υπόγειο τάφο του, με την οροφή

¹⁰⁰ Η ίδια η Ακολουθία και οι ύμνοι της εορτής του Αγίου αναφέρονται με ιδιαίτερη έμφαση και τονίζουν τις παραπάνω έννοιες παράγωγα του ονόματος του Αγίου Γεωργίου. Βλ. ενδεικτικά «Ἀζίως τοῦ ὀνόματος, ἐπολιτεῦσω στρατιῶτα Γεώργιε ...» (Δοξαστικό στιχηρῶν εσπερινού)· «Ἀριστείας ἄθλων γεωργῶν τὰ κρείττονα ...» (2ο τροπάριο Λιτής)· «Γεωργήσας ἐμμελῶς, σπόρον τῶν θείων ἐντολῶν ...» (Κάθισμα μετὰ τον Πολυέλεο)· «Εὐγενὲς γεώργιον Θεοῦ, γέγονας Γεώργιε, μαρτυρικαῖς γεωργοῦμενον πράξεσι ...» (2ο τροπάριο της α΄ Ὠδῆς του Β΄ Κανόνα του Αγίου)· «Γεωργηθεὶς ὑπὸ Θεοῦ ἀνεδείχθης, τῆς εὐσεβείας γεωργὸς τιμιώτατος, τῶν ἀρετῶν τὰ δράγματα συλλέξας σεαυτῶ· σπείρας γὰρ ἐν δάκρυσιν, εὐφροσύνη θερίζεις ...» (Κοντάκιο)· «Σοφὸς ἐγόργησας τὸν θεῖον σπόρον, καὶ τοῦτον ἐπλήθυνας ...» (3ο τροπάριο της ζ΄ Ὠδῆς του Β΄ Κανόνα του Αγίου)· «Σπόρον, γεωργήσας ἐμμελῶς ...» (3ο τροπάριο Αἰών). Ο Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Αρκάδιος Α΄ (626-642) στην Ομιλία του «εἰς τὸν μεγαλομάρτυρα Γεώργιον» με αφορμή την εορτή του Αγίου στις 3 Νοεμβρίου σημειώνει μεταξύ άλλων: «τούτων δὲ πάντων αἴτιος ὁ τῆς ἀμπελῶν γεωργὸς Γεώργιος ...», «Γεώργιος, γεωργῶν ὁ συγγεωργός ... Γεώργιος, ποιμνίων φύλαξ. Γεώργιος, ἄλωνος εὐλογία. Γεώργιος, ἀμπελώνων εὐφορία ...», βλ. Σχίζας (1996) Γ΄, 31. Βλ. την έκδοση της Ομιλίας Σχίζας (1996) Γ΄, 30-32 και 39-40 (ὅλη η σχετική βιβλιογραφία).

¹⁰¹ Παπατριανταφύλλου-Θεοδωρίδη (1999) 266.129-130 (Αρ. 9). Ο 12ος Λόγος του Αγίου Νεοφύτου στο έργο του «Πανηγυρική», φέρει τον τίτλο «Ἐγκώμιον εἰς τὸν βίον καὶ τὰ θαύματα τοῦ ὀσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Θεοσεβίου τοῦ Ἀρσινόητου» και αποτελεί τη μοναδική γραπτή πηγή για τον Άγιο, βλ. την έκδοση Αυτ. 262-284. Για τον Άγιο Θεοσέβιο, βλ. επίσης Κάκκουρας (2010) 468-469· Σχίζας (2010) ΙΑ΄, 60-79 (με ὅλη την περαιτέρω βιβλιογραφία).

¹⁰² Για τον Βίο του Αγίου με ὅλη την περαιτέρω βιβλιογραφία, βλ. Ιερά Μονή Σταυροβουνίου (2001), στις σσ. 57-68 ὅλη η παρουσίαση του Βίου του Αγίου· Σχίζας (2005) Θ΄, 49-61. Δεν γνωρίζουμε μέχρι σήμερα την ημερομηνία της λειτουργικής μνήμης του Αγίου Αθανασίου. Με ενέργειες της Ιεράς Μητροπόλης Κιτίου το 2000 και εισήγηση του τότε Πανιερωτάτου Μητροπολίτου Κιτίου κ. Χρυσοστόμου, η Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Κύπρου ὄρισε την 10η Ιουλίου ως ημέρα τιμῆς του Αγίου.

Εικόνα 5: Ο Άγιος Θεοσέβιος ο Αρσινόιτης
(12ος αι., Χωρεπισκοπή Αρσινόης).

Εικόνα 6: Ο Άγιος Θεοσέβιος ο Αρσινόιτης
(2019, φορητή εικόνα Χαράλαμπου Επανεινόνδα, Ιερά Μονή Αγίου Γεωργίου Μαυροβουνίου).

Εικόνα 7: Ο Άγιος Αθανάσιος ο Πεντασχοινίτης με ποιμενική ράβδο (19ος αι., φορητή εικόνα, Ιερός Ναός Αγίου Θεοδώρου του Τήρωνος στο χωριό Άγιος Θεόδωρος Λάρνακας).

του να γκρεμίζεται από μεγάλο σεισμό στις 24/25 Απριλίου του 1491.¹⁰³ Τοπική προφορική παράδοση αναφέρει ότι σε παλαιότερα χρόνια οι κάτοικοι του Αγίου Θεοδώρου λειτουργούσαν στην Εκκλησία του Αγίου κάθε Δευτέρα του Πάσχα. Κατά την ώρα της λειτουργίας ερχόταν μια αίγα φέρνοντας μαζί της ένα κατσικάκι ως προσφορά στον Άγιο, το οποίο και έσφαζαν οι πιστοί και καταλάωναν ως δώρο του Αγίου στη χαρά της εορτής. Μια χρονιά, όμως, πανηγυριστές σε κατάσταση μέθης έσφαξαν μαζί με το κατσικάκι και την αίγα, με αποτέλεσμα να σταματήσει να επιτελείται το θαυμαστό αυτό γεγονός¹⁰⁴ (Εικόνα 7).

2.5. Λειτουργική πράξη

2.5.1. Ο «Άμνος» στη Θεία Λειτουργία

Στο «πρόσφορο», η κεντρική τετράγωνη μερίδα που φέρει την τετράγωνη σφραγίδα «ΙΣ/ΧΡ/ΝΙ/ΚΑ», ονομάζεται «Άμνος». Αυτή εξάγεται και τοποθετείται στο Άγιο Δισκάριο κατά την ώρα της «Προθέσεως», ώστε να καθαγιαστεί στη Θεία Λειτουργία και να μεταβληθεί σε αυτό τούτο το «Σῶμα τοῦ Χριστοῦ».¹⁰⁵ Ο Χριστός, ο οποίος «ὡς πρόβατον ἐπὶ σφαγὴν ἤχθη», είναι ο «ἀμνὸς ὁ ἄμωμος» που θυσιάζεται εκούσια για τη σωτηρία του χαμένου προβάτου, του ανθρώπου.¹⁰⁶ Στη Θεία Λειτουργία αμέσως μετά την «Ύψωσιν τοῦ ἁγίου Ἄρτου» ακολουθεῖ «ὁ Μελισμός» με τη συνοδευτική φράση «Μελίζεται καὶ διαμερίζεται ὁ Ἄμνος τοῦ Θεοῦ, ὁ μελιζόμενος καὶ μὴ διαιρούμενος, ὁ πάντοτε ἐσθιόμενος καὶ μηδέποτε δαπανώμενος, ἀλλὰ τοὺς μετέχοντας ἁγιάζων».¹⁰⁷

2.5.2. Το Ωμοφόριο και η επισκοπική Ποιμαντική ράβδος

Το χαρακτηριστικό διακριτικό άμφιο του 3ου βαθμού της ιεροσύνης, δηλαδή του Επισκόπου, είναι το Ωμοφόριο. Ο Αρχιερέας φέρει το Ωμοφόριο στον ώμο κατά το πρότυπο του «Καλού Ποιμένα»

¹⁰³ Ο τάφος του Αγίου Αθανασίου σώζεται σε υπόγειο κτιστό θάλαμο. Η Ιερά Μητρόπολη Τριμυθούτσος ίδρυσε το 2011 την Ερανική Επιτροπή του Αγίου Αθανασίου του Πεντασχοινίτη με σύσσωμο το χωριό του Αγίου Θεοδώρου (Λάρνακας), για αρκετά ήδη χρόνια, καταβάλλουν άοκνες προσπάθειες για ολοκλήρωση της ανασκαφής και όλων των έργων συντήρησης και ανάδειξης του ιερού χώρου και προσκυνήματος του πολιούχου και θαυματουργού Αγίου. Βλ. μια πρώτη παρουσίαση του Ναού του Αγίου, Philotheou (2008) 227-242, 493-497.

¹⁰⁴ Ιερά Μονή Σταυροβουνίου (2001) 63-64.

¹⁰⁵ Για τον αποχωρισμό του «Άμνου» από το πρόσφορο, τεμαχίζεται η τετράγωνη μερίδα του στις τέσσερις πλευρές της με την απαγγελία αντίστοιχων στίχων από την προφητεία του Ησαΐα για το Πάθος του Μεσσία (Ησ 53,7-8): «Ὡς πρόβατον ἐπὶ σφαγὴν ἤχθη», «Καὶ ὡς ἀμνὸς ἄμωμος, ἐναντίον τοῦ κείροντος αὐτὸν ἄφωνος, οὕτως οὐκ ἀνοίγει τὸ στόμα αὐτοῦ», «Ἐν τῇ ταπεινώσει αὐτοῦ ἡ κρίσις αὐτοῦ ἤρθη», «Τὴν δὲ γενεάν αὐτοῦ τίς διηγῆσεται;»· ἐνὸς τὴν ἐξαγωγή καὶ ἄρση τοῦ «Άμνου» ἀπὸ τὸ πρόσφορο συνοδεύει ὁ στίχος «Ὅτι αἶρεται ἀπὸ τῆς γῆς ἡ ζωὴ αὐτοῦ». Στη συνέχεια ὁ λειτουργὸς θύει τὸν ὑπὸ «Άμνὸ» στο Ἅγιο Δισκάριο χαράσσοντας σταυρὸ καὶ λέγοντας τὴ φράση «Θύεται ὁ ἀμνὸς τοῦ Θεοῦ, ὁ αἴρων τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου, ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς καὶ σωτηρίας». Για ὅλη τὴ λειτουργικὴ θεολογικὴ συζήτηση τῆς ετοιμασίας τῶν Τιμίων Δώρων στη διάταξη τῆς «Πρόθεσης» με περαιτέρω βιβλιογραφία, βλ. Γρηγόριος (2009)⁴ 91-99· Φίλιας (2016) 25-45, 525-530, 651-657· Κεσελόπουλος (2018) 234-259, 314-403.

¹⁰⁶ Ο Άγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος τονίζει σχετικά με τὴν εκούσια θυσία τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ «Πρόβατον, ὅτι θῦμα ... Διὰ τοῦτο λαμβάνεται πρόβατον μὲν διὰ τὴν ἀκακίαν καὶ τὸ ἔνδυμα τῆς ἀρχαίας γυμνώσεως (τοιούτων γὰρ τὸ ὑπὲρ ἡμῶν σφάγιον, ἔνδυμα ἀφθαρσίας καὶ ὄν καὶ καλούμενον), βλ. ΕΠΕ 5: 432.17, 178.15-18. Πρβλ. ἐπίσης Φίλιας (2013) 2009-2033. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στα βυζαντινὰ χρόνια «Άμνος» ονομάζεται καὶ τὸ λειτουργικὸ ὕφασμα τοῦ «Αέρα – Επιτάφιου», βλ. Ξυγγόπουλος (2003) 303-305.

¹⁰⁷ Για ὅλη τὴ συζήτηση γύρω ἀπὸ τὸν «Μελισμό» ἀλλὰ καὶ τὴ λειτουργικὴ θεολογία τοῦ «Άμνου τοῦ Θεοῦ», βλ. Taft (2000) 318-379. Για τὸν «Μελισμό» στη βυζαντινὴ τέχνη βλ. Κωνσταντινίδη (2008).

Χριστού, γι' αυτό και απαραίτητως πρέπει να είναι κατασκευασμένο από «μαλλί προβάτου».¹⁰⁸ Η επισκοπική Ποιμαντική ράβδος δεν είναι άλλη από την ποιμενική ράβδο και βακτηρία, η οποία δηλώνει την ποιμαντική διακονία του Επισκόπου κατά μίμηση του «Καλού Ποιμένα» Χριστού. Η ποιμαντική ράβδος συμβολίζει την αγιοπνευματική εξουσία του Επισκόπου για στήριξη και καθοδήγηση του ποιμνίου του.¹⁰⁹

2.5.3. Η Εβδομάδα της Τυρινής ή Τυροφάγου

Η Εβδομάδα της Τυρινής ή Τυροφάγου, γνωστή και ως λευκή εβδομάδα, ακολουθεί την «Απόκρεω» εβδομάδα και είναι η τελευταία εβδομάδα πριν την έναρξη της αυστηρής νηστείας της Μεγάλης Τεσσαρακοστής. Το όνομά της προέρχεται από το γεγονός ότι κατά τη διάρκεια αυτής της εβδομάδας ξεκινά η νηστεία και η αποχή από το κρέας, επιτρέπεται μόνο η κατανάλωση γαλακτοκομικών προϊόντων όλες τις ημέρες, γι' αυτό και εξαιρείται ιδιαίτερα η πνευματική σημασία της. Ο Άγιος Θεόδωρος ο Στουδίτης την ονομάζει «προνήστιμον» και όλη η υμνογραφία της εβδομάδας της Τυρινής στο βιβλίο του Τριωδίου την χαρακτηρίζει «προκαθάρσιον» Εβδομάδα και «προεόρτια, προοίμια, εισαγωγή, εἴσοδο, προπύλαια, ἀρχὴ καὶ πρόθυρα» της Νηστείας.¹¹⁰

2.6. Ευχολογική λειτουργική πράξη σήμερα

Μέσα στον πλούτο της λειτουργικής ζωής της Ορθόδοξης Εκκλησίας αρκετές ευχές αναφέρονται και παραπέμπουν στην ποιμενική ζωή.

¹⁰⁸ Ο Άγιος Συμεών Αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης τονίζει σχετικά με το επισκοπικό Ωμόφορο: «Ὅτι τὸ ὠμοφόριον ἐξ ἐρίου, καὶ οὐκ ἐξ ἄλλης ὕλης δεῖ κατασκευάζεσθαι ... τὴν τοῦ πλανηθέντος προβάτου τῶν ἀνθρώπων ἡμῶν δηλοῖ σωτηρίαν τε καὶ ἀνάκλησιν, οὗ δὴ καὶ τὴν μορφήν ἀνέλαβεν ὁ Σωτὴρ, ἐν ἧ καὶ παθὼν διὰ σταυροῦ ἡμᾶς ἔσωσεν· ὅθεν καὶ ἐξ ἐρίου» (PG 155, 260C-D) καὶ «Διὰ τοῦτο γὰρ καὶ ἐξ ἐρίου, ὅτι τὸ πλανηθὲν τυποῖ πρόβατον, ὃ ἐπὶ τῶν ὤμων ἔλαβεν ὁ Σωτὴρ, τουτέστι τὴν ἡμετέραν φύσιν, καὶ ὅτι ἐκ τῶν οὐρανῶν κατελθὼν ἐσαρκώθη, καὶ ὅτι αὐτὸς ἀμνὸς ἐκλήθη σφαγιασθεὶς ὑπὲρ ἡμῶν ... φάσκει γὰρ, «Ἐπὶ τῶν ὤμων, Χριστέ, τὴν πλανηθεῖσαν ἄρας φύσιν, ἀναληφθεὶς, τῷ Θεῷ καὶ Πατρὶ προσήγαγες», PG 155, 716B-C. Βλ. ὅλη τη συζήτηση γύρω ἀπὸ τὸ Ωμοφόριο με περαιτέρω βιβλιογραφία, Καλλινίκου (1969)⁴ 488-489· Larin (2010) 217-228· Χρυσοστόμου – Βλαχοπούλου (2012) 70-73.

¹⁰⁹ Η παράδοση της Ποιμαντικής ράβδου στον νεοχειροτόνητο αρχιερέα συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ενδεικτικὴ φράση: «Λάβε τὴν ράβδον, ἵνα ποιμαίνης τὸ ἐμπιστευθέν σοι ποιμνιον τοῦ Χριστοῦ· καὶ τοῖς μὲν εὐπειθέσιν, ἔστω αὐτοῖς ὑπὸ σοῦ βακτηρία καὶ ὑποστηριγμός· τοῖς δὲ ἀπειθέσι καὶ εὐτραπέλοις χρῶ αὐτῇ, ράβδῳ ἐπιστυπτικῇ, ράβδῳ παιδεύσεως», βλ. Ζερβός (1862)² 175· Αποστολικὴ Διακονία (1994)³ 94· Μπιλάλης (2014) 142. Ὁ Άγιος Συμεών Αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης περιγράφει καὶ ἐρμηνεύει λειτουργικά καὶ θεολογικά τὴν ποιμαντικὴν ἀρχιερατικὴν ράβδο: «Ἡ ράβδος δὲ ἦν κατέχει, τὴν ἐξουσίαν δηλοῖ τοῦ Πνεύματος, καὶ τὸ στηρικτικὸν τοῦ λαοῦ, καὶ τὸ ποιμαντικόν, καὶ τὸ ὀδηγεῖν δύνασθαι, καὶ τὸ παιδεύειν τοὺς ἀπειθοῦντας, καὶ τὸ συνάγειν εἰς ἑαυτὸν τοὺς μακράν. Διὸ καὶ λαβὰς ὡς ἀγκύρας ἄνωθεν ἔχει, καὶ τὸ διώκειν τοὺς θηριώδεις τε καὶ λυμαντικούς, καὶ τελευταῖον τὸν σταυρὸν τοῦ Χριστοῦ δηλοῖ καὶ τὸ τρόπαιον, ἐν ᾧ καὶ νικῶμεν, καὶ στηριζόμεθα, καὶ ὀδηγοῦμεθα, καὶ ποιμαίνόμεθα, καὶ σφραγίζόμεθα, καὶ παιδαγωγούμεθα, καὶ ἐλκόμεθα εἰς Χριστὸν τὰ πάθη νεκροῦντες, καὶ τοὺς πολεμίους διώκομεν, καὶ πάντοθεν φυλαττόμεθα», PG 155, 257A-B. Πρβλ. ἐπίσης τὰ σχετικὰ σχόλια στο Καλλινίκου (1969)⁴ 492-493· Χρυσοστόμου καὶ Βλαχοπούλου (2012) 96-99.

¹¹⁰ Schmemmann (1981) 31-35· Κούτσας (1991)³ 76-84. Βλ. τὸ βιβλίο τοῦ Τριωδίου – Εβδομάδα τῆς Τυρινής: «φαιδρὰ προεόρτια τῆς ἐγκράτειας, λαμπρὰ τὰ προοίμια τῆς Νηστείας σήμερον» (Δευτέρα, Ωδὴ α', 1ο τροπάριο 1ου Κανόνα)· «ἡ νῦν προκαθάρσιος Ἐβδομάς ἢ πάνσεπτος τῶν ἱερῶν Νηστειῶν» (Δευτέρα, Ωδὴ α' 2ο τροπάριο 2ου Κανόνα)· «ἡ προεόρτιος αὕτη τῶν Νηστειῶν εἰσαγωγή» (Δευτέρα, Ωδὴ θ', 2ο τροπάριο 1ου Κανόνα)· «τῶν Νηστειῶν τὰς εἰσόδους καὶ τὰ προπύλαια πάντες» (Δευτέρα, Ωδὴ θ', 3ο τροπάριο 1ου Κανόνα)· «ἔφθασε γὰρ τῶν πνευματικῶν ἀγῶνων ἡ ἀρχή» (Τρίτη, Απόστιχα Αἰνῶν 1ο τροπάριο)· «τῆς ἁγίας Νηστείας τὰ προπύλαια λαμπρῶς συνεισελθόντες» (Τρίτη, Ωδὴ θ', 4ο τροπάριο 1ου Κανόνα)· «τὴν προκαθάρσιμον εὐδόκησον τῶν Νηστειῶν» (Τετάρτη, Κάθισμα 1ο τροπάριο)· «τὰ πρόθυρα ἠνέφκται τῆς Νηστείας» (Τετάρτη, Ωδὴ γ', 3ο τροπάριο 1ου Κανόνα)· «εἰσοδὸν λέγοντες καὶ τῶν τῆς Νηστείας παρεῖσθαι προθύρων» (Τετάρτη, Ωδὴ η', 5ο τροπάριο 2ου Κανόνα)· «ἡ καλλίστη νηστεία, προκαθαρσίον γερῶν οἶα» (Τετάρτη, Ωδὴ η', 6ο τροπάριο 2ου Κανόνα).

2.6.1. Οι διάφορες κατηγορίες των κατηγουμένων, οι οποίες με τη σύνταξή τους στην Εκκλησία του Χριστού, την πλήρη ένωσή τους με την Ποίμνη του «Καλού Ποιμένα» Ιησού, θα συναριθμηθούν μαζί με τους υπόλοιπους πιστούς, στα πρόβατα, τα οποία φέρουν το όνομα του Χριστού και καλούνται χριστιανοί:

1. «Εὐχαὶ εἰς τὸ ἐκκλησιάσαι παιδίον μεθ' ἡμέρας τεσσαράκοντα»:
 - α. Α' Ευχή προς τη μητέρα: «Κύριε, ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ... καὶ τὸ ἐξ αὐτῆς τεχθὲν παιδίον... καὶ συγκαταριθμηθῆ τῇ ἀγία σου ποιμνῆ διὰ τοῦ μονογενοῦς σου Υἱοῦ».¹¹¹
 - β. Β' Ευχή προς το βρέφος: «Ὁ Θεός, ὁ Πατήρ, ὁ παντοκράτωρ... συγκαταρίθμησον αὐτὸ τῇ ἀγία σου ποιμνῆ τῶν λογικῶν προβάτων, τῶν ἐπικεκλημένων τῷ ὀνόματι τοῦ Χριστοῦ σου».¹¹²
2. Προβαπτισματικές ακολουθίες:
 - α. «Εὐχὴ εἰς τὸ ποιῆσαι κατηγούμενον»: «Ἐπὶ τῷ ὀνόματί σου... γράψον αὐτὸν ἐν βίβλῳ ζωῆς σου καὶ ἔνωσον αὐτὸν τῇ ποιμνῆ τῆς κληρονομίας σου».¹¹³
 - β. «Εὐχὴ μετὰ τὸ ποιῆσαι κατηγούμενον πρὸς τὸν πρὸς ὄραν βαπτιζόμενον»: «Ὁ ὼν, Δέσποτα Κύριε ... καὶ ποιήσον αὐτὸν πρόβατον λογικὸν τῆς ἀγίας ποιμνῆς τοῦ Χριστοῦ σου, μέλος τίμιον τῆς Ἐκκλησίας σου».¹¹⁴
3. Θεία Λειτουργία Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου:
 - α. «Εὐχὴ τῶν κατηγούμενων»: «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν... ἔνωσον αὐτοὺς τῇ ἀγία σου καθολικῆ καὶ ἀποστολικῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ συγκαταρίθμησον αὐτοὺς τῇ ἐκλεκτῇ σου ποιμνῆ».¹¹⁵
4. Προηγιασμένη Θεία Λειτουργία:
 1. «Εὐχὴ τῶν κατηγούμενων»: «Ὁ Θεός, ὁ Θεὸς ἡμῶν... συγκαταριθμῶν αὐτοὺς τῇ λογικῇ σου ποιμνῆ».¹¹⁶
 2. «Διπλοκατηγούμενα»: «συγκαταριθμῆση αὐτοὺς τῇ ἀγία αὐτοῦ καὶ ἐκλεκτῇ ποιμνῆ».¹¹⁷

2.6.2. Η Θεία Λειτουργία με αποκορύφωμα τη μετοχή στη Θεία Κοινωνία, την αναίμακτη θυσία του Αμνού του Θεού, Ιησού Χριστού, «εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν καὶ εἰς ζωὴν τὴν αἰώνιον».

1. Θεία Λειτουργία Μεγάλου Βασιλείου:
 - α. «Εὐχὴ τῆς Προσκομιδῆς»: «πρόσδεξι αὐτήν, ὡς προσεδέξω Ἄβελ τὰ δῶρα».¹¹⁸
 - β. «Ὁπισθάμβωνος Εὐχὴ»: «Ὁ θυσίαν αἰνέσεως καὶ λατρείαν εὐάρεστον, τὴν λογικὴν ταύτην καὶ ἀναίμακτον θυσίαν προσδεχόμενος παρὰ τῶν ἐπικαλουμένων σε ἐν ὅλῃ καρδίᾳ, Χριστέ ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ Ἄμνος καὶ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ, ὁ αἴρων τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου· ὁ μόσχος ὁ ἄμωμος, ὁ μὴ δεχόμενος ἁμαρτίας ζυγὸν καὶ τυθεὶς δι' ἡμᾶς ἐκῶν».¹¹⁹

¹¹¹ Βλ. Ζερβός (1862)² 123· Μπιλάλης (2014) 158.

¹¹² Βλ. Ζερβός (1862)² 124· Μπιλάλης (2014) 159.

¹¹³ Βλ. Ζερβός (1862)² 130· Μπιλάλης (2014) 164.

¹¹⁴ Βλ. Ζερβός (1862)² 134· Μπιλάλης (2014) 168.

¹¹⁵ Βλ. Αποστολική Διακονία (1994)⁴ 16.

¹¹⁶ Βλ. Αποστολική Διακονία (1994)⁴ 67.

¹¹⁷ Βλ. Αποστολική Διακονία (1994)⁴ 68.

¹¹⁸ Βλ. Αποστολική Διακονία (1994)⁴ 48.

¹¹⁹ Βλ. Αποστολική Διακονία (1994)⁴ 59. Βλ. επίσης τη συζήτηση Φίλιας (2016) 15-45.

2. Προηγιασμένη Θεία Λειτουργία:

α. «Εὐχή ἐν τῷ συστεῖλαι τὰ Ἅγια»: «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἀγαθὸν ἡμᾶς ... σὺναψον τῇ λογικῇ ποιίμνῃ». ¹²⁰

2.6.3. Με το μυστήριο της μετάνοιας και εξομολόγησης παρέχεται η θεία άφεση και συγχώρηση από τον Ποιμένα και Αμνό, Ιησού Χριστό, και η επανασύνταξη του μετανοούντος στην ποιίμνη των λογικών προβάτων του Θεού:

1. «Εὐχή εἰς μετανοοῦντας καὶ ἐξομολογουμένους»: «Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, Υἱὲ τοῦ Θεοῦ τοῦ ζῶντος, ποιμὴν καὶ ἀμνέ, ὁ αἴρων τὴν ἀμαρτίαν τοῦ κόσμου ... ». ¹²¹
2. «Εὐχή εἰς λύσιν ἀφορισμοῦ ἐπὶ κοσμικόν τινα δεσμευθέντα παρὰ ἱερέως»: «Εὐσπλαγγνε Κύριε ... καὶ μὴ χωρίσης αὐτὸν τῆς ἀγίας σου καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ σὺναψον αὐτὸν τῇ καθαρᾷ σου ποιίμνῃ τῶν προβάτων». ¹²²

2.6.4. Με το μυστήριο του Ευχελαιίου ο «Καλός Ποιμένας» Χριστός αναζητεῖ και σώζει το πλανηθέν πρόβατο, περιθάλλει και θεραπεύει κάθε ασθένεια ψυχῆς και σώματος από τον άνθρωπο:

1. Β' Ευχή: «Ὁ Θεὸς ὁ μέγας ... σὺ εἶ ὁ τὸ πρόβατον ζητήσας τὸ ἀπολωλός». ¹²³
2. Ε' Ευχή: «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν ... μεσιτεύσαι ὑπὲρ τῶν λογικῶν σου προβάτων». ¹²⁴
3. Στ' Ευχή: «Εὐχαριστοῦμέν σοι ... ὁ ποιμὴν ὁ καλός, ὁ εἰς ἀναζήτησιν ἐλθὼν τοῦ πλανηθέντος προβάτου». ¹²⁵

2.6.5. Ο Επίσκοπος με τη χειροτονία του αναλαμβάνει τη διαποίμανση της ποιίμνης του Χριστού, της τοπικῆς Εκκλησίας, και καλεῖται να μιμηθεῖ το παράδειγμα του «Καλοῦ Ποιμένα» Ιησού.

1. Χειροτονία Επισκόπου – Ευχή Β': «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν ... ποιήσον γενέσθαι μιμητὴν σοῦ τοῦ ἀληθινοῦ Ποιμένου, τιθέντα τὴν ψυχὴν αὐτοῦ ὑπὲρ τῶν προβάτων σου». ¹²⁶

2.6.6. Το μοναστήρι και η μοναστική ζωή αποτελοῦν εικόνα της ποιίμνης του Χριστού, γι' αυτό και ο Ηγούμενος αναλαμβάνει ως Ποιμένας, ενώ ο κάθε μοναχός με τη μοναχική κουρά εισέρχεται ως λογικό πρόβατο στην ποιίμνη της σωτηρίας:

1. Προχείριση Ηγουμένου:

Προσφορά υποψηφίου «Προσφέρεται ὁ ... τοῦ λαβεῖν τὰς ἀγίας εὐχὰς καὶ ἐνθρονισθῆναι εἰς Ἡγούμενον καὶ Ποιμένα τῆς σεβασμίας Μονῆς». ¹²⁷

¹²⁰ Βλ. Αποστολική Διακονία (1994)⁴ 74.

¹²¹ Βλ. Ζερβός (1862)² 225· Αποστολική Διακονία (1994)⁴ 132· Ιερά Μονή Σίμωνος Πέτρας (2002)² 254· Μπιλάλης (2014) 250.

¹²² Βλ. Ιερά Μονή Σίμωνος Πέτρας (2002)² 265.

¹²³ Βλ. Ζερβός (1862)² 274· Ιερά Μονή Σίμωνος Πέτρας (2002)² 116· Μπιλάλης (2014) 232.

¹²⁴ Βλ. Ζερβός (1862)² 281· Ιερά Μονή Σίμωνος Πέτρας (2002)² 130· Μπιλάλης (2014) 239.

¹²⁵ Βλ. Ζερβός (1862)² 283· Ιερά Μονή Σίμωνος Πέτρας (2002)² 134-135· Μπιλάλης (2014) 242.

¹²⁶ Βλ. Ζερβός (1862)² 180-181· Αποστολική Διακονία (1994)⁴ 94· Μπιλάλης (2014) 135.

¹²⁷ Βλ. Ζερβός (1862)² 182· Μπιλάλης (2014) 299. Πρβλ. Αποστολική Διακονία (1994)⁴ 100.

Ευχή Α': «Ὁ Θεός, ὁ Θεὸς ἡμῶν ... ὁ καὶ τὴν λογικὴν ταύτην ποιμνὴν ἐπὶ τὸ αὐτὸ συνάγων ... καὶ ἀνυστάκτως τῇ ἐμπιστευθείσῃ αὐτῷ ποιμνῇ ἐπαγρυπνοῦντα πρὸς τὸ μὴ ἀπολέσθαι ἐξ αὐτῆς πρόβατον μὴδὲ ἓν τῇ τοῦ νοητοῦ λύκου φθαρὲν ἐπηρείᾳ».¹²⁸

Διακονικές αιτήσεις: «Ἵπὲρ τοῦ νυνὶ προχειριζομένου, τοῦ δεῖνος, εἰς Ἑγούμενον καὶ Ποιμένα τῆς σεβασμίας Μονῆς, τῆς δεῖνος, τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν».¹²⁹

Ευχή Β' κεφαλοκλισίας: «Κλῖνον, Κύριε, τὸ οὖς σου, καὶ ἐπάκουσον τῆς δεήσεως ἡμῶν, καὶ ἀνάδειξον τὸν δοῦλόν σου τοῦτον, τὸν Καθηγούμενον ταύτης τῆς σεβασμίας Μονῆς, πιστὸν καὶ φρόνιμον οἰκονόμον τῆς ἐμπιστευθείσης αὐτῷ, ὑπὸ τῆς σῆς χάριτος, λογικῆς Ποίμνης».¹³⁰

Ενθρόνιση: «Ἐνθρονίζεται ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ, ὁ δεῖνα, ὁ Ἱερομόναχος, εἰς Ἑγούμενον καὶ Ποιμένα τῆς σεβασμίας Μονῆς, τῆς δεῖνος».¹³¹

Παράδοση ηγουμενικής βακτηρίας: «Λάβε ταύτην τὴν βακτηρίαν, ἐφ' ἧς στηριζόμενος, τὸ ποιμνίόν σου κυβερνήσεις, ὅτι καὶ λόγον μέλλεις ἀποδοῦναι ὑπὲρ αὐτοῦ τῷ ἡμετέρῳ Θεῷ ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως».¹³²

2. Μοναχική κουρά:

Ευχή: «Κύριε, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ πιστὸς ἐν ταῖς παραγγελίαις σου... συναριθμηθῆ τῇ ἀγία σου ποιμνῇ».¹³³

Ευχή: «Κύριε, ὁ Θεὸς ἡμῶν, εἰσάγαγε τὸν δοῦλόν σου, τὸν δεῖνα, εἰς τὴν πνευματικὴν σου αὐλήν, καὶ συγκαταρίθμησον αὐτὸν τῷ λογικῷ σου ποιμνίῳ... Σὺ γὰρ εἶ ὁ ποιμὴν καὶ ἐπίσκοπος τῶν ψυχῶν ἡμῶν».¹³⁴

«Πρόβατόν εἰμι τῆς λογικῆς σου ποιμνης, καὶ πρὸς σὲ καταφεύγω τὸν Ποιμένα τὸν καλόν· ζήτησόν με τὸν πλανηθέντα ὁ Θεός, καὶ ἐλέησόν με».¹³⁵

2.7. Εκκλησιαστική Ὑμνογραφία

Ἡ βυζαντινὴ Ὑμνογραφία ἀποτυπώνει καὶ συνοψίζει σε μέτρο, ποίηση καὶ μουσικὴ ψαλτικὴ προσευχητικὴ ἀπόδοση ὅλη τὴ λειτουργικὴ θεολογία τῆς Εκκλησίας μας. Ἡ θεόπνευστος κάλαμος τῶν θεοφόρων Ἀγίων Ὑμνογράφων τῆς Εκκλησίας υπομνηματίζει, ἐπεξηγεῖ, ἐρμηνεύει καὶ φωτίζει ἀγιοπνευματικὰ ὅλα τα θέματα ποὺ ἀναφέρονται στὴν Ἀγία Γραφή. Μέσα ἀπὸ τὸν μεγάλο πλοῦτο καὶ τὴν ποικιλομορφία τῆς ἐκκλησιαστικῆς Ὑμνογραφίας ἐπιλέγουμε ἐνδεικτικὰ χαρακτηριστικὰ θεολογικὰ θέματα καὶ παραδείγματα σε σχέση με τὴν ποιμενικὴ ζωὴ καὶ τὰ γαλακτοκομικὰ προϊόντα.¹³⁶

¹²⁸ Βλ. Ζερβός (1862)² 182· Μπιλάλης (2014) 299. Πρβλ. Ἀποστολικὴ Διακονία (1994)⁴ 100.

¹²⁹ Βλ. Ζερβός (1862)² 183· Μπιλάλης (2014) 299. Πρβλ. Ἀποστολικὴ Διακονία (1994)⁴ 101.

¹³⁰ Βλ. Ζερβός (1862)² 183· Ἀποστολικὴ Διακονία (1994)⁴ 101· Μπιλάλης (2014) 300.

¹³¹ Βλ. Ζερβός (1862)² 183· Μπιλάλης (2014) 300. Πρβλ. Ἀποστολικὴ Διακονία (1994)⁴ 101.

¹³² Βλ. Ζερβός (1862)² 184· Μπιλάλης (2014) 300. Πρβλ. Ἀποστολικὴ Διακονία (1994)⁴ 101.

¹³³ Βλ. Μπιλάλης (2014) 326.

¹³⁴ Βλ. Ζερβός (1862)² 196-197, 216· Μπιλάλης (2014) 310.

¹³⁵ Βλ. Ζερβός (1862)² 205· Μπιλάλης (2014) 319 (Ἀκολουθία τοῦ Μεγάλου Σχήματος, Ἀντίφωνο γ', 3ο τροπάριο).

¹³⁶ Ἐξαιρούμε ἀπὸ τὰ παραδείγματα τῆς Ὑμνογραφίας ποὺ παραμένουμε τοὺς Ἁγίους ποὺ ἤδη ἀναφέραμε ἐξαιτίας τῆς ἰδιαίτερης στενῆς τῶν σχέσης με ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ποιμενικὴ ζωὴ.

2.7.1.1. Ο Ιησούς Χριστός είναι ο «Καλός Ποιμένας» ζώντων¹³⁷ και κεκοιμημένων.¹³⁸ Αναζητεί το χαμένο πρόβατο,¹³⁹ το μεταφέρει στους ώμους Του,¹⁴⁰ το προφυλάσσει από τους λύκους που караδοκούν να το κατασπαράξουν¹⁴¹ και, τέλος, φθάνει μέχρι και τον σταυρικό θάνατο για τη σωτηρία του ποιμνίου Του.¹⁴²

2.7.1.2. Ο Χριστός είναι το προσφερόμενο πρόβατο για σφαγή,¹⁴³ ο «πασχάλιος αμνός», ο Οποίος θυσιάζεται εκούσια¹⁴⁴ και με τον σταυρικό Του θάνατο¹⁴⁵ λυτρώνει τον κόσμο από την αμαρτία.¹⁴⁶

2.7.2. Η Θεοτόκος, η Παναγία μητέρα του Χριστού, η μητέρα του προσφερόμενου και θυσιαζόμενου

¹³⁷ «Σὺ ὁ ποιμὴν ὁ καλός, πλανηθεῖσαν εἰς ὄρη, παραβάσεως Λόγε, τὴν ἀθλίαν μου ψυχὴν, ἐπίστρεψον καὶ σῶσον, μὴ με τελείως ἐχθρός, ὁ πλάνος καταπῆρ» (Παρακλητική, Ἦχος β', Τρίτη, Ὁρθρος, Ωδὴ η', 2ο τροπάριο)· «Ὅτε ἀνελήφθης ... μὴ χωρισθῆς ἡμῶν, ὁ ποιμὴν ὁ καλός» (Πεντηκοστάριο, Πέμπτη τῆς Αναλήψεως, Εσπερινός, Στιχηρὰ ἰδιόμελα Λιτῆς, 6ο τροπάριο).

¹³⁸ «Ποιμαίνων Δέσποτα, ἐν τόπῳ χλόης Σωτήρ, καὶ μετὰ γων ἐφ' ὕδωρ πάντας πιστούς» (Πεντηκοστάριο, Ψυχασάββατο, Ὁρθρος, Ωδὴ δ', 1ο τροπάριο).

¹³⁹ «Τὸν Ποιμένα τὸν καλὸν ἐκδυσωπήσατε, εἰς ὄρη με πλανώμενον, παραβάσεως ἐκζητήσαι θεῖοι Μαθηταί, καὶ σῶσα» (Παρακλητική, Ἦχος πλ. β', Πέμπτη, Ὁρθρος, Ωδὴ ζ', 3ο τροπάριο)· «Σὺ εἶ ὁ Ποιμὴν ὁ καλός· ζητήσον με τὸν ἄρνα, καὶ πλανηθέντα μὴ παρίδης με» (Τριώδιο, Πέμπτη Μεγάλου Κανόνος, Ὁρθρος, Ωδὴ γ', 6ο τροπάριο).

¹⁴⁰ «Ὁ διὰ σὲ θεοπάτωρ ... καὶ τὸ πλανηθὲν ὀρειάλωτον εὐρών, πρόβατον, τοῖς ὅμοις ἀναλαβών, τῷ Πατρὶ προσαγάγη, καὶ τῷ ἰδίῳ θελήματι ταῖς οὐρανίαις συνάγη δυνάμεσι» (Παρακλητική, Ἦχος δ', Σάββατο, Εσπερινός, θεοτοκίο στιχηρῶν).

¹⁴¹ «Φεῖσαι Σωτήρ, τοῦ ἰδίου πλάσματος, καὶ ζητήσον ὡς ποιμὴν, τὸ ἀπολωλὸς πρόβατον· πλανηθέντα, ἐξάρπασον τοῦ λύκου, ποιήσον με θρέμμα, ἐν τῇ νομῇ τῶν σῶν προβάτων» (Τριώδιο, Πέμπτη Μεγάλου Κανόνος, Ὁρθρος, Ωδὴ η', 19ο τροπάριο).

¹⁴² «Ἀνῆλθες ὁ Ποιμὴν ἐν σταυρῷ καὶ εἰταίνας τὰς χεῖρας βοῶν· Δεῦτε πρὸς με, καὶ φωτίσθητε βροτοί» (Παρακλητική, Ἦχος πλ. β', Πέμπτη, Εσπερινός, Σταυρώσιμο στιχηρὸ, 3ο τροπάριο)· «Τὸν Ἄμνὸν καὶ Ποιμένα, καὶ Σωτήρα τοῦ κόσμου, ἐν τῷ Σταυρῷ θεωροῦσα ἡ Τεκοῦσα, ἔλεγε δακρῦουσα» (Ωρολόγιο, Θ' Ὁρα, θεοτοκίον).

¹⁴³ «Ἰούδας ὁ δοῦλος καὶ δόλιος ... ἀπέδωκεν ἀσπασμόν, παρέδωκε τὸν Χριστόν· καὶ ὡς πρόβατον ἐπὶ σφαγὴν, οὕτως ἠκολούθει, ὁ μόνος εὐσπλαγχνός καὶ φιλόνητος» (Τριώδιο, Μεγάλῃ Πέμπτη, Ὁρθρος, Αἶνοι, 4ο τροπάριο)· «Ὅν ἐκήρυξεν Ἄμνὸν Ἡσαΐας, ἔρχεται ἐπὶ σφαγὴν ἐκούσιον» (Τριώδιο, Μεγάλῃ Πέμπτη, Ὁρθρος, Αἶνοι, «Δόξα, Καὶ νῦν»)· «Ὡσπερ ἄμνός ἀνηρτήθη ἐπὶ Σταυροῦ, τὸ σὸν Λόγε πρόβατον, ἐκζητῶν τὸ πλανηθὲν, καὶ εὐρών συντάξας αὐτό, ἀπλανέσιν Ἰησοῦ, δόξα τῷ κράτει σου» (Παρακλητική, Ἦχος πλ. β', Τετάρτη, Ὁρθρος, Ωδὴ α', 2ο τροπάριο).

¹⁴⁴ «Κύριε ὁ Θεός, ὁ Ἄμνός τοῦ Θεοῦ, ὁ Υἱὸς τοῦ Πατρὸς, ὁ αἴρων τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου, ἐλέησον ἡμᾶς, ὁ αἴρων τὰς ἁμαρτίας τοῦ κόσμου» (Ὁρθρος, Δοξολογία, 4ος Στίχος)· «Ψάλλοντα, δέξαι με καθ' ἐκάστην, ὁ Ἄμνός ὁ αἴρων τὴν ἁμαρτίαν μου» (Τριώδιο, Τετάρτη ε' Εβδομάδας, Εσπερινός, Στιχηρὰ προσόμοια, 28ο τροπάριο)· «Ἄρσεν μὲν ... ὡς βρωτὸς δὲ ἄμνός προσηγόρευται· ἄμωμος δέ, ὡς ἄγευστος κηλίδος, τὸ ἡμέτερον Πάσχα» (Πεντηκοστάριο, Κυριακὴ τοῦ Πάσχα, Ὁρθρος, Ωδὴ δ', 1ο τροπάριο)· «Ὡς ἐνιαύσιος ἄμνός, ὁ εὐλογούμενος ἡμῖν, στέφανος χρηστὸς ἐκούσιως, ὑπὲρ πάντων τέθυται, Πάσχα τὸ καθαρτήριο» (Πεντηκοστάριο, Κυριακὴ τοῦ Πάσχα, Ὁρθρος, Ωδὴ δ', 2ο τροπάριο).

¹⁴⁵ «Ἰούδας ὁ προδότης δόλιος ὢν, δολίῳ φιλήματι παρέδωκε τὸν Σωτήρα Κύριον· τὸν Δεσπότην τῶν ἀπάντων, ὡς δοῦλον πέπρακε τοῖς παρανόμοις· ἀλλ' ὡς πρόβατον ἐπὶ σφαγὴν, οὕτως ἠκολούθει, ὁ Ἄμνός ὁ τοῦ Θεοῦ, ὁ Υἱός, τοῦ Πατρὸς, ὁ μόνος πολυέλεος» (Τριώδιο, Μεγάλῃ Πέμπτη, Ὁρθρος, Αἶνοι, 3ο τροπάριο)· «Οἱ νομοθέται τοῦ Ἰσραὴλ, Ἰουδαῖοι καὶ Φαρισαῖοι, ὁ χορὸς τῶν ἀποστόλων βοᾷ πρὸς ὑμᾶς· Ἴδε ναός, ὃν ὑμεῖς ἐλύσατε· ἴδε ἄμνός, ὃν ὑμεῖς ἐσταυρώσατε» (Τριώδιο, Μεγάλῃ Παρασκευῇ, Ὁρθρος, ΙΒ' Αντίφωνον, 3ο τροπάριο)· «Σήμερον σὲ θεωροῦσα, ἡ ἄμεμπτος Παρθένος ἐν σταυρῷ, Λόγε, ἀναρτώμενον ... Τί ἔδυσ ἐξ ὀφθαλμῶν μου, ὁ ἄμνός τοῦ Θεοῦ» (Τριώδιο, Μεγάλῃ Παρασκευῇ, Ὁρθρος, Απόστιχα, 3ο τροπάριο)· «Ὡς πρόβατον ἐπὶ σφαγὴν ἤχθη, Χριστὲ Βασιλεῦ, καὶ ὡς ἄμνός ἄκακος, προσηλώθης τῷ σταυρῷ ὑπὸ τῶν παρανόμων ἀνδρῶν διὰ τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν, Φιλάνθρωπε» (Τριώδιο, Μεγάλῃ Παρασκευῇ, Α' Ὁρα, 2ο ἰδιόμελο τροπάριο).

¹⁴⁶ «Ἐν κρυπτῷ μὲν πάλοι, ἔθνον τὸν ἄμνόν· σὺ δ' ὑπαίθριος τυθεὶς ἀνεξίκακε, πᾶσαν κτίσιν ἀπεκάθαρας Σωτήρ» (Τριώδιο, Μεγάλῃ Σάββατο, Ὁρθρος, Εγκώμια Επιταφίου, Α' Στάση, 40ο τροπάριο)· «Ὁ Ἄμνός ὁ τοῦ Θεοῦ, ὁ αἴρων πάντων τὰς ἁμαρτίας» (Τριώδιο, Πέμπτη Μεγάλου Κανόνος, Ὁρθρος, Ωδὴ α', 16ο τροπάριο).

πασχάλιου Αμνού,¹⁴⁷ ακολουθεί την πορεία του Πάθους,¹⁴⁸ βρίσκεται στον φρικτό Γολγοθά την ώρα της Σταύρωσης,¹⁴⁹ και θρηνεί τον άδικο θάνατο του Υιού Της.¹⁵⁰ Ο περίφημος «Ακάθιστος Ύμνος» αφιερωμένος στην Παναγία αναφέρεται, μεταξύ πολλών άλλων, στον ευαγγελισμό των ποιμένων από τους αγγέλους της Γέννησης του Μεσσία Χριστού,¹⁵¹ της Ενανθρώπησης του αναμενόμενου «Καλού Ποιμένα»¹⁵² και «Γεωργού» της σωτηρίας μας,¹⁵³ από τη Μητέρα Του Παρθένο Μαρία, την προστάτιδα των πιστών «λογικῶν προβάτων».¹⁵⁴ Η Παναγία ως Θεοτόκος, «Μήτηρ Θεοῦ», ονομάζεται «Γη της Επαγγελίας», αφού αυτή καθίσταται η απαρχή του κεφαλαίου της εκπλήρωσης του όλου σχεδίου της Θείας Οικονομίας και η Ζωοδόχος Πηγή για όλες τις θείες σωτηρίες δωρεές και ευεργεσίες στον άνθρωπο και στον κόσμο.¹⁵⁵

¹⁴⁷ «Δάμαλις τὸν μόσχον ἢ τεκοῦσα, τὸν ἄμωμον, χαῖρε τοῖς πιστοῖς· χαῖρε ἀμνὰς κῆσασα, Θεοῦ ἀμνὸν τὸν αἶροντα, κόσμου παντὸς τὰ παισίματα· χαῖρε θερμὸν ἰλαστήριον» (Τριώδιο, Σάββατο του Ακαθίστου, Ὁρθρος, Ωδή γ', 2ο τροπάριο)· «Ἡ ἀμνὰς ἢ κῆσασα, τὸ ἀρνίον τὸ ἄκακον, τὸ τὴν ἀμαρτίαν ἐλθὼν ἰάσασθαι, παντὸς τοῦ κόσμου Πανάχραντε, οἰκείῳ ἐν αἵματι, τὸ σφαγὲν ὑπὲρ ἡμῶν, καὶ ζωῶσαν τὰ σύμπαντα, σὺ με ἐνδυσον, γυμνωθέντα ἀπάσης ἀφθαρσίας, ἐξ ἐρίου τοῦ σοῦ τόκου, περιβολὴν θείας χάριτος» (Α' Ιουλίου, Εσπερινός, Σταυροθεοτοκίο στιχηρῶν).

¹⁴⁸ «Ἡ πολυῦμητος Ἀμνὰς, τὸν Ἄρνα θεασαμένη, πρὸς ἐκούσιον ἐλκόμενον πάθος, καὶ σταυρούμενον σαρκί, ἠλάλαξε δακρύνουσα, καὶ τὴν μακροθυμίαν, ὕμνει τὴν τούτου δοξάζουσα» (Παρακλητική, Ἦχος πλ. δ', Τετάρτη, Ὁρθρος, Ωδή γ', Σταυροθεοτοκίο)· «Τὸν ἴδιον ἄρνα ἢ ἀμνὰς θεωροῦσα πρὸς σφαγὴν ἐλκόμενον, ἠκολούθει Μαρία» (Τριώδιο, Μεγάλη Παρασκευή, Ὁρθρος, Οἶκος).

¹⁴⁹ «Τὸν Ἀμνὸν καὶ Ποιμένα καὶ Λυτρωτὴν, ἢ Ἀμνὰς θεωροῦσα ἐν τῷ Σταυρῷ, ὠλόλυξε δακρύνουσα, καὶ πικρῶς ἀνεκραύγαζεν» (Παρακλητική, Ἦχος πλ. δ', Τετάρτη, Ὁρθρος, Κάθισμα μετὰ τὴν α' στιχολογία, Σταυροθεοτοκίο)· «Ἡ ἄσπιλος Ἀμνὰς, τὸν Ἀμνὸν καὶ Ποιμένα, κρεμᾶμενον Σταυρῷ, κατιδοῦσα ἐβόα» (Παρακλητική, Ἦχος πλ. δ', Τετάρτη, Ὁρθρος, Κάθισμα μετὰ τὴν γ' στιχολογία, Σταυροθεοτοκίο)· «Ἀναρτηθέντα ὡς εἶδεν, ἐπὶ Σταυροῦ τὸν Ἀμνόν, ἢ ἄμωμος Παρθένος» (Τριώδιο, Τετάρτη Τυρινῆς, Ὁρθρος, Απόστιχα Αἰώνων, Σταυροθεοτοκίο)· «Τὸν ἄμωμον Ποιμένα σε, καθορῶσα ἢ Ἀμνὰς, ἐν ξύλῳ ἀναρτώμενον, θρηνωδοῦσα μητρικῶς, ἐβόα· Θανάτῳ σε, Υἱέ κατέκρινεν ὁ ἀχάριστος λαός» (Τριώδιο, Τετάρτη ε' Εβδομάδας, Ὁρθρος, Κάθισμα μετὰ τὴν γ' στιχολογία, Σταυροθεοτοκίο)· «Ἡ δάμαλις τὸν μόσχον, ἐν ξύλῳ κρεμασθέντα, ἠλάλαζεν ὀρώσα» (Τριώδιο, Μεγάλο Σάββατο, Ὁρθρος, Εγκώμια Επιταφίου, Γ' Στάση, 27ο τροπάριο)· «Τὸν Ἀμνὸν καὶ Ποιμένα σε, ἐπὶ ξύλου ὡς ἐβλεψεν, ἢ Ἀμνὰς ἢ τέξασα ἐπωδύρετο, καὶ μητρικῶς σοι ἐφθέγγετο· Υἱέ ποθεινότε, πῶς ἐν ξύλῳ τοῦ Σταυροῦ, ἀνηρτήθης μακρόθυμῃ; πῶς τὰς χεῖράς σου, καὶ τοὺς πόδας σου Λόγε προσηλώθης, ὑπ' ἀνόμων καὶ τὸ αἷμα, τὸ σὸν ἐξέχεας Δέσποτα;» (Προσκύνηση τῆς τιμίας ἀλύσεως Αποστόλου Πέτρου, ΙΣΤ' Ιανουαρίου, Ὁρθρος, Αἶνοι, Σταυροθεοτοκίο).

¹⁵⁰ «Τὸν ἐαυτῆς μόσχον, ἢ ἄμωμος δάμαλις, κατιδοῦσα, ξύλῳ ἀναρτώμενον, Τέκνον ἐβόα ὀλολυγμῶ» (Παρακλητική, Ἦχος πλ. δ', Τετάρτη, Ὁρθρος, Ωδή δ', Σταυροθεοτοκίο)· «Ἐύλω προσπηγνύμενον Κύριε, ὡς ἐώρακεν ἀσπόρως, ἢ τεκοῦσά σε Ἀμνὰς, κατεξαίνετο τὰς ὄψεις, καὶ ἐβόα ἐν κλαυθμῷ· Υἱέ μου, πῶς σφαγὴν φέρεις τὴν ἄδικον; πῶς θνήσκεις ὁ ἀθάνατος ὡς ἄνθρωπος; λόγον μοι δὸς φῶς γλυκύτερον, βλέπον τὴν Μητέρα τὴν νῦν θρηνουσάν σε, καὶ δόξασον, ταύτην Λόγε τῇ ἐγέρσει σου» (Παρακλητική, Ἦχος πλ. δ', Τετάρτη, Ὁρθρος, Απόστιχα στιχηρά, Σταυροθεοτοκίο)· «Ἡ ἀμνὰς τὸν ἄρνα καθορῶσα νεκρὸν, ταῖς αἰκίσι βαλομένη ὠλόλυξε συγκινοῦσα καὶ τὸ ποίμνιον βοᾶν» (Τριώδιο, Μεγάλο Σάββατο, Ὁρθρος, Εγκώμια Επιταφίου, Α' Στάση, 51ο τροπάριο)· «Παρειστώσα τῷ Σταυρῷ, ἢ ἀμνὰς σου Ἰησοῦ, κλαυθμῷ ἐβόα· Ποῦ πορεύῃ Υἱέ; ποῦ ἀπέρχῃ ὁ ἀμνός, ὁ ὑπὲρ πάντων σφαγείς;» (Πεντηκοστάριο, Κυριακὴ τῶν Μυροφόρων, Ὁρθρος, Ωδή γ' τῶν Μυροφόρων, 4ο τροπάριο)· «Ὅτε, ἢ ἀμίαντος ἀμνὰς, ἐβλεψε τὸν ἴδιον ἄρνα, ἐπὶ σφαγὴν ὡς βροτόν, θέλοντα ἐλκόμενον, θρηνουσα ἔλεγεν· Ἀτεκνῶσαι νῦν σπεύδεις με, Χριστέ τὴν τεκοῦσαν· τί τοῦτο πεποίηκας, ὁ λυτρωτὴς τοῦ παντός; Ὅμως, ἀνυμνῶ καὶ δοξάζω, σοῦ τὴν ὑπὲρ νοῦν τε καὶ λόγον, ἄκραν ἀγαθότητα φιλόνηρωπε» (Αγίων μαρτύρων Κηρύκου καὶ Ιουλίτης, ΙΕ' Ιουλίου, Ὁρθρος, Αἶνοι, Σταυροθεοτοκίο).

¹⁵¹ «Ἦκουσαν οἱ ποιμένες, τῶν Ἀγγέλων ὑμνοῦντων, τὴν ἔνσαρκον Χριστοῦ παρουσίαν· καὶ δραμόντες ὡς πρὸς ποιμένα, θεωροῦσι τοῦτον ὡς ἀμνὸν ἄμωμον, ἐν τῇ γαστρὶ Μαρίας βοσκηθέντα, ἦν ὑμνοῦντες εἶπον» (Οἶκος 7ος, «Η»).

¹⁵² «Σῶσαι θέλων τὸν κόσμον, ὁ τῶν ὄλων κοσμήτωρ, πρὸς τοῦτον αὐτεπάγγελτος ἦλθε· καὶ ποιμὴν ὑπάρχων ὡς Θεός» (Οἶκος 18ος, «Σ»).

¹⁵³ «Χαῖρε, γεωργὸν γεωργοῦσα φιλόνηρωπον· χαῖρε, φυτουργὸν τῆς ζωῆς ἡμῶν φύουσα» (Οἶκος 5ος, «Ε»).

¹⁵⁴ «Ἦκουσαν ... θεωροῦσι τοῦτον ὡς ἀμνὸν ἄμωμον, ἐν τῇ γαστρὶ Μαρίας βοσκηθέντα, ἦν ὑμνοῦντες εἶπον· Χαῖρε, ἀμνοῦ καὶ ποιμένος μήτηρ· χαῖρε, αὐτὴ λογικῶν προβάτων» (Οἶκος 7ος, «Η»).

¹⁵⁵ «Χαῖρε, ἢ γῆ τῆς ἐπαγγελίας, χαῖρε, ἐξ ἧς ῥέει μέλι καὶ γάλα» (Οἶκος 11ος, «Λ»).

2.7.3. Η Εκκλησία, το ζωντανό Σώμα του Χριστού, με κεφαλή τον ίδιο το Χριστό και μέλη Της την Παναγία Μητέρα Του, τους Αγίους της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης και όλους τους βαπτισμένους χριστιανούς, ζώντας και κεκοιμημένους (η Στρατευόμενη και Θριαμβεύουσα Εκκλησία), ονομάζεται και βιώνεται ως η «Ποίμνη» της σωτηρίας.¹⁵⁶

2.7.4. Ο Βαπτιστής του Χριστού, Ιωάννης, είναι ο κατ' εξοχήν προφήτης και κήρυκας της έλευσης του Μεσσία Ιησού ως «άμνου τοῦ Θεοῦ» για τη σωτηρία του κόσμου.¹⁵⁷ Ο Τίμιος Πρόδρομος ανατράφηκε με το «γάλα» του μωσαϊκού Νόμου,¹⁵⁸ καλείται δε και ονομάζεται «ἄκακον ἄρνιον»,¹⁵⁹ «σεπτὸς μόσχος»,¹⁶⁰ «πρόκριτος τῶν ποιμένων»,¹⁶¹ ευχέτης και πρεσβευτής για τα λογικά πρόβατα της ποιμνης του Χριστού.¹⁶²

2.7.5. Οι Μαθητές του Χριστού και Απόστολοι της Εκκλησίας σε όλη την οικουμένη, συνεχίζουν ως

¹⁵⁶ «Κύριε, σὺν τῶν Ἀποστόλων πρεσβείαις, περιτειχίζων τὴν ποίμνην σου, ταύτην ἐξ ἐχθρῶν ἐπιρρείας, διασφάζεις ἀστασίαστον» (Παρακλητική, Ἦχος πλ. δ', Τετάρτη, Εσπερινός, στιχηρά, 2ο τροπάριο).

¹⁵⁷ «Πρέπει τῷ Ἰωάννῃ ἡ εὐωδία ... ὁ Πρόδρομος τῆς χάριτος, ὁ τὸν ἄμνον προμηνύων, καὶ τὸν Σωτῆρα πρεσβέων, ὑπὲρ τῶν ψυχῶν ἡμῶν. (Γενέθλιο Τιμίου Προδρόμου, ΚΔ' Ιουνίου, Μικρὸς Εσπερινός, Δοξαστικὸ στιχηρῶν)· «Κῆρυξ γέγονας τοῦ ἄμνου τοῦ Θεοῦ καὶ Λόγου, Ἰωάννη Προφήτα, καὶ Πρόδρομε. Προφητεύεις τὰ μέλλοντα, καὶ προλέγεις τοῖς πέρασιν· Ἴδε ὁ ἄμνος τοῦ Θεοῦ, ὁ αἴρων τοῦ κόσμου τὴν ἁμαρτίαν, καὶ παρέχων τοῖς πᾶσι τὸ μέγα ἔλεος» (Γενέθλιο Τιμίου Προδρόμου, ΚΔ' Ιουνίου, Εσπερινός, Λιτή, 3ο τροπάριο)· «Ὡς λύχνος προέλαμψας ... ὡς Προφήτης κηρύττεις, ἄμνον Θεοῦ τὸν φανέντα Χριστόν» (Αποτομή τιμίας κεφαλῆς του Προφήτου Προδρόμου, ΚΘ' Αυγούστου, Ὁρθρος, Ωδή ζ', Κανόνας α', 3ο τροπάριο)· «Κάρα ἡ τὸν Ἄμνον τοῦ Θεοῦ, ἀνακηρύξασα σαρκὶ φανερούμενον» (Α' και Β' εὔρεση τιμίας κεφαλῆς του Προδρόμου, ΚΔ' Φεβρουαρίου, Εσπερινός, Στιχηρά προσόμοια, 3ο τροπάριο)· «Κόσμου ἁμαρτίαν αἴροντα, τὸν Ἄμνον κηρύξας, τῶν ἁμαρτιῶν μου τὸ βαρὺ φορτίον, μακάριε Προφήτα» (Παρακλητική, Ἦχος α', Τρίτη, Ὁρθρος, Ωδή γ', Κανόνας του Προδρόμου, 3ο τροπάριο)· «Ὁ κόσμος τὸν αἴροντα τὴν ἁμαρτίαν, Ἄμνον Θεοῦ Πρόδρομε, κηρύξας, τοῦτον αἴτησαι, ἐρίφων τῆς μοίρας με, δεῖξαι ἀλλότριον, καὶ τοῖς δεξιοῖς αὐτοῦ, κάμῃ συναριθμησαί, προβάτοις ἐνδοξε» (Παρακλητική, Ἦχος β', Τρίτη, Ὁρθρος, Ωδή ζ', Κανόνας του Προδρόμου, 3ο τροπάριο).

¹⁵⁸ «Τοῦ νόμου τῷ γάλακτι ἐκτραφεῖς, τὴν νομοθεσίαν, συναφείας τῆς νομικῆς, ὡς νόμου σφραγὶς ἐπισφραγίζων, ἀντικατέστης πρὸς μῖσος ἀκόλαστον» (Αποτομή τιμίας κεφαλῆς του Προφήτου Προδρόμου, ΚΘ' Αυγούστου, Ὁρθρος, Ωδή α', Κανόνας α', 3ο τροπάριο).

¹⁵⁹ «Ἄμωμον ἱερεῖον, τῷ Ποιητῇ προσηνέχθης, τυθεὶς θεῖε Πρόδρομε, ὡσπερ ἄρνιον ἄκακον· ὄθεν πιστεὶ δυσωπῶ σε, πάσης με κακίας, ἐχθρῶν ἀπολύτρωσαν» (Παρακλητική, Ἦχος βαρὺς, Τρίτη, Ὁρθρος, Ωδή α', Κανόνας του Προδρόμου, 2ο τροπάριο).

¹⁶⁰ «Στειρευούσαις καρδίαις γεωργὸς ἦνθησε, τῶν παθῶν ἡ ἀξίνη ἤδη χαλκεύεται, μόσχος ὁ σεπτὸς, ἐγκρατεία σιτεύεται, Πρόδρομος ὁ μέγας· λαοὶ ἀγαλλιᾶσθε» (Σύλληψη του τιμίου Προδρόμου, ΚΓ' Σεπτεμβρίου, Ὁρθρος, Ωδή η', 2ο τροπάριο).

¹⁶¹ «Προσυπαντᾶ προθύμως σοι, Βασιλεὺς ὁ πραότατος, ἅμα φιλοχρίστῳ τῷ λαῷ Πανεύφημε, ποιμένων δὲ πρόκριτος, προσεφαπτοῖ τὰς χεῖράς σοι, καὶ τῷ ἑαυτοῦ ἐνστερνισάμενος στήθει, σκιρτᾷ ἐν εὐφροσύνῃ, καὶ βοᾷ εὐχαρίστως· Λαὸς ὑπερυψοῦτε, Χριστὸν εἰς τοὺς αἰῶνας» (Γ' εὔρεση τιμίας κεφαλῆς του Προδρόμου, ΚΕ' Μαΐου, Ὁρθρος, Ωδή η', 2ο τροπάριο).

¹⁶² «Ἡ θεοσήμαντος φωνὴ ... ἐξαιρέτως τὴν ποίμνην σου, ἰκέτευε τοῦ σφύζεσθαι ἄτρωτον» (Γενέθλιο Τιμίου Προδρόμου, ΚΔ' Ιουνίου, Εσπερινός, Λιτή, 2ο τροπάριο)· «Ὡς πάλα ἐν Πνεύματι, τῷ παναγίῳ, ἐμφανῶς ἐκήρυξας, τὸν Υἱὸν Πρόδρομε, ἄμνον Θεοῦ, τοῦ κόσμου τὸν αἴροντα, τὴν ἁμαρτίαν τῇ ποιμνῇ σου τῶν πταισμάτων λύσιν αἴτησαι» (Γενέθλιο Τιμίου Προδρόμου, ΚΔ' Ιουνίου, Ὁρθρος, Ωδή θ', 2ο τροπάριο)· «Ἄμνον τοῦ Θεοῦ ὁ κηρύξας, τὸν τὰς ἁμαρτίας τῶν ἀνθρώπων ἀφαιροῦντα, Ἰωάννη θεῖε Προφήτα, τοῦτον ἐκδυσώπησον, τὸ φορτίον λῦσαι τῶν ἁμαρτημάτων μου, καὶ τῶν σφζομένων μερίδος ἀξιώσαι» (Παρακλητική, Ἦχος γ', Τρίτη, Ὁρθρος, Ωδή η', Κανόνας του Προδρόμου, 1ο τροπάριο)· «Τείχισον Προφήτα, δικαιοσύνη τὴν ποίμνην σου, ἐκλυτρώμενος ἡμᾶς παντοίας, ἐπιβουλῆς τῶν δαιμόνων, καὶ τῆς αἰωνίζουσας κολάσεως» (Παρακλητική, Ἦχος πλ. β', Τρίτη, Ὁρθρος, Ωδή ζ', Κανόνας του Προδρόμου, 3ο τροπάριο).

«ποιμένες»¹⁶³ αλλά και ως «πρόβατα» του «Καλού Ποιμένα» Χριστού, το έργο του Διδασκάλου τους, προφυλάσσοντας τους πιστούς από τον «διάβολο – λύκο»,¹⁶⁴ αλλά και μεταστρέφοντας τη θηριωδία των απίστων με τη δύναμη της πίστης,¹⁶⁵ του κηρύγματος του Ευαγγελίου¹⁶⁶ και τη χάρη των Αγίων Μυστηρίων.¹⁶⁷

2.7.6. Οι διάδοχοι των Αποστόλων του Χριστού, οι Άγιοι Πατέρες της Εκκλησίας,¹⁶⁸ Ιεράρχες και Διδάσκαλοι της Οικουμένης, αναδείχθησαν με λόγο θεολογικό αλλά και έργα ευαγγελικά,¹⁶⁹ Ποιμένες

¹⁶³ Αναφέρεται το τροπάριο στον Πρωτοκορυφαίο Απόστολο Πέτρο «Σὺ ἐπαξίως πέτρα προσηγορεύθης, ἐν ἧ τὴν ἀκράδαντον πίστιν ὁ Κύριος, τῆς Ἐκκλησίας ἐκράτυνεν, ἀρχιποιμένα, τῶν λογικῶν προβάτων ποιήσας σε» (Πρωτοκορυφαίων Αποστόλων Πέτρου και Παύλου, ΚΘ' Ιουνίου, Ὁρθρος, Αἴνοι, 3ο στιχηρὸ προσόμοιο· Δώδεκα Αποστόλων, Α' Ιουνίου, Εσπερινός, Απόστιχα, 3ο τροπάριο)· «Τῆς πρὸς Χριστὸν Πέτρε φιλίας, προετίθεσο μάρτυρα, τὸν τὰ πάντα ὡς Θεὸν εἰδότα Λόγον· ὅθεν καὶ τὸ φίλατον, ἐγγχειρίζει σοι ποιμνιον» (Πρωτοκορυφαίων Αποστόλων Πέτρου και Παύλου, ΚΘ' Ιουνίου, Ὁρθρος, Ωδὴ ζ', Κανόνας Αποστόλου Πέτρου, 4ο τροπάριο)· «Ὡς πανάριστος, ὁ Πέτρος τοῦ Χριστοῦ ποιμὴν, τὴν ποιμνὴν εἴληφε· τῆς δ' Ἐκκλησίας αὐτοῦ, ὁ Παῦλος διδάσκαλος, ἐνθεὸς γέγονεν, ἄμφω κράζοντες· Ὁ τῶν Πατέρων Κύριος, καὶ Θεὸς εὐλογητὸς εἶν» (Δώδεκα Αποστόλων, Α' Ιουνίου, Ὁρθρος, Ωδὴ ζ', Κανόνας τῶν Κορυφαίων, 3ο τροπάριο).

¹⁶⁴ «Ὡς ποιμένες ὄντες λογικοὶ, ὡς ἄρνες τοῦ Ποιμένου, ὡς θρέμματα τοῦ Ἄμνου, καὶ λυτρωτοὶ ἡμῶν Θεοῦ, θεόπται Απόστολοι, νοητοῦ με λύκου ῥυσθῆναι πρεσβεύσατε ἀπαύστως, καὶ τῆς τῶν ἐρίφων, ὀδυνηρᾶς μερίδος» (Παρακλητικὴ, Ἦχος α', Πέμπτη, Ὁρθρος, Ωδὴ η', 2ο τροπάριο).

¹⁶⁵ «Ποιμένος, τοῦ καλοῦ τὰ θεόλεκτα πρόβατα, διασπαρέντα ἐν κόσμῳ, τὴν τῶν λύκων πᾶσαν θηριωδίαν, εἰς πρόβάτων, ἡμερότητα πιστεῖ μετέβαλον» (Παρακλητικὴ, Ἦχος δ', Πέμπτη, Ὁρθρος, Ωδὴ ζ', 1ο τροπάριο)· «Ἐπέβη ὡς λέων, ἀγριοπῶς λυμαινόμενος, τὴν τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίαν ὁ Σαῦλος ποτέ, τιθασευθεὶς δὲ θεῖα φωνῇ τοῦ ἄμνου τοῦ Θεοῦ, ἦν ἐδίωκε ποιμνὴν, οἷα περ ποιμὴν ἐγγχειρίζεται» (Πρωτοκορυφαίων Αποστόλων Πέτρου και Παύλου, ΚΘ' Ιουνίου, Ὁρθρος, Ωδὴ δ' Αποστόλου Παύλου, 1ο τροπάριο).

¹⁶⁶ «Τοῦ Ποιμένου καὶ Ἄμνου, λογικὰ ὑπάρχοντες θρέμματα, μέσον λύκων παρ' αὐτοῦ, ὡς ἄμνοι σοφοὶ ἀπεστάλητε, τῷ θεῷ κηρύγματι, τὴν αὐτῶν μετάγοντες ἀγριότητα, πρὸς τὴν ἡμερότητα, τῆς πίστεως κράζοντες ἀκλινεῖ λογισμῷ· Μνήσθητι καὶ ἡμῶν Σωτῆρ, ἐν τῇ Βασιλείᾳ σου» Παρακλητικὴ, Ἦχος δ', Πέμπτη, Θεία Λειτουργία, Μακαρισμοὶ, 2ο τροπάριο)· «Ἡ σοφία τοῦ Θεοῦ... Πέτρε, ἡ πέτρα τῆς πίστεως, καὶ Παῦλε, καύχημα τῆς οἰκουμένης, στηρίζατε ποιμνὴν, ἣν ἐκτήσασθε διδασκαλίας ὑμῶν» (Πρωτοκορυφαίων Αποστόλων Πέτρου και Παύλου, ΚΘ' Ιουνίου, Εσπερινός, Λιτή, Δοξαστικό).

¹⁶⁷ «Ὁ μέγας Ποιμὴν, μέσον λύκων ἔστειλεν ὡς πρόβατα, αὐτοὺς μεταπλάττοντα, τῇ θεοσθενείᾳ τοῦ Βαπτίσματος, καὶ τῷ κάλλει τῶν λόγων, τοὺς θεῖους Μαθητὰς αὐτοῦ» (Παρακλητικὴ, Ἦχος β', Πέμπτη, Ὁρθρος, Ωδὴ ε', 1ο τροπάριο).

¹⁶⁸ Περιοριζόμεστε στα ενδεικτικά παραδείγματα ἀπὸ τὴν πλούσια Ὑμνογραφία τῆς μνήμης τῶν Αγίων 318 Πατέρων τῆς Α' Οικουμενικῆς Συνόδου (Ζ' Κυριακὴ ἀπὸ το Πάσχα) και τῶν τριῶν Μεγάλων Ἱεραρχῶν και Οικουμενικῶν Διδασκάλων, Βασιλείου τοῦ Μεγάλου (1/1), Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου (25/1) και Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου (13/11). Βλ. γιὰ παράδειγμα τὴ μνήμη τῶν Αγίων Πατέρων, Πεντηκοστάριο, Κυριακὴ τῶν Αγίων 318 θεοφόρων Πατέρων τῆς Α' Οικουμενικῆς Συνόδου: Α. Ὁρθρος, Ωδὴ η' Αγίων Πατέρων: «Πυρσωθέντες ἀκτῖσι τῆς σῆς Θεότητος, οἱ χρηστοὶ σου Ποιμένες σὲ ὠμολόγησαν, γενεσιουργὸν τῶν ἀπάντων και Κύριον, ὃν ὑπερυψοῦμεν εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας» (1ο τροπάριο)· «Ὁ χορὸς τῶν Ποιμένων ὁ παναιοῖδιμος, ἄθροισθεὶς θεοφρόνως Τριάδα ἄκτιστον, νῦν θεολογῶν, πάντας διδάσκει βοᾶν· Σὲ ὑπερυψοῦμεν εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας» (2ο τροπάριο)· «Ἱεράρχαι ποιμένες οἱ ἀξιάγαστοι, τὴν Χριστοῦ Ἐκκλησίαν, καταφωτίζουσιν ἄλλοι ἄλλαχού ταύτην καταφαιδρύνοντες και ὑπερυψοῦντες εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας» (3ο τροπάριο). Β. Στιχηρὰ προσόμοια Αἰνῶν, 3ο τροπάριο Αγίων Πατέρων: «Ὀλην συλλεξάμενοι, ποιμαντικὴν ἐπιστήμην, και θυμὸν κινήσαντες, νῦν τὸν δικαιοτάτον ἐνδικώτατα, τοὺς βαρεῖς ἤλασαν, και λοιμῶδεις λύκους, τῇ σφενδόνῃ τῇ τοῦ Πνεύματος, ἐκσφενδονήσαντες, τοῦ τῆς Ἐκκλησίας πληρώματος, πεσόντας ὡς πρὸς θάνατον, και ὡς ἀνιάτως νοσήσαντας, οἱ θεῖοι Ποιμένες, ὡς δοῦλοι γνησιώτατοι Χριστοῦ, και τοῦ ἐνθεοῦ κηρύγματος, μύσται ἱεράτατοι».

¹⁶⁹ «Ἐξεχύθη ἡ χάρις ἐν χεῖλεσί σου, Ὅσιε Πάτερ, και γεγονός ποιμὴν τῆς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, διδάσκων τὰ λογικὰ πρόβατα, πιστεύειν εἰς Τριάδα ὁμοούσιον, ἐν μιᾷ Θεότητι» (Α' Ἰανουαρίου, Εσπερινός, Δοξαστικό τῆς Λιτῆς)· «Ὁ ποιμενικὸς αὐλὸς τῆς Θεολογίας σου, τὰς τῶν ρητόρων ἐνίκησε σάλπιγγας» (ΚΕ' Ἰανουαρίου, Εσπερινός, Απολυτικίον Αγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου)· «Ἐξεχύθη ἡ χάρις ἐν χεῖλεσί σου, Ὅσιε Πάτερ, Ἰωάννη Χρυσόστομε· διὰ τοῦτο ἔχρισέ σε ὁ Θεός, Ἀρχιερεᾶ τοῦ λαοῦ αὐτοῦ, ποιμαίνειν τὸ ποιμνιον αὐτοῦ, ἐν ὁσιότητι και δικαιοσύνη» (ΙΓ' Νοεμβρίου, Εσπερινός, Στιχηρὰ ἰδιόμελα Λιτῆς, 2ο τροπάριο).

αληθινοί¹⁷⁰ του ποιμνίου του Αρχιποιμένα Χριστού,¹⁷¹ ακολουθώντας το θυσιαστικό παράδειγμα του Διδασκάλου τους.¹⁷²

2.7.7. Οι Άγιοι Μάρτυρες αναδεικνύονται σε εκλεκτά, λογικά πρόβατα της ποιμνης του Χριστού,¹⁷³ δεν διστάζουν να παλέψουν ακόμα και με τους «άγριους λύκους»,¹⁷⁴ μιμούμενοι το παράδειγμα και τη θυσία του Κυρίου τους.¹⁷⁵ Οι δέ Όσιοι, ασκήθηκαν στην αρετή, γιατί πόθησαν «ὕπὲρ πάντων» την κοινωνία μετά του ποιμνίου του γλυκυτάτου Νυμφίου Χριστού.¹⁷⁶

¹⁷⁰ «Ὁ ἐπώνυμος κληθεὶς τῆς βασιλείας, ὅτε τὸ βασιλεῖον σὺ ἱεράτευμα, τὸ τοῦ Χριστοῦ ἔθνος ἅγιον, φιλοσοφία, καὶ ἐπιστήμη Πάτερ ἐποίμανας» (Α' Ιανουαρίου, Εσπερινός, στιχηρά προσόμοια του Αγίου, 1ο τροπάριο)· «Σὲ τὸν μέγαν Ἀρχιερέα καὶ Ποιμένα, τὸν ἄκακον καὶ ὄσιον» (ΙΓ' Νοεμβρίου, Εσπερινός, Στιχηρά ἰδιόμελα Λιτής, 2ο τροπάριο).

¹⁷¹ «Ὅσπερ τρισμακάρι, ἀγιώτατε Πάτερ, ὁ Ποιμὴν ὁ καλός, καὶ τοῦ Ἀρχιποιμένου Χριστοῦ Μαθητής, ὁ τιθεὶς τὴν ψυχὴν ὑπὲρ τῶν προβάτων» (ΚΕ' Ιανουαρίου, Ὁρθρος, Ἰδιόμελο μετὰ τον Ν' Ψαλμό).

¹⁷² «Τὴν λύραν τοῦ Πνεύματος ... τὸν σοφὸν Ἀρχιποιμένα, τῆς Ἐκκλησίας τὰ θρέμματα, θεολογικοὺς ὕμνοις προσεΐπωμεν· Σὺ εἶ ὁ Ποιμὴν ὁ καλός, ὁ δοῦς σεαυτὸν Γρηγόριε, ὡς ὁ Διδάσκαλος Χριστός, ὑπὲρ ἡμῶν» (ΚΕ' Ιανουαρίου, Ὁρθρος, Δοξαστικὸ Αἶνων)· «Ἀδικῶς τῆς ποιμνης σου, ἀπελαθεὶς Πάτερ Ὅσιε» (ΙΓ' Νοεμβρίου, Ὁρθρος, Στιχηρά Αἶνων, 4ο τροπάριο).

¹⁷³ «Ὡς κριοὶ, ὡς ἄρνες λογικοὶ, ἐναποσφαττόμενοι, καὶ μεληδὸν ἀνηλεῶς κοπτόμενοι, πανεύφημοι Μάρτυρες, προσηνήχθητε τῷ τυθέντι ὡς πρόβατον, καὶ τὴν Ἐκκλησίαν, νῦν τῶν πρωτοτόκων ἐφαιδρύνετε» (Παρακλητικὴ, Ἦχος β', Τετάρτη, Ὁρθρος, Ὠδὴ α', Μαρτυρικά, 1ο τροπάριο)· «Ἡ λογικὴ Χριστοῦ ἀμνάς Ἰουλίττα, σὺν τριετῇ ἀμνῷ αὐτῆς τῷ Κηρύκῳ, δικαστικοῦ πρὸ βήματος παρέστησαν, εὐθαρσῶς κηρύττοντες, τὴν Χριστῶνυμον κλῆσιν· οὐδόλωσ ἐπιτήθησαν ἀπειλὰς τῶν τυράννων· καὶ στεφηφόροι νῦν ἐν οὐρανοῖς, ἀγγαλιῶνται Χριστῷ παριστάμενοι» (Αγίων μαρτύρων Κηρύκου καὶ Ἰουλίττης, ΙΕ' Ἰουλίου, Απολυτικίον)· «Ἡ Μάρτυς οἶα περ ἀμνάς, ὡσπερ ἄρνα τὸν υἱὸν αὐτῆς φέρουσα, λύκων ἀνάλωτος, μέσον διήλθε, καὶ εἰς οὐράνιον, μάνδραν ἐσκήνωσεν αἰεὶ. Τούτων παρακλήσεσι, Κύριε σῶσον ἡμᾶς, τοὺς αὐτῶν τὴν ἱεράν μνήμην σέβοντας» (Αγίων μαρτύρων Κηρύκου καὶ Ἰουλίττης, ΙΕ' Ἰουλίου, Ὁρθρος, Ὠδὴ θ', 4ο τροπάριο)· «Ἡ τῆς ποιμνης σου μάνδρα ἀνεπίβατος, ἐκ τῶν θηρίων ἐτηρήθη τῶν αἰρέσεων· τῶν σῶν γὰρ ἄθλων Ἐνδοξε, κατέχουσα τὴν στερρὰν βακτηρίαν, τῶν λύκων ὄφθη διώκτρια» (Αγίου μάρτυρος Καλλινίκου, ΚΘ' Ἰουλίου, Ὁρθρος, Ὠδὴ στ', 1ο τροπάριο).

¹⁷⁴ «Περεῖα ἐμψυχα, ὀλοκαυτώματα λογικά, Μάρτυρες Κυρίου, θύματα τέλεια Θεοῦ, Θεὸν γινώσκοντα, καὶ Θεῷ γινωσκόμενα, πρόβατα, ὧν ἡ μάνδρα λύκοις ἀνεπίβατος, πρεσβεύσατε καὶ ἡμᾶς συμποιμανθῆναι ὑμῖν, ἐπὶ ὕδατος ἀναπαύσεως» (Παρακλητικὴ, Ἦχος δ', Τετάρτη, Εσπερινός, Απόστιχα, Μαρτυρικά)· «Θρέμματα ἀληθινοῦ, δεδειγμένοι Ἀθλοφόροι Ποιμένος, μέσον ἀγρίων λύκων, ἀβλαβεῖς διεμείνατε, καὶ τελέσαντες καλῶς, δρόμον τὸν ἔνθεον, ἐν τῇ μάνδρᾳ, τῇ οὐρανίῳ ἐσκηνώσατε» (Παρακλητικὴ, Ἦχος πλ. δ', Τετάρτη, Ὁρθρος, Ὠδὴ στ', Μαρτυρικά, 2ο τροπάριο)· «Σὲ τὴν ἄσπιλον ἀμνάδα καθάπερ λύκοι, οἱ δυσμενεῖς σπαράττοντες, Μάρτυς ταῖς αἰκίας, ἄμωμον ὀλόκληρον, Θεοῦ ἀπετέλεσαν, θεῖον ἱερεῖον καὶ σφάγιον» (Αγίας μεγαλομάρτυρος Μαρίνης, ΙΖ' Ἰουλίου, Ὁρθρος, Ὠδὴ δ', Β' Κανόνας Αγίας, 3ο τροπάριο).

¹⁷⁵ «Ἡ ἀμνάς σου Ἰησοῦ, κράζει μεγάλη τῇ φωνῇ... ἄλλ' ὡς θυσίαν ἄμωμον, προσδέχου τὴν μετὰ πόθου τυθεῖσάν σου» (Αγίας μεγαλομάρτυρας Ευφημίας, ΙΣΤ' Σεπτεμβρίου, Απολυτικίον)· «Ἐκβλαστήσας ὡς δένδρον πανευθαλές... καὶ ὡς κριοὺς ποιμνίου, καλῶς ἠγησάμενος, δεσμευθεὶς ἐσφάγης, θυσία γενόμενος, τῷ δι' εὐσπλαγγιαν, ὡς ἄρνιον σφαγέντι, καὶ χαίρων ἀνέδραμες, πρὸς αὐτὸν Πάτερ Βλάσιε» (Αγίου Ἱερομάρτυρος Βλασίου, ΙΑ' Φεβρουαρίου, Ὁρθρος, Κάθισμα Αγίου μετὰ τὴν γ' Ὠδὴ)· «Ἄρνας λογικούς, ἐποίμανας ὀσίως· θῦμα δὲ δεκτόν, προσήχθης τῷ Δεσπότη, ὀλοκαυτούμενον ἄνθραξι μαρτυρίου, Ἱερομύστα πανσεβάσμιε» (Αγίου Ἱερομάρτυρος Βλασίου, ΙΑ' Φεβρουαρίου, Ὁρθρος, Ὠδὴ δ', 3ο τροπάριο)· «Ὡς κριοὺς ἐθελόθυτος, ὡς ἱερεῖον δεκτόν, ὡς ἀμνὸς ἄκακος, χαίρων προσήχθης τῷ τυθέντι ἀμνῷ, εἰς ἡμῶν λύτρωσιν, καὶ Μαρτύρων συνήφθης ὀμηγύρει» (Αγίου Ἱερομάρτυρος Βλασίου, ΙΑ' Φεβρουαρίου, Ὁρθρος, Ὠδὴ δ', 3ο τροπάριο)· «Μερίς μου Δημήτριε, καὶ δόξα θεῖα γεγένησαι· τῆς μάνδρας γὰρ πρόβατον» (Αγίου Μεγαλομάρτυρος Δημητρίου, ΚΣΤ' Οκτωβρίου, Ὁρθρος, Ὠδὴ α', 2ος Κανόνας Αγίου, 1ο τροπάριο)· «Ὡσπερ μόσχον νέον, δάμαλις ὑπάρχουσα ὠραιότατη, Ἰουλίττα φέρεις, Κήρυκον τὸν ἔνδοξον θυσίαν ζῶσαν, τῷ ἐκ τῆς Παρθένου ἀμνῷ ἀνατειλαντι, καὶ σφαγιασθέντι, δι' ἄκραν εὐσπλαγγιαν» (Αγίων μαρτύρων Κηρύκου καὶ Ἰουλίττης, ΙΕ' Ἰουλίου, Ὁρθρος, Ὠδὴ η', 3ο τροπάριο)· «Τοῦ ποιμένου θεῖοις ἴχνεσιν ἐπομένη, τὸ δι' αὐτὸν ὑπέμεινας, ἐκούσιον πάθος, Μάρτυς καὶ ἐσκήνωσας, εἰς μάνδραν οὐράνιον, ἔνθα τῶν Μαρτύρων τὰ τάγματα» (Αγίας μεγαλομάρτυρος Μαρίνης, ΙΖ' Ἰουλίου, Ὁρθρος, Ὠδὴ δ', Β' Κανόνας Αγίας, 4ο τροπάριο).

¹⁷⁶ «Ὡς δάμαλις ποθοῦσα, τοῦ ποιμένου τὸ θεῖον κάλλος ἐκρανύαζες· Ποῦ νῦν ποιμαίνεις Νυμφίε; ποῦ κοιτάζῃ εἰπέ μοι; ἐπιποθῶ σου ἰδεῖν, τὴν ὑπερβάλλουσαν θεαν, καὶ φλέγομαι πάντοθεν» (Οσίας Ξένης, ΚΔ' Ιανουαρίου, Ὁρθρος, Ὠδὴ ε', 1ο τροπάριο)· «Ἐράσιμιον τὸ κάλλος, τὸ ἐμὸν βοᾷ ὁ Νυμφίος, ζητοῦσα Σεμνή, ταῖς ἀρεταῖς λαμπρυνθεῖσα, εἰς οὐρανοὺς με σκόπει· ἐκεῖ ποιμαίνω ἐγὼ, καὶ τὰ ἐμὰ προσκαλοῦμαι, ἐκάστοτε θρέμματα» (Οσίας Ξένης, ΚΔ' Ιανουαρίου, Ὁρθρος, Ὠδὴ ε', 2ο τροπάριο).

2.7.8. Η ένδοξη Δευτέρα Παρουσία του Ιησού Χριστού και η Τελική Κρίση των ανθρώπων αποδίδεται με την ευαγγελική εικόνα του Αρχιποιμένα Χριστού να ξεχωρίζει τα πρόβατα από τα ερίφια.¹⁷⁷

2.7.9. Η θυσία τόσο του «πασχάλιου αμνού», όσο και του «μόσχου», συμβολίζουν και αναφέρονται στη Θεία Λειτουργία με αποκορύφωμα τη μετοχή στη Θεία Κοινωνία.¹⁷⁸

2.7.10. Όσοι μετέχουν στους τρεις βαθμούς της ιεροσύνης (Επίσκοποι, Ιερείς και Διάκονοι) ονομάζονται «Ποιμένες»,¹⁷⁹ αφού με τη διακονία τους καλούνται να κηρύξουν τον «αμνό του Θεού» φθάνοντας, εαν χρειαστεί, ακόμη και στη θυσία κατά το παράδειγμα του Διδασκάλου τους.¹⁸⁰

2.7.11. Οι πιστοί χριστιανοί καλούνται πρόβατα της ποιμνής της Εκκλησίας του «Καλού Ποιμένα» Ιησού.¹⁸¹ Ακόμη και ως απολωλότα πρόβατα καταφεύγουν και ζητούν τον μόνο Σωτήρα Χριστό,¹⁸² μετέχουν «τῶν ἐπουρανίων καὶ ἀθανάτων μυστηρίων», αυτού του αχράντου Σώματος και τιμίου Αίματός Του, προσευχόμενοι όπως ο ελεήμων και φιλάνθρωπος Κύριος εισέλθει στη φάτνη και στο σπήλαιο της ταπεινής ψυχής και του σώματός τους «εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν, εἰς ἁγιασμόν καὶ εἰς ζωὴν αἰώνιον».¹⁸³

¹⁷⁷ «Ἐν τῇ δευτέρᾳ σου φρικτῇ παρουσίᾳ, δέσποτα, δεξιοῖς προβάτοις με σύνταξον, τῶν πταισμάτων, παριδῶν μου τὰ πλήθη» (Μεγάλη Τρίτη, Ὁρθρος, Ωδὴ θ', 2ο τροπάριο)· «Ὅταν ἔλθῃς ἐν δόξῃ μετ' ἀγγελικῶν δυνάμεων, καὶ καθίσης ἐν θρόνῳ, Ἰησοῦ, διακρίσεως, μὴ με, ποιμὴν ἀγαθὴ, διαχωρίσης ὁδοῦς δεξιᾶς γὰρ οἶδας, διεστραμμένοι δέ εἰσιν αἱ εὐώνυμοι. Μὴ οὖν ἐρίφους, με τὸν τραχὺν τῇ ἁμαρτία συναπολέσης, ἀλλὰ τοῖς ἐκ δεξιῶν συναριθμήσας προβάτοις, σῶσόν με, ὡς φιλάνθρωπος» (Μεγάλη Τρίτη, Ὁρθρος, Απόστιχα, 2ο τροπάριο).

¹⁷⁸ «Σιγησάτω πᾶσα σὰρξ βροτεία... ὁ γὰρ Βασιλεὺς τῶν βασιλευόντων, καὶ Κύριος τῶν κυριευόντων, προσέρχεται σφαιασθῆναι, καὶ δοθῆναι εἰς βρῶσιν τοῖς πιστοῖς» (Τριώδιο, Μεγάλο Σάββατο, Θεία Λειτουργία, Χερουβικός Ὑμνος)· «Ἡ τράπεζα γέμει, τρυφήσατε πάντες. Ὁ μόσχος πολὺς, μηδεὶς ἐξέλεθη πεινῶν. Πάντες ἀπολαύετε τοῦ συμποσίου τῆς πίστεως. Πάντες ἀπολαύσατε τοῦ πλοῦτου τῆς χρηστότητος. Μηδεὶς θρηνηῖτω πενίαν· ἐφάνη γὰρ ἡ κοινὴ βασιλεία» (Πεντηκοστάριο, Κυριακὴ του Πάσχα, Κατηχητικὸς Λόγος)· «Ἡθέλησας δι' ἡμᾶς σαρκωθεῖς, πολυέλεε, τυθῆναι ὡς πρόβατον διὰ βροτῶν ἁμαρτήματα· ὅθεν ἰκετεύω σε καὶ τὰ ἐμὰ ἐξαλεῖψαι πλημμελήματα» (Ακολουθία Θείας Μετάληψης, Κανόνας, Ωδὴ δ', 1ο τροπάριο).

¹⁷⁹ «Ἱερωσύνην ἱεράν, οἱ ἱερεῖς καὶ Ποιμένες, ἐνδυσάμενοι, καὶ ταύτην ἐμφρόνως, κυβερνήσαντες Χριστέ, ἀξίως κατεκόμισαν, διδασκαλίας λόγον, ἄνωθεν ὄντως πλουτήσαντες» (Πεντηκοστάριο, Κυριακὴ των Ἁγίων Πάντων, Ὁρθρος, Ωδὴ γ', Κανόνας Ἁγίων, 1ο τροπάριο).

¹⁸⁰ «Οἱ τὸν ἁμνόν, τοῦ Θεοῦ κηρύξαντες, καὶ σφαιασθέντες ὡσπερ ἄρνες, καὶ πρὸς ζωὴν τὴν ἀγήρω» (Νεκρώσιμα Ευλογητάρια, 2ο τροπάριο).

¹⁸¹ «Ἐκύκλωσεν ἡμᾶς ἐσχάτη ἄβυσσος, οὐκ ἔστιν ὁ ρύομενος· ἐλογίσθημεν ὡς πρόβατα σφαιγῆς. Σῶσον τὸν λαόν σου ὁ Θεὸς ἡμῶν· σὺ γὰρ ἰσχύς, τῶν ἀσθενούντων καὶ ἐπανόρθωσις» (Εἰρμός, Ἦχος α', Ωδὴ ζ')· «Ἴθυνον πρὸς τρίβους εὐθείας, τῆς οὐρανοῦ βασιλείας, τὴν ἱερωτάτην σου ποιμνὴν, στεφανηφόρε Μάρτυς Δημήτριε, ἐπὶ νομὴν σωτήριον, ἐπὶ τὸν τόπον τὸν αἰώνιον» (Ἁγίου Μεγαλομάρτυρος Δημητρίου, ΚΣΤ' Οκτωβρίου, Ὁρθρος, Ωδὴ θ', 1ος Κανόνας Ἁγίου, 2ο τροπάριο)· «Ἦν περ Ἀθλητὰ, Χριστὸς ἐξηγόρασε, ποιμνὴν τῷ αἵματι» (Ἁγίου Μεγαλομάρτυρος Δημητρίου, ΚΣΤ' Οκτωβρίου, Ὁρθρος, Ωδὴ θ', 2ος Κανόνας Ἁγίου, 4ο τροπάριο)· «Ζήσεται ἔλεγεν ὁ Προφήτης, ἡ ψυχὴ μου Κύριε, καὶ αἰνέσει σε· ζήτησον πρόβατον πλανηθέν με, καὶ ἀριθμήσον με τῇ ποιμνῇ σου» (Τριώδιο, Τετάρτη ε' Ἐβδομάδας, Εσπερινός, στιχηρὰ προσόμοια, 11ο τροπάριο).

¹⁸² «Πρόβατόν εἰμι τῆς λογικῆς σου ποιμνῆς, καὶ πρὸς σὲ καταφεύγω τὸν ποιμένα τὸν καλόν· ζήτησόν με τὸν πλανηθέντα ὁ Θεός, καὶ ἐλέησόν με» (Πεντηκοστάριο, Δευτέρα μετὰ τὴν τῆς Σαμαρείτιδος, Ὁρθρος, Αἶνοι, 2ο τροπάριο)· «Ἐπλανήθην ὡς πρόβατον ἀπολωλός· ζήτησον τὸν δοῦλόν σου, ὅτι τὰς ἐντολάς σου οὐκ ἐπελαθόμην» (Ακολουθία εἰς κεκοιμημένους, Γ' στάση του Ἀμωμου, βλ. ἐπίσης Ψαλμ 118,176)· «Τῶν Ἁγίων ὁ χορὸς ... τὸ ἀπολωλὸς πρόβατον ἐγὼ εἰμι· ἀνακάλεσαί με, Σωτήρ, καὶ σῶσόν με» (Νεκρώσιμα Ευλογητάρια, 1ο τροπάριο).

¹⁸³ Βλ. Γ' Ευχή Μεταλήψεως: «καὶ ὡς κατεδέξω ἐν σπηλαίῳ καὶ φάτνῃ ἀλόγων ἀνακλιθῆναι, οὕτω κατὰδεξαί καὶ ἐν τῇ φάτνῃ τῆς ἀλόγου μου ψυχῆς καὶ ἐν τῷ ἐσπιλωμένῳ σώματι εἰσελθεῖν».

2.7.12. Το μοναστήρι ονομάζεται «αγία μάνδρα και ποιμνη»,¹⁸⁴ ο καθηγούμενός της καλείται «Ποιμένας»¹⁸⁵ και η περί αυτόν μοναστική αδελφότητα, χαρακτηρίζεται ως το «ποιμνιο των λογικών προβάτων».¹⁸⁶

¹⁸⁴ «Ἀπαύστως ἰκέτευε, Σάββα θεόφρον ὑπὲρ τῆς ποιμνης σου» (Οσίου Σάββα του Ηγιασμένου, Ε' Δεκεμβρίου, Ὁρθρος, Ωδή ζ', 4ο τροπάριο)· «Μὴ παύση τὴν ποιμνην σου, ἐφορῶν Πάτερ Ὅσιε» (Οσίου Θεοδοσίου του Κοινοβιάρχου, ΙΑ' Ιανουαρίου, Ὁρθρος, Ωδή θ', Κανόνας Αγίου, 5ο τροπάριο)· «Τῶν ἀρετῶν ... καὶ ποιμάνας τὸν λαὸν αὐτοῦ εὐσεβῶς εἰς μάνδραν ἀγίαν ἐνήλασεν ... μὴ ἐπιλάθη, καὶ νῦν τῆς ποιμνης σου, παμμάκαρ Θεοδόσιε» (Οσίου Θεοδοσίου του Κοινοβιάρχου, ΙΑ' Ιανουαρίου, Ὁρθρος, Δοξαστικὸ τῶν Αἰῶν)· «Λόγω ... μέμνησο τῆς ποιμνης σου ταύτης, τῆς αἰεὶ τιμώσης σε θεόπνευστε» (Αγίου Νικήτα του Ομολογητοῦ, Ηγουμένου της Μονῆς του Μηδικίου, Γ' Απριλίου, Εσπερινός, στιχηρὰ προσόμοια, 1ο τροπάριο)· «Ἄνωθεν ἡμᾶς ... καὶ ψυχικὴν αἰτούμενος, ἐνδοξε σωτηρίαν, ἱεροφάντορ τῆ Ποίμνη σου» (Αγίου Νικήτα του Ομολογητοῦ, Ηγουμένου της Μονῆς του Μηδικίου, Γ' Απριλίου, Ὁρθρος, Ωδή η', 4ο τροπάριο)· «Τὸν ἀνέσπερον φωστῆρα ... Αὐτοῦ ταῖς ἰκεσίαις, Χριστὲ ὁ Θεὸς ἡμῶν, τήνδε τὴν ποιμνην φρούρησον» (Αγίου Αθανασίου του Αθωνίτου, Ε' Ιουλίου, Εσπερινός, Στιχηρὰ ἰδιόμελα Λιτῆς, 1ο τροπάριο)· «Τὴν τῶν Πατέρων καλλονὴν ... Σὺ τοιγαροῦν Αθανάσιε, μὴ παύση πρεσβεῶν Χριστῶ τῷ Θεῷ, ὑπὲρ τῆς ποιμνης σου ταύτης» (Αγίου Αθανασίου του Αθωνίτου, Ε' Ιουλίου, Εσπερινός, Δοξαστικὸ ἀποστίχων).

¹⁸⁵ «Ἀσκητικὸν γυμνάσιον ... τῶν Μοναζόντων λαμπαδοῦχε καὶ ποιμὴν» (Οσίου Αντωνίου του Μεγάλου, ΙΖ' Ιανουαρίου, Εσπερινός, Στιχηρὰ ἰδιόμελα Λιτῆς, 1ο τροπάριο)· «Ἐν αὐτῶν προσευχῇ ... ὤφθης γρήγορος ποιμὴν, Θεόληπτε, Χριστοῦ τῆς ποιμνης» (Αγίου Ἰωάννου της Κλίμακος, Λ' Μαρτίου, Ωδή ζ', 2ο τροπάριο)· «Ἐκ νεότητος ... ὄθεν καὶ Ποιμένα, τῶν οἰκείων προβάτων, καλῶς προχειρίζεται, ὁ πανάγαθος Κύριος» (Αγίου Αθανασίου του Αθωνίτου, Ε' Ιουλίου, Ὁρθρος, Κάθισμα μετὰ τὴν γ' Ωδή).

¹⁸⁶ «Τὸν ἐπὶ γῆς ... ἐπλήθυνε τὰ ποιμνια Χριστοῦ, τῶν λογικῶν προβάτων, ἐν ὁσιότητι καὶ δικαιοσύνη» (Αγίου Αντωνίου του Μεγάλου, ΙΖ' Ιανουαρίου, Εσπερινός, Στιχηρὰ ἰδιόμελα Λιτῆς, 2ο τροπάριο)· «Ἐξέστησε νόας ... Γενεαὶ γοῦν σε πᾶσαι μέλπουσι τῶν εὐσεβῶν, ἐξαίρετος δὲ ἡ σὴ τιμία ποιμνη» (Αγίου Αθανασίου του Αθωνίτου, Ε' Ιουλίου, Εσπερινός, Στιχηρὰ ἰδιόμελα Λιτῆς, 3ο τροπάριο).

05

ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΗΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Α. ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ

**Η ποιμενική ζωή
και τα γαλακτοκομικά προϊόντα
στην Ορθόδοξη Εκκλησία
και στις κυπριακές χειρόγραφες
λειτουργικές πηγές
(Μέρος Β')**

ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΗΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Α. ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ

Η ποιμενική ζωή και τα γαλακτοκομικά προϊόντα στην Ορθόδοξη Εκκλησία και στις κυπριακές χειρόγραφες λειτουργικές πηγές (Μέρος Β')

3. Κυπριακές χειρόγραφες ευχολογικές πηγές

Η ποιμενική ζωή είναι ζωτικής σημασίας για τον άνθρωπο τόσο ως βασική πηγή διατροφής – με τα γαλακτοκομικά προϊόντα και το κρέας – όσο και ένδυσης. Κατά συνέπεια, δεν είναι τυχαίο που στα χειρόγραφα ευχολόγια της Ορθόδοξης Εκκλησίας μαρτυρείται πληθώρα ευχών και διατάξεων που αφορούν στην ποιμενική ζωή.¹

A.1.² (Biblioteca Vaticana) *Barberini greco 336* (β' μισό 8ου αι.)

Το αρχαιότερο σωζόμενο ευχολόγιο *Barberini greco 336* από την Κάτω Ιταλία διασώζει:

α. Μία «εὐχή ἐπὶ ποιμνῆς»:

«Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἀληθινὸς ἀμὼν ὁ αἴρων τὴν ἀμαρτίαν τοῦ κόσμου, ὁ μὴ παραβλέπων ψυχὰς σοι δεομένας, σοὶ προσπίπτομεν καὶ δεόμεθα καὶ παρακαλοῦμέν σε, ὁ εὐδοκῆσας ἐπὶ τὸν δοῦλον σου Ἰακώβ καὶ πληθύνας αὐτοῦ τὰ ποιμνία καὶ λυτρωσάμενος αὐτὸν ἐκ χειρὸς Ἡσαῦ καὶ τοῦ Λάβαν· αὐτὸς εὐλόγησον τὴν ποιμνὴν ταύτην καὶ πλήθυνον αὐτὴν εἰς χιλιάδας καὶ μυριάδας, ῥῦσαι δὲ αὐτὴν καὶ ἡμᾶς ἐκ τῆς καταδυναστείας τῶν ἀλλοφύλων καὶ πάσης ἐπιβουλῆς ἐχθρῶν, ἀπὸ πάσης ἐρυσίδος καὶ αὔρας θανατηφόρου καὶ πάντων τῶν ἐπιτηδευμάτων τοῦ διαβόλου, ἵνα ἀναπέμποντες σοὶ ἐξ αὐτῆς τὰς συνήθεις ἡμῶν εὐχαριστίας δοξάζωμεν καὶ δι' αὐτῆς τὸ πανάγιον ὄνομά σου τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος νῦν».³

Δύο ευχές για θυσίες ζώων:

β. «Εὐχή ἐπὶ θυσίας βοῶν»:

Inc. «Ὁ ὢν Δέσποτα Κύριε ὁ Θεὸς ὁ σωτὴρ ἡμῶν, ὁ ἅγιος ὁ ἐν ἁγίοις ἀναπαυόμενος, ὁ τὰ σὰ ἐκ τῶν σῶν σοὶ προσφέρειν...».⁴

¹ Για μια πρώτη παρουσίαση των λειτουργικών ευχών, βλ. de Meester (1930) 375-381, 393-401, 492-495.

² Για πρακτικούς λόγους για την αρίθμηση των χειρογράφων έχει χρησιμοποιηθεί αλφαβητική αρίθμηση, σε αντίθεση με τη γενικότερη πρακτική αρίθμησης που υιοθετείται στο παρόντα συλλογικό τόμο.

³ Parenti et Velkovska (2000) 201 (Αρ. 213)· Jacob (2011) 472. Για ὅλη τη συζήτηση γύρω ἀπὸ τὴν εὐχὴ αὐτὴ, τὴν προέλευσὴ τῆς ἀλλὰ καὶ τὶς διαφορετικὲς ἐκδοχὲς τῆς, βλ. Jacob (2011).

⁴ Parenti et Velkovska (2000) 213 (Αρ. 230).

γ. «Εὐχή ἐπὶ τοῖς προσφέρουσιν ἀμνόν»:

Inc. «Κύριε ὁ Θεὸς τῶν πατέρων ἡμῶν, ὁ προσδεξάμενος τοῦ Ἀβραὰμ τὴν ὀλοκάρπωσιν ἀντὶ Ἰσαὰκ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ... ».⁵

Δύο ευχές σε σχέση με τη σπορά και τον θερισμό:

δ. «Εὐχή εἰς ἀρχὴν σπορίμων»:

Inc. «Ὁ ὦν Δέσποτα Κύριε ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ καὶ Πατὴρ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὁ κτίστης καὶ δημιουργὸς τῶν ἀπάντων... ».⁶

ε. «Εὐχή ἐπὶ θέρους»:

Inc. «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ διὰ τὴν πολλὴν σου εὐσπλαγγιαν ἀγαθὸν ἡμᾶς εἰς τὸν καιρὸν τοῦτον, ὁ εὐλογήσας τὸν κύκλον τοῦ ἐνιαυτοῦ... ».⁷

A.2. Σινά, *Νέα Ευρήματα ΜΓ 53* (8ος – 9ος αι.)⁸

Το χειρόγραφο ευχολόγιο του Σινά *Νέα Ευρήματα ΜΓ 53* συγκαταλέγεται χρονικά λίγο μετά το αρχαιότερό του, *Barberini greco 336*, και παραδίδει τρεις σπάνιες ευχές σε σχέση με την ευλογία θυμάτων το Μεγάλο Σάββατο, τον σπόρο και τον θερισμό:⁹

α. (φφ. 46α-47β) «Εὐχή τῶν θυμάτων ἐξαιρέτως τῷ ἁγίῳ Σαββάτῳ»:

Inc. «Ὁ Θεὸς ὁ πάσης κτίσεως δημιουργὸς καὶ πάσης ἀγαθωσύνης πάροχος, ὁ κατ' εἰκόνα σὴν δημιουργήσας τὸν ἄνθρωπον καὶ πάντα ὑποτάξας ὑπὸ κάτω τῶν ποδῶν αὐτοῦ... ».

β. (φφ. 64α-65β) «Εὐχή εἰς σπόρον»:

Inc. «Ὁ τὸν οὐρανὸν ἐκτείνας καὶ τὴν γῆν θεμελιώσας καὶ ταύτην δεδωκὼς τοῖς υἱοῖς τῶν ἀνθρώπων ὥστε αὐτὴν ἐργαζομένοις... ».

γ. (φ. 66α-67α) «Εὐχή εἰς ἀρχὴν θέρους»:

Inc. «Σὺ χάρις Δέσποτα τῷ προλαμβάνοντι τὰς αἰτήσεις ἡμῶν καὶ προφθάνοντι ταῖς εὐεργεσίαις τὸ τῶν ἀνθρώπων γένος... ».

B.1. (Paris) *Coislin 213* (ἔτος 1027)

Το αρχαιότερο σωζόμενο ευχολόγιο της Κωνσταντινούπολης *Coislin 213* (ἔτος 1027), το οποίο χρησιμοποιείται στην ίδια την Αγία Σοφία, δεν φέρει κάποια ευχή για τα ποίμνια, αλλά δύο ευχές, η πρώτη εκ των οποίων αναφέρεται στη θυσία ζώων και η δεύτερη στη διάδοση κρέατος στη μνήμη Αγίου.¹⁰

⁵ Parenti et Velkovska (2000) 218 (Αρ. 239).

⁶ Parenti et Velkovska (2000) 202 (Αρ. 216).

⁷ Parenti et Velkovska (2000) 204 (Αρ. 219).

⁸ Ἱερά Μονή και Αρχιεπισκοπή Σινά (1998) 150.

⁹ Για τις πρώτες λειτουργικές μελέτες γύρω από το αρχαίο αυτό ευχολόγιο, βλ. Radle (2014), ειδικά τις σσ. 159-160 και την υποσημείωση 4, με ὅλη την περαιτέρω βιβλιογραφία. Ἐχει εκπονηθεῖ διδακτορική διατριβή με θέμα το ευχολόγιο του Σινά *Νέα Ευρήματα ΜΓ 53*, βλ. Kanavas (2014).

¹⁰ Παράλληλα ευχολόγια με το *Coislin 213* εἶναι το *Grottaferrata Γ.β.Ι* (13ος αι.) και το *EBE 662* (τέλος 13ου αι.). Για το περιεχόμενο των δύο ευχολογίων, βλ. αντίστοιχα Arranz (1996)· Καλαϊτζίδης (2004). Για τη σύγκριση και μελέτη του λειτουργικοῦ περιεχομένου και των τριῶν ευχολογίων της Κωνσταντινούπολης, βλ. Καλαϊτζίδης (2013). Για το θέμα των θυσιῶν ζώων στην Κωνσταντινούπολη, βλ. Kovaltchuk (2008).

α. (φ. 97α)¹¹ «Εὐχή ἐπὶ θυσίας κτηνῶν»:

Inc. «Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε ὁ Θεὸς τῶν πατέρων ἡμῶν, καὶ εὐλογημένον τὸ ὄνομα τῆς δόξης σου τὸ ἅγιον...».¹²

β. (φ. 97α-β) «Εὐχή ἐπὶ μνήμης ἁγίων, γινομένης διαδόσεως κρεῶν, οἴνου, ἄρτων καὶ κολλύβων»:

Inc. «Ὁ εὐλόγησας τὴν θυσίαν τοῦ Ἀβραάμ, Χριστέ ὁ Θεὸς ἡμῶν, καὶ προσδεξάμενος Ἥλιου τὰς ὀλοκαρπώσεις, ὁ τῆ προθέσει ἡμῶν ἀντιμετρῶν τὰς εὐεργεσίας σου... ».¹³

Μαρτυρεῖ ἐπίσης τρεῖς ευχές σε σχέση με τὴν σπορά καὶ τὸ θέρος:

γ. (φ. 110β) «Εὐχή ἐν ἀρχῇ σπόρου»:

Inc. «Κύριε ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ, ὁ ποιήσας γῆν καὶ ἄνθρωπον ἐπ' αὐτῆς, ἐξ ἀρχῆς εἰπών· ἐξαγαγέτω ἡ γῆ βοτάνην χόρτου... ».¹⁴

δ. (φφ. 110β-111α) «Εὐχή ἐπὶ θέρους»:

Inc. «Σοὶ Κύριε τῶ τελειωτῇ πάντων καὶ κηδεμόνι, καὶ λήγοντες καὶ ἀρχόμενοι, τὴν εὐχαριστίαν ἐπὶ πᾶσι προσαναφέρομεν, καὶ δεόμεθά σου, παράσχου ἡμῖν τὴν τῶν νέων καρπῶν μετάληψιν ἀκατάκριτον... ».¹⁵

ε. (φ. 111α) «Εὐχή ἑτέρα»:

Inc. «Ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ διὰ τὴν πολλὴν σου εὐσπλαγχνίαν ἀγαγὼν ἡμᾶς καὶ κατὰ τὸν καιρὸν τοῦτον, ὁ ποιήσας τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν, ὁ πλάσας θέρος καὶ ἔαρ... ».¹⁶

Σε ἀντίθεση με τὶς κωνσταντινουπολίτικες ευχολογικές πηγές που δεν φέρουν κάποια εἰδική ευχή για τὰ ποιμνία, τὰ χειρόγραφα ευχολόγια τῆς περιφέρειας, με κυριότερη τὴ Μέση Ανατολή, τὰ Ἱεροσόλυμα καὶ τὸ Σινά, καὶ στη συνέχεια τοὺς κληρονόμους τῆς, τὴν Κάτω Ἰταλία, τὴν Ελλάδα καὶ τὴν Κύπρο, διασώζουν ἕναν μεγάλο ἀριθμὸ ευχῶν που σχετίζονται με τὴν ποιμενική ζωή. Σε εννέα ευχολόγια κυπριακῆς προέλευσης μαρτυροῦνται καὶ καταγράφονται ευχές καὶ διατάξεις σε σχέση με τὴν ποιμενική ζωή. Για τὸν ἀπαραίτητο λειτουργικὸ προσανατολισμὸ καὶ κατανόηση τῶν παραδειγμάτων τῆς Κύπρου θὰ πρέπει προηγουμένως νὰ προβοῦμε σε μὴ συνοπτικὴ μελέτη καὶ παρουσίαση πέντε μόνο θεμάτων¹⁷ μέσα ἀπὸ πέντε γεωγραφικὲς ομάδες ευχολογίων τῆς περιφέρειας: Μέσης Ανατολῆς (Α) Σινά καὶ (Β) Ἱεροσολύμων· (Γ) Ελλάδας (Ἅγιο Ὄρος, Πάτμος)· (Δ) Κάτω Ἰταλίας· καὶ (Ε) Κύπρου.¹⁸

¹¹ Ὅπου ἀναγράφεται τὸ φύλλο στους κώδικες, αὐτὸ δηλώνει ὅτι οἱ ἀντίστοιχες πηγές ἔχουν μελετηθεῖ ἀπευθείας ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ χειρόγραφο. Σε ἀντίθετη περίπτωση, ἔχουμε στηριχθεῖ στις ἀντίστοιχες περιγραφές ἢ ἐκδόσεις τῶν χειρογράφων.

¹² Jacob (2011) 483. Πρβλ. ἐπίσης Dmitrievskij (1901) 1014· Καλαϊτζίδης (2013) 891 (Αρ. 98). Ἡ ἴδια ευχή ἀπαντᾶ καὶ στο ευχολόγιο *EBE 662*, φ. 198α-β, βλ. Καλαϊτζίδης (2004) 56 (Αρ. 117). 56 (Αρ. 117).

¹³ Arranz (1996) 318· Jacob (2011) 482. Πρβλ. ἐπίσης Dmitrievskij (1901) 1014· Καλαϊτζίδης (2013) 891 (Αρ. 99). Πρβλ. ἐπίσης Goar (1730)² 526. Ἡ ἴδια ευχή ἀπαντᾶ καὶ στα ευχολόγια *Grottaferrata Γ.β.Ι* (Arranz 318) καὶ *EBE 662*, φφ. 196β-197α, βλ. Καλαϊτζίδης (2004) 55 (Αρ. 113).

¹⁴ Dmitrievskij (1901) 1020· Arranz (1996) 319· Πρβλ. ἐπίσης Καλαϊτζίδης (2013) 894 (Αρ. 125). Ἡ ἴδια ευχή ἀπαντᾶ καὶ στα ευχολόγια *Grottaferrata Γ.β.Ι* (Arranz [1996] 319) καὶ *EBE 662*, φ. 190α, βλ. Καλαϊτζίδης (2004) 54 (Αρ. 95).

¹⁵ Dmitrievskij (1901) 1020· Arranz (1996) 320· Πρβλ. ἐπίσης Καλαϊτζίδης (2013) 894 (Αρ. 126). Ἡ ἴδια ευχή ἀπαντᾶ καὶ στα ευχολόγια *Grottaferrata Γ.β.Ι* (Arranz [1996] 320) καὶ *EBE 662*, φ. 190α-β, βλ. Καλαϊτζίδης (2004) 54 (Αρ. 96).

¹⁶ Dmitrievskij (1901) 1020-1021. Πρβλ. Καλαϊτζίδης (2013) 894 (Αρ. 127). Ἡ ἴδια ευχή ἀπαντᾶ καὶ στο ευχολόγιο *EBE 662*, φφ. 190β-191α, βλ. Καλαϊτζίδης (2004) 54 (Αρ. 97).

¹⁷ Περιοριζόμεστε μόνον στις παρακάτω πέντε θεματικές, αφοῦ αὐτές ἀπασχόλησαν τὸ Συνέδριο, στο ὁποῖο ἡ μελέτη μας παρουσιάστηκε: (α) Ποίμνης, (β) Θυσίας ζώων, (γ) Ευλογίας φαγητοῦ, κρέατος καὶ τυριοῦ, (δ) Ευλογίας σπόρου, θέρους, ἄλωνας καὶ (ε) Ευλογία χωραφιοῦ.

¹⁸ Παρουσιάζονται ἐνδεικτικὰ παραδείγματα χειρογράφων κάθε περιφέρειας. Ξεφεύγει τῶν περιοριστικῶν ὁρίων τῆς παρούσης μελέτης ἡ διεξοδικὴ παρουσίαση περαιτέρω ευχολογικῶν πηγῶν. Οἱ ευχολογικὲς πηγές που παρουσιάζονται ὅλες στο σύνολό τους, ὅσες μας εἶναι μέχρι σήμερα γνωστές, εἶναι μόνον οἱ κυπριακές.

Γ. Ευχολόγια της περιφέρειας**ΣΙΝΑ, ΜΟΝΗ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ****1. Σινά 957 (10ος αι.)**

α. (φ. 28α-β) «Εὐχή ἐπὶ θυμάτων»:

Inc. «Σὺ Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, οἰκτίρμων καὶ ἐλεήμων, μακρόθυμος καὶ πολυέλεος, ὁ μετανοῶν ἐπὶ ταῖς κακίαις ἡμῶν καὶ προσδεχόμενος τὰς τῶν πάντων θυσίας καὶ προσφοράς, πρόσδεξαι Κύριε...». ¹⁹

2. Σινά 958 (11ος αι.)

α. (φφ. 96β-97α) «Εὐχή εἰς ἀρχὴν σπόρων»:

Inc. «Ὁ ὢν Δέσποτα Κύριε ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ, ὁ Πατὴρ τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὁ κτίστης καὶ δημιουργὸς τῶν ἀπάντων, ὁ ποιήσας τὴν γῆν καὶ τὸν ἄνθρωπον ἐξ αὐτῆς...». ²⁰

3. Σινά 959 (11ος αι.)

α. (φφ. 59α-60α) «Εὐχή εἰς θῦμα»:

Inc. «Ὁ Θεὸς ὁ φιλόανθρωπος καὶ ἀγαθός, ὁ τὰ ἐλέη σου καὶ τῆ φιλανθρωπία σου συνέχων τὰ πάντα, ὁ τοῖς οἰκτιρμοῖς σου τοῖς πλουσίοις καὶ ἀγαθοῖς... ». ²¹

β. (φ. 60α-β) «Εὐχή ἐπὶ προσφερόντων θυσίαν»:

Inc. «Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε ὁ Θεὸς τῶν πατέρων ἡμῶν, καὶ εὐλογημένον τὸ ὄνομα τῆς δόξης σου τὸ ἅγιον· Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε ὁ Θεός, ὁ εὐλογήσας τὴν θυσίαν Ἀβραάμ... ». ²²

γ. (φφ. 60β-61β) «Εὐχή ἐπὶ σπόρου»:

Inc. «Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε ὁ Θεὸς τῶν πατέρων, ὁ ἐν ἀρχῇ ποιήσας τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν καὶ κελεύσας αὐτὴν βλαστάνειν πᾶν σπέρμα σπόριμον κατὰ γένος... ». ²³

δ. (φ. 61β-62α) «Εὐχή ἐπὶ θέρους»:

Inc. «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ διὰ πολλὴν σου εὐσπλαγχίαν ἀγαγὼν ἡμᾶς εἰς τὸν καιρὸν τοῦτον, ὁ εὐλογήσας τὸν κύκλον τοῦ ἐνιαυτοῦ... ». ²⁴

ε. (φφ. 63β-64α) «Εὐχή εἰς ποιμνὴν»:

Inc. «Δέσποτα Κύριε ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ, ὁ ἀληθινὸς ἀμνὸς ὁ αἴρων τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου, ὁ μὴ παραβλέπων ψυχὰς σου δεομένας... ». ²⁵

¹⁹ Βλ. ἐπίσης Dmitrievskij (1901) 6 (ἐκδοση ευχής).

²⁰ Βλ. ἐπίσης Dmitrievskij (1901) 35.

²¹ Βλ. ἐπίσης Dmitrievskij (1901) 46 (ἐκδοση ευχής).

²² Βλ. ἐπίσης Dmitrievskij (1901) 46 (ἐκδοση ευχής).

²³ Βλ. ἐπίσης Dmitrievskij (1901) 46-47 (ἐκδοση ευχής).

²⁴ Βλ. ἐπίσης Dmitrievskij (1901) 47.

²⁵ Βλ. ἐπίσης Dmitrievskij (1901) 47· Jacob (2011) 476 (ἐκδοση ευχής).

4. Σινά 962 (11ος – 12ος αι.)

α. (φφ. 138β-139β) «Εὐχή εἰς ἀρχὴν σπορίμων»:

Inc. «Ὁ ὦν Δέσποτα Κύριε ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ, ὁ Πατὴρ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὁ κτίστης καὶ δημιουργὸς τῶν ἀπάντων, ὁ ποιήσας τὴν γῆν καὶ ἄνθρωπον ἐξ αὐτῆς...».²⁶

β. (φφ. 143α-144α) «Εὐχή ἐπὶ θέρους»:

Inc. «Ἄγιε Κύριε, ὁ ἀγαθὸν ἡμᾶς εἰς τὸν καιρὸν τοῦτον διὰ τὴν σὴν ἀγαθότητα, ὁ ποιήσας τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν, ὁ πλάσας θέρος καὶ ἔαρ, ὁ τὰς κοιλάδας πληθύνας σίτου, καὶ εὐλόγησας τὸν κύκλον τοῦ ἐνιαυτοῦ...».²⁷

5. Σινά 973 (ἔτος 1152 – 1153)

α. (φ. 94α) «Εἰς θῦμα μνήμης ἀγίου»:

Inc. «Ὁ Θεὸς τῆς δόξης καὶ παντὸς ὀνόματος ὀνομαζόμενος καὶ ὑπὸ ἀγίων ἀγγέλων προσκυνούμενος, ἐπίβλεψον ἐξ οὐρανοῦ ἀγίου σου γαληνῶ τῶ ὀφθαλμῶ καὶ ἰλαρῶ τῶ προσώπῳ ἐπὶ τὴν θυσίαν ταύτην...».²⁸

β. (φφ. 94β-95α) «Εὐχή ἐπὶ θνήσιν βοῶν»:

Inc. «Ἐὰν ἀνομίας παρατηρήσης, Κύριε, Κύριε, τίς ὑποστήσεται σοι, ἡμεῖς πλημμελοῦμεν οἱ ἄθετοῦντες τὸ ὄνομά σου, καὶ ἡ δύναμις τῆς γεωργίας ἐκκόπτεται...».²⁹

γ. (φφ. 98β-99α) «Εὐχή ἐπὶ ἀρχῆς σπορίου»:

Inc. «Δέσποτα Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐκ τῆς ἀσπόρου ἀρούρας καὶ ἐκ τῆς χώρας τῆς μὴ δεξαμένης καρπὸν βλαστήσας, ὁ τοὺς ἀγίους μαθητὰς καὶ ἀποστόλους πέμψας εἰς τὸν κόσμον...».³⁰

δ. (φ. 99α) «Εὐχή ἐπὶ ἀρχὴν θέρους»:

Inc. «Ὁ πάσης δημιουργὸς τῆς κτίσεως, οὗς ἔδωκας ἡμᾶς καρποὺς τοὺς ἀναξίους, συνελθόντες οἱ δοῦλοί σου πρὸς τῶ τέλει τῆ συνεργεία τοῦ ἀγίου Πνεύματος...».³¹

ε. (φ. 99α-100α) «Ἀκολουθία ἐπὶ σωροῦ»:

Inc. «Λέγει ψαλμὸν ξδ', καὶ εὐθὺς προκείμενον...».

«Εὐχή τοῦ σωροῦ»:

Inc. «Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε ὁ Θεὸς τῶν πατέρων ἡμῶν, ὁ τὰ πάντα ποιήσας καὶ οὐκ ἔστιν ἐν αὐτοῖς ἀπόβλητον, ὁ εἰπὼν βλαστησάτω ἡ γῆ βοτάνην χόρτου...».³²

στ. (φφ. 109β-110β) «Ἀπορκισμὸς τοῦ ἀγίου Τρύφωνος περὶ τῆς ἀμπέλου, κήπου καὶ τῶν χωραφίων»:

Inc. «Ἐν ὀνόματι Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ Κυρίου ἡμῶν κατῆλθον ἐκ τῶν οὐρανῶν ἐξ ἄγγελου τοῦ πατάξαι πάντα τὰ θηρία τὰ ἀδικοῦντα τὴν ἄμπελον καὶ τὴν χώραν καὶ τὸν κῆπον...».³³

ζ. (φφ. 116β-118β) «Προσευχὴ τοῦ ἀγίου Μάμαντος πρὸς πᾶσαν αἰτίαν κτηνῶν»:

²⁶ Βλ. ἐπίσης Dmitrievskij (1901) 71.

²⁷ Βλ. ἐπίσης Dmitrievskij (1901) 73 (ἐκδοσις ευχής).

²⁸ Βλ. ἐπίσης Dmitrievskij (1901) 113 (ἐκδοσις ευχής).

²⁹ Βλ. ἐπίσης Dmitrievskij (1901) 113-114 (ἐκδοσις ευχής).

³⁰ Βλ. ἐπίσης Dmitrievskij (1901) 115.

³¹ Βλ. ἐπίσης Dmitrievskij (1901) 115-116 (ἐκδοσις ευχής).

³² Βλ. ἐπίσης Dmitrievskij (1901) 116 (ἐκδοσις ευχής).

³³ Βλ. ἐπίσης Dmitrievskij (1901) 119-121 (ἐκδοσις ἀπορκισμοῦ).

Inc. «Ἐπικαλούμεθά σε, Δέσποτα Θεὲ Πάτερ παντοκράτωρ, βασιλεῦ τῶν ὅλων αἰώνων, Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, ὁ ποιήσας τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν, τὴν θάλασσαν... ».

Inc. «Καὶ μετὰ τὴν εὐχὴν βάλει εἰς κανδήλαν ἔλαιον καὶ οἶνον, καὶ εἰς τὸ ὄνομά των ποιεῖ γ' λειτουργίας καὶ ἀπομυρίζει τὸν τίμιον σταυρὸν καὶ ῥαντεῖ πᾶν κτῆνος, καὶ διὰ πρεσβειῶν τῶν ἁγίων πατάσεται ἡ νόσος».³⁴

6. Σινά 960 (13ος αι.)

α. (φ. 43α-β) «Εὐχὴ ἐπὶ σπόρου»:

Inc. «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ κτίστης καὶ δημιουργὸς τῶν ἀπάντων, ὁ ποιήσας γῆν καὶ ἄνθρωπον ἐπ' αὐτήν, ὁ καὶ ἐξ ἄρχῆς εἰπὼν, ἐξαγαγέτω ἡ γῆ χόρτον σπόριμον... ».³⁵

7. Σινά 966 (13ος αι.)

α. (φφ. 99β-100α) «Εὐχὴ εἰς ἀπαρχὴν σπόρου»:

Inc. «Δέσποτα Κύριε ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ, ὁ Πατὴρ τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, δεόμεθα καὶ παρακαλοῦμέν σε τὸν σπόρον καὶ τοὺς καρποὺς τούτους... ».³⁶

β. (φ. 100α) «Εὐχὴ ἐπὶ θέρους»:

Inc. «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ διὰ πολλὴν σου εὐσπλαγχνίαν ἀγαγὼν ἡμᾶς εἰς τὸν καιρὸν τοῦτον, εὐλόγησον τὸν κύκλον τοῦ ἐνιαυτοῦ καὶ στεφανώσας αὐτὸν τῇ καρποφορίᾳ σου, ὁ κελεύσας τῇ γῆ... ».³⁷

γ. (φ. 102α) «Εὐχὴ ἐπὶ καρποφορούντων καὶ καμπανισμάτων»:

Inc. «Πηγὴ τῶν ἀγαθῶν, Δέσποτα βασιλεῦ καὶ εὐεργέτα τῶν σῶν ποιημάτων, πρόσδεξαι κατὰ τὴν σὴν εὐσπλαγχνίαν τὴν καρποφορίαν τοῦ δούλου σου... ».³⁸

8. Σινά 982 (13ος αι.)

α. (φ. 86β)³⁹ «Εὐχὴ εἰς τὸ εὐλογήσαι κρέας τὸ Πάσχα»:

Inc. «Ἐπίβλεψον, Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, εἰς ταῦτα τὰ ἐδέσματα τῶν ἀρνῶν καὶ μόσ<...>».⁴⁰

β. (φφ. 90α-90β)⁴¹ «Εὐχὴ τοῦ ἁγίου Τρύφωνος εἰς ἀμπέλιν καὶ εἰς χωράφιν καὶ εἰς πᾶν καρπόν»:

«Ἀναγινώσκειται δὲ τῇ ἁγίᾳ καὶ μεγάλῃ Κυριακῇ καὶ ὅταν βλαβῆ καρπός, ψάλλων τὸν κανόνα τοῦ ἁγίου Τρύφωνος καὶ λαμβάνων ἔλαιον ἐκ τῆς κανδήλας⁴² αὐτοῦ ἀλείφῃ τὰ κλαδιά».

Inc. «Ἐν ὀνόματι Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ Κυρίου ἡμῶν κατῆλθον ἐκ τῶν οὐρανῶν ἐξ ἄγγελοι τοῦ πατάξαι πάντα τὰ θηρία τὰ ἀδικοῦντα τὴν ἄμπελον καὶ τὴν χώραν καὶ τὸν κῆπον... ».⁴³

³⁴ Βλ. ἐπίσης Dmitrievskij (1901) 124-126 (ἐκδοση ευχής).

³⁵ Βλ. ἐπίσης Dmitrievskij (1901) 197.

³⁶ Βλ. ἐπίσης Dmitrievskij (1901) 218 (ἐκδοση ευχής).

³⁷ Βλ. ἐπίσης Dmitrievskij (1901) 218.

³⁸ Βλ. ἐπίσης Dmitrievskij (1901) 219. Για ὅλη τὴ συζήτηση γύρω ἀπὸ τὴν «εὐχὴ εἰς καμπανισμόν» καὶ τὴ σχέση τῆς με τὰ ζῶα, βλ. Jacob (1972) 223-244 (ειδικὰ τῆς σσ. 223, 227-230, 244).

³⁹ Το σημερινὸ φ. 87α δὲν φέρει τὴ συνέχεια τῆς Ευχής.

⁴⁰ Βλ. ἐπίσης Dmitrievskij (1901) 243.

⁴¹ Ὑπάρχει πρόβλημα στὴ συνέχεια τῶν φύλλων, ἀφοῦ μετὰ τὸ φ. 90β, τὸ κείμενο σταματᾷ στὴ φράση «πάλιν ὀρίζω ὑμᾶς κατὰ τοῦ μεγάλου καὶ ἐν <...>».

⁴² τῆς κανδήλας] τὴν κανδεῖλαν cod.

⁴³ Βλ. ἐπίσης Dmitrievskij (1901) 243.

γ. (φ. 124α) «Εὐχή εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ σπόρου»:

Inc. «Ὁ ὢν Δέσποτα Κύριε ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ, ὁ Θεὸς καὶ Πατὴρ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὁ κτίστης καὶ δημιουργὸς τῶν ἀπάντων, ὁ ποιήσας τὴν γῆν καὶ ἄνθρωπον ἐξ αὐτῆς... ».⁴⁴

δ. (φ. 124α-β) «Εὐχή ἐπὶ θέρους καὶ ἄλωνος»:

Inc. «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ διὰ τὴν πολλὴν σου εὐσπλαγγίαν ἀγαγὼν ἡμᾶς εἰς τὸν καιρὸν τοῦτον, ὁ εὐλογήσας τὸν κύκλον τοῦ ἐνιαυτοῦ... ».⁴⁵

9. Σινά 971 (13ος – 14ος αι.)

α. (φ. 189α-β) «Εὐχή ἐπὶ ἀμνοῦ»:

Inc. «Κύριε ὁ Θεὸς τῶν πατέρων ἡμῶν, ὁ προσδεξάμενος Ἀβραὰμ τὴν ὀλοκάρπωσιν ἀντὶ Ἰσαὰκ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ, αὐτὸς δέσποτα πρόσδεξαι καὶ τὴν προσφορὰν τοῦ ἀμνοῦ τούτου... ».⁴⁶

β. (φ. 189β-190β) «Εὐχή ἐπὶ σπορᾶς»:

Inc. «Κύριε ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ, ὁ δημιουργὸς τῶν ἀπάντων, ὁ ποιήσας τὴν γῆν καὶ τὸν οὐρανὸν ἐπ' αὐτήν, ὁ ἐν ἀρχῇ εἰπὼν, ἐξαγαγέτω ἡ γῆ βοτάνην χόρτου... ».⁴⁷

γ. (φ. 190β-191α) «Εὐχή ἐπὶ θέρους»:

Inc. «Ὁ Θεὸς ὁ φιλόανθρωπος, οὓς ἔδωκας καρποὺς τέμνειν συνῆλθον οἱ δούλοι σου οὓς ἔνθες τὴν εὐλογίαν σου καὶ τοῖς καρποῦμένοις παρέχων τὴν σωτηρίαν... ».⁴⁸

δ. (φ. 191α-192β) «Εὐχή εἰς κῆπον καὶ εἰς ἀγρὸν καὶ εἰς σπόρον»:

Inc. «Δέσποτα Κύριε ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ, ὁ Πατὴρ τοῦ Κυρίου καὶ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὁ ποιήσας τὰ πάντα ἐν λόγῳ σου καὶ τῆ σοφία σου κατασκευάσας τὸν ἄνθρωπον... ».⁴⁹

10. Σινά 968 (ἔτος 1426)

α. (φ. 215α-β) «Εὐχή ἐν ἀρχῇ σπόρου»:

Inc. «Κύριε ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ, ὁ ποιήσας γῆν καὶ ἄνθρωπον ἐπ' αὐτήν, ὁ καὶ ἐξ ἀρχῆς εἰπὼν, ἐξαγαγέτω ἡ γῆ χόρτου... ».⁵⁰

β. (φ. 215β-216α) «Εὐχή ἐπὶ θέρους καὶ ἄλωνος»:

Inc. «Ὁ Θεὸς ὁ φιλόανθρωπος, ὁ ἀγαγὼν ἡμᾶς εἰς τὸν καιρὸν τοῦτον διὰ τῆς σῆς ἀγαθότητος, ὁ ποιήσας τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν, ὁ πλάσας θέρος καὶ ἔαρ, ὁ τὰς κοιλάδας πληθύνας σίτων... ».⁵¹

⁴⁴ Βλ. ἐπίσης Dmitrievskij (1901) 245.

⁴⁵ Βλ. ἐπίσης Dmitrievskij (1901) 245.

⁴⁶ Βλ. ἐπίσης Dmitrievskij (1901) 256.

⁴⁷ Βλ. ἐπίσης Dmitrievskij (1901) 256.

⁴⁸ Βλ. ἐπίσης Dmitrievskij (1901) 256.

⁴⁹ Βλ. ἐπίσης Dmitrievskij (1901) 256.

⁵⁰ Βλ. ἐπίσης Dmitrievskij (1901) 412.

⁵¹ Βλ. ἐπίσης Dmitrievskij (1901) 412.

11. Σινά 988 (15ος αι.)

α. (φ. 21α-β) «Εὐχή λεγομένη ἐπὶ σπορᾶς»:

Inc. «Κύριε ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ, ὁ δημιουργὸς τῶν ἀπάντων, ὁ ποιήσας γῆν καὶ ἄνθρωπον ἐπ' αὐτήν, ὁ ἐν ἀρχῇ εἰπὼν, ἐξαγαγέτω ἡ γῆ βοτάνην χόρτου... ».⁵²

β. (φφ. 21β-22α) «Εὐχή ἐπὶ θέρους»:

«Σοὶ Κύριε τῷ τελειωτῇ πάντων καὶ κηδεμόνι, καὶ λέγοντες καὶ ἀρχόμενοι, τὴν εὐχαριστίαν ἐπὶ πᾶσι προσαναφέρομεν, καὶ δεόμεθά σου παράσχου ἡμῖν τὴν τῶν νέων καρπῶν μετάληψιν ἀκατάκριτον... ».⁵³

γ. (φ. 22α-β) «Εὐχή ἐπὶ ἄλωναν»:

Inc. «Ὁ Θεὸς ὁ τῶν ὄλων ποιητὴς καὶ πάντων δημιουργός, ὁ εὐλογήσας τὴν σκηνὴν τοῦ Ἀβραάμ διὰ τῆς τηρήσεως αὐτοῦ καὶ ἀγγέλους ὁρατοὺς δείξας, ὁ διὰ τῆς φιλοξενίας αὐτῶν... ».⁵⁴

δ. (φφ. 22β-23α) «Εὐχή ἐτέρα εἰς ἄλωναν»:

Inc. «Ἡ πηγὴ τῶν ἀγαθῶν, Δέσποτα παμβασιλεὺ καὶ εὐεργέτα τῶν σῶν ποιημάτων, πρόσδεξαι κατὰ τὴν ἀγαθότητά σου τὴν καρποφορίαν... ».⁵⁵

ε. (φ. 38α-β) «Εὐχή ἐπὶ ποιμνίων»:

Inc. «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τῷ κορυφαίῳ τῶν ἀποστόλων Πέτρῳ διὰ τῆς κατενεχθείσης πρὸς αὐτὸν ὀθόνης ὑποδείξας μηδὲν ἡγεῖσθαι κοινὸν ἢ ἀκάθαρτον καὶ διὰ τοῦ σκεύους τῆς ἐκλογῆς... ».⁵⁶

στ. (φφ. 38β-39β) «Εὐχή ἐτέρα»:

Inc. «Δέσποτα Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ καταδεξάμενος ὀλικῶς ἐνωθῆναι ἀναμαρτήτως καὶ ἀρρύπαρος τῇ ἡμετέρᾳ φύσει τῇ μεμολυσμένη καὶ ἀκαθάρτῳ... ».⁵⁷

ζ. (φφ. 39β-40β) «Εὐχή ἐτέρα»:

Inc. «Τῆς Παρθένου τεκούσης, τοῦ Κυρίου γεννηθέντος, πᾶσα φύσις λέλυται· ὁ γὰρ τῶν ὄλων Θεὸς τὰς ὠδῖνας ἔλυσεν τῶν πεπεδημένων καὶ νίκην ἔχων ἀνέστης ἐκ νεκρῶν... ».⁵⁸

η. (φφ. 40β-41α) «Εὐχή ἐτέρα»:

Inc. «Δέσποτα Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν ὁ παντοκράτωρ, ὁ ἀληθινὸς ἀμνὸς ὁ αἴρων τὴν ἀμαρτίαν τοῦ κόσμου, ὁ μὴ παραβλέπων ψυχὰς δεομένας, σοὶ προσπίπτομεν καὶ σοῦ δεόμεθα καὶ σὲ παρακαλοῦμεν... ».⁵⁹

θ. (φφ. 41α-42α) «Εὐχή λεγομένη εἰς χώραν, εἰς ἀμπέλιον καὶ εἰς κῆπον»:

Inc. «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν ἀρχῇ τῆς δημιουργίας σου ποιήσας τὸν οὐρανὸν διὰ τῶν μεγάλων φωστήρων ὥστε φαίνεσθαι ἐπὶ τῆς γῆς καὶ θαυμάζεσθαι δι' αὐτῶν... ».⁶⁰

⁵² Βλ. ἐπίσης Dmitrievskij (1901) 579.

⁵³ Βλ. ἐπίσης Dmitrievskij (1901) 579.

⁵⁴ Βλ. ἐπίσης Dmitrievskij (1901) 579.

⁵⁵ Βλ. ἐπίσης Dmitrievskij (1901) 579.

⁵⁶ Βλ. ἐπίσης Dmitrievskij (1901) 580 (ἐκδοση ευχής).

⁵⁷ Βλ. ἐπίσης Dmitrievskij (1901) 580-581 (ἐκδοση ευχής).

⁵⁸ Βλ. ἐπίσης Dmitrievskij (1901) 581 (ἐκδοση ευχής).

⁵⁹ Βλ. ἐπίσης Dmitrievskij (1901) 581.

⁶⁰ Βλ. ἐπίσης Dmitrievskij (1901) 581.

ι. (φφ. 42α-44α) «Εὐχή ἐτέρα»:

Inc. «Ἐπὶ τῷ ὀνόματι Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ ἡμῶν, κατήλθον ἐκ τοῦ οὐρανοῦ ἑπτὰ ἄγγελοι τοῦ πατάξαι καὶ διῶξαι πᾶν φαῦλον ἔρπετον καὶ κακοῦργον καὶ βλάπτον... ».⁶¹

ια. (φφ. 44α-45β) «Εὐχή ἐτέρα»:

Inc. «Δέσποτα παντοκράτωρ ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν τῷ κήπῳ σταυρωθεὶς, πέραν τοῦ Χειμάρρου τῶν Κέδρων, παρεδόθει<ς> ἑαυτὸν τοῖς ἀνόμοις εἰς θάνατον καὶ ἐν αὐτῷ καταπαγεὶς ἡ ζωὴ τῶν ἀπάντων... ».⁶²

12. Σινά 996 (ἔτος 1566)

α. (φφ. 94β-97α) «Εὐχή τοῦ ἀγίου μάρτυρος Τρύφωνος, λεγομένη εἰς κήπους καὶ ἀμπελῶνας καὶ εἰς χωράφια»:

Inc. «Ὅντος μου ἐν Καμψάδου κώμῃ καὶ τὰς χῆνας ἐπιμελουμένου μου καὶ βόσκοντος... ».

Inc. «Δέσποτα Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν τῇ ἐνσάρκῳ σου οἰκονομία εὐλογήσας τὴν Βηθλεὲμ καὶ τὴν Γεσθημανῆ... ».⁶³

β. «Εὐχή εἰς τὸ εὐλογῆσαι τυρὸν καὶ ψά»:

Inc. «Δέσποτα Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ κτίστης καὶ δημιουργὸς τῶν ἀπάντων, εὐλόγησον τὸ γάλα τὸ πεπηγός... ».⁶⁴

Δ. ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΑ

1. Πατριαρχεῖο Ἱεροσολύμων 274 (15ος αἰ.)

α. (φ. 114α) «Εὐχή λεγομένη ἐπὶ σποράς»:

Inc. «Κύριε ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ, ὁ δημιουργὸς τῶν ἀπάντων, ὁ ποιήσας γῆν καὶ ἄνθρωπον ἐπ' αὐτήν, ὁ ἐν ἀρχῇ εἰπὼν, ἐξαγαγέτω ἡ γῆ βοτάνην χόρτου... ».⁶⁵

β. (φ. 114β) «Εὐχή ἐπὶ θέρους»:

Inc. «Σοὶ Κύριε τῷ τελειωτῇ πάντων καὶ κηδεμόνι, καὶ λέγοντες καὶ ἀρχόμενοι, τὴν εὐχαριστίαν ἐπὶ πᾶσι προσαναφέρομεν, καὶ δεόμεθά σου παράσχου ἡμῖν... ».⁶⁶

γ. (φφ. 114β-115α) «Εὐχή ἐπὶ ἄλωνα»:

Inc. «Ὁ Θεὸς ὁ τῶν ὄλων ποιητὴς καὶ πάντων δημιουργός, ὁ εὐλογήσας τὴν σκηνὴν τοῦ Ἀβραάμ διὰ τῆς τηρήσεως αὐτοῦ καὶ ἀγγέλους ὀρατοὺς δείξας, ὁ διὰ τῆς φιλοξενίας αὐτῶν... ».⁶⁷

δ. (φ. 115α) «Εὐχή ἐτέρα εἰς ἄλωνα»:

Inc. «Ἡ πηγὴ τῶν ἀγαθῶν, Δέσποτα παμβασιλεῦ καὶ εὐεργέτα τῶν σῶν ποιημάτων, πρόσδεξαι κατὰ τὴν ἀγαθότητά σου τὴν καρποφορίαν... ».⁶⁸

⁶¹ Βλ. ἐπίσης Dmitrievskij (1901) 582. Πρβλ. ἐπίσης τὴν εὐχὴ Dmitrievskij (1901) 119-121.

⁶² Βλ. ἐπίσης Dmitrievskij (1901) 582 (ἐκδοσὴ εὐχῆς).

⁶³ Βλ. ἐπίσης Dmitrievskij (1901) 746.

⁶⁴ Βλ. ἐπίσης Dmitrievskij (1901) 746.

⁶⁵ Βλ. ἐπίσης Παπαδόπουλος-Κεραμεύς (1963) Α', 331 (Αρ. 10)· Dmitrievskij (1901) 524.

⁶⁶ Βλ. ἐπίσης Παπαδόπουλος-Κεραμεύς (1963) Α', 331 (Αρ. 11)· Dmitrievskij (1901) 524-525 (ἐκδοσὴ τῆς εὐχῆς).

⁶⁷ Βλ. ἐπίσης Παπαδόπουλος-Κεραμεύς (1963) Α', 331 (Αρ. 12)· Dmitrievskij (1901) 525 (ἐκδοσὴ τῆς εὐχῆς).

⁶⁸ Βλ. ἐπίσης Παπαδόπουλος-Κεραμεύς (1963) Α', 331 (Αρ. 13)· Dmitrievskij (1901) 525.

2. Πατριαρχείο Ιεροσολύμων, Αγίου Σάββα 377 (14ος αι.)

α. «Εὐχή ἐπὶ ἀρχὴν σπόρου»:

Inc. «Ἐκ τῆς ἀχράντου καὶ παμπλούτου παλάμης σου, τὴν προκειμένην πρὸ ὀφθαλμῶν σου... ».⁶⁹

β. «Εὐχή εἰς ἄλωνα, ἦτοι εἰς νέους καρπούς»:

Inc. «Ἡ πηγὴ τῶν ἀγαθῶν, ὁ κελεύσας τῇ γῆ ἐξενεγκεῖν καρπὸν... ».⁷⁰

γ. «Εὐχή ἐπὶ θυμάτων»:

Inc. «Ὁ διαπλάσας ἐκ τοῦ χοός... ».⁷¹

3. Πατριαρχείο Ιεροσολύμων, Αγίου Σάββα 57 (15ος αι.)

α. (φ. 127α-β) «Εὐχή εἰς θυσίαν»:

Inc. «Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε ὁ Θεὸς τῶν πατέρων ἡμῶν, καὶ εὐλογημένον τὸ ὄνομα τῆς δόξης σου τὸ ἅγιον· Εὐλογητὸς εἶ Κύριε ὁ Θεός, ὁ εὐλόγησας τὴν θυσίαν τοῦ Ἀβραάμ... ».⁷²

β. (φφ. 194β-196β) «Εὐχαὶ περὶ κτηνῶν καὶ προβάτων»:

Inc. «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ἐλέησον ἡμᾶς, Ἀμήν. Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ ὁ Θεὸς ἡμῶν ἐλέησον ἡμᾶς. Κύριε βοήθει. Ὁ ἅγιος Μάμας ὁ πρωτοποιμὴν εἶχεν χιλιάδας αἴγας καὶ μυριάδας ἀμνάδας, καὶ ἐποίησεν τύρους καὶ κατέβαιναν εἰς πόλιν Καισαρείας καὶ ἐρόγευεν αὐτὰ χήρας καὶ ὀρφανούς καὶ τυφλοὺς καὶ χωλοὺς καὶ ἀδυνάτους... ».

Inc. «Κύριε εὐλόγησον. Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ πᾶσαν αἰτίαν προβάτων καὶ αἰγῶν⁷³ καὶ βοῶν ἰώμενος καὶ τὰς νόσους ἀράμενος, ἐπικαλούμεθά σου Δέσποτα Κύριε... ».⁷⁴

γ. (φφ. 197α-201β) «Ἀπορρισμὸς καὶ φυλακτήριον τοῦ ἁγίου Τρύφωνος περὶ τῆς ἀμπέλου, κήπου καὶ τῶν χωραφίων»:

Inc. «Ἐν ὀνόματι τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος κατῆλθον ἐκ τῶν οὐρανῶν ἐξ ἁγγελοῦ τοῦ πατάξαι πάντα τὰ θηρία τὰ ἀδικοῦντα τὴν ἄμπελον καὶ τὴν χώραν καὶ τὸν κήπον... ».⁷⁵

4. Πατριαρχείο Ιεροσολύμων, Αγίου Σάββα 51 (16ος αι.)

α. «Εὐχή εἰς τὸ εὐλογῆσαι ποιμνὴν»:

Inc. «Δέσποτα Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐξουσίαν ἔχων πάσης κτίσεως, σοῦ δεόμεθα... ».⁷⁶

β. «Εὐχή ἐπὶ ἄλωνος»:

Inc. «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ἡ πηγὴ τῶν ἀγαθῶν, ὁ κελεύσας τῇ γῆ ἐξενεγκεῖν καρπὸν... ».⁷⁷

⁶⁹ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς (1963) Β', 506 (Αρ. 24).

⁷⁰ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς (1963) Β', 506 (Αρ. 25).

⁷¹ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς (1963) Β', 508 (Αρ. 67).

⁷² Βλ. ἐπίσης Παπαδόπουλος-Κεραμεύς (1963) Β', 103 (Αρ. 22)· Dmitrievskij (1901) 451.

⁷³ αἰγῶν] λόγων cod.

⁷⁴ Βλ. ἐπίσης Παπαδόπουλος-Κεραμεύς (1963) Β', 104 (Αρ. 32)· Dmitrievskij (1901) 452-453 (ἐκδοση τῆς ὅλης διάταξης).

⁷⁵ Βλ. ἐπίσης Παπαδόπουλος-Κεραμεύς (1963) Β', 104 (Αρ. 33)· Dmitrievskij (1901) 453. Πρβλ. ἐπίσης τὴν εὐχή Dmitrievskij (1901) 119-121.

⁷⁶ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς (1963) Β', 94 (Αρ. 8).

⁷⁷ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς (1963) Β', 95 (Αρ. 9).

γ. «Εὐχή εἰς τὸ εὐλογῆσαι τυρὸν καὶ ὠά»:

Inc. «Δέσποτα Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ κτίστης καὶ δημιουργὸς τῶν ἀπάντων, εὐλόγησον τὸ γάλα τὸ πεπηγός...». ⁷⁸

δ. «Εὐχή τοῦ ἁγίου μάρτυρος Τρύφωνος, λεγομένη εἰς κήπους καὶ ἀμπελῶνας καὶ εἰς χωράφια»:

Inc. «Ὅντος μου ἐν Καμψιάδου κόμη καὶ τὰς χήνας ἐπιμελουμένου μου καὶ βόσκοντος...». ⁷⁹

5. Πατριαρχεῖο Ἱεροσολύμων, Ἀγίου Σάββα 553 (18ος αἰ.)

α. «Εὐχή τοῦ ἁγίου Μοδέστου πατριάρχου Ἱεροσολύμων, λεγομένη ἐν σκήψει λοιμώδους νόσου ἐν τοῖς βώεσιν ⁸⁰ καὶ κτήνεσιν»:

Inc. «Ὁ τοῦ φωτὸς δημιουργός...». ⁸¹

β. «Εὐχή τοῦ ἁγίου Τρύφωνος, λεγομένη μετὰ τὸν ἁγιασμόν εἰς κήπους καὶ χωράφια καὶ ἀμπελῶνας καὶ περιβόλια». ⁸²

6. Πατριαρχεῖο Ἱεροσολύμων, Μετόχιο Παναγίου Τάφου στὴν Κωνσταντινούπολη 182 (14ος καὶ 15ος αἰ.)

α. «Εὐχή εἰς ἀπαρχὴν σπόρου»:

Inc. «Ὁ ὢν Δέσποτα Κύριε ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ, ὁ ποιήσας τὸν οὐρανὸν ἐν συνέσει καὶ θεμελιώσας τὴν γῆν ἐπὶ τῶν ὑδάτων...». ⁸³

β. «Εὐχή ἐπὶ θέρους»:

Inc. «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν ὁ διὰ τὴν πολλὴν σου εὐσπλαγχνίαν ἀγαθῶν ἡμᾶς εἰς τὸν καιρὸν τοῦτον...». ⁸⁴

γ. «Εὐχή εἰς ἄλωνα, ὅταν θέλῃς μετρήσειν»:

Inc. «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ἡ πηγὴ τῶν ἀγαθῶν, ὁ κελεύσας τῇ γῆ ἐξενεγκεῖν καρπὸν διὰ τὴν σὴν εὐσπλαγχνίαν καὶ ἀγαθότητα...». ⁸⁵

δ. «Εὐχή ἐτέρα»:

Inc. «Ἄγιε Κύριε, ὁ πάντα τὰ φυτὰ πλήρη, τέλεια καὶ πεπληρωμένα ἐκ τῆς γῆς ἀνατεῖλας, καὶ δεδωκὼς ἡμῖν αὐτά...». ⁸⁶

ε. «Ἀκολουθία εἰς πτῶσιν προβάτων»:

Inc. «Ὁφείλει ἀφ' ἐσπέρας ψάλλειν τὴν ἀκολουθίαν τοῦ ἁγίου Μάμαντος καὶ εἰς τὸν ὄρθρον ὁμοίως... καὶ λέγει τὴν εὐχὴν τοῦ ἁγίου Μάμαντος».

Inc. «Δέσποτα παντοκράτωρ Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ διὰ σπλάγχνα ἐλέους σου καὶ οἰκτιρμῶν καταδεξάμενος διὰ τὴν ἡμετέραν σωτηρίαν...». ⁸⁷

⁷⁸ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς (1963) Β', 95 (Αρ. 12).

⁷⁹ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς (1963) Β', 95 (Αρ. 17).

⁸⁰ Βώες: cod.

⁸¹ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς (1963) Β', 585 (Αρ. 2).

⁸² Παπαδόπουλος-Κεραμεύς (1963) Β', 585 (Αρ. 5).

⁸³ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς (1963) Δ', 153 (φ. 67β)· Dmitrievskij (1901) 470.

⁸⁴ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς (1963) Δ', 153 (φ. 68β)· Dmitrievskij (1901) 470.

⁸⁵ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς (1963) Δ', 153 (φ. 69α)· Dmitrievskij (1901) 470.

⁸⁶ Dmitrievskij (1901) 470-471 (ἐκδοσις τῆς ευχῆς).

⁸⁷ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς (1963) Δ', 153 (φ. 82α)· Dmitrievskij (1901) 473-474.

7. Πατριαρχείο Ιεροσολύμων, Μετόχιο Παναγίου Τάφου στην Κωνσταντινούπολη 789 (έτος 1522)

α. «Εὐχή ἐπὶ θέρους»:

Inc. «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ διὰ τὴν πολλὴν σου εὐσπλαγχνίαν ἀγαγὼν ἡμᾶς καὶ κατὰ τὸν καιρὸν τοῦτον, ὁ ποιήσας τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν, ὁ πλάσας θέρους καὶ ἔαρ καὶ εὐλογήσας τὸν κύκλον τοῦ ἑνιαυτοῦ... ».⁸⁸

β. «Εὐχή ἐτέρα εἰς τὸ σπεῖραι σπόρον ἐν τῇ ἀρούρα τῆς γῆς»:

Inc. «Δέσποτα Χριστέ ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐκ τῆς ἀσπόρου ἀρούρας καὶ ἐκ τῆς χώρας τῆς μὴ δεξαμένης τὴν σπορὰν βλαστήσας... ».⁸⁹

γ. «Εὐχή λεγομένη εἰς ἀμπελῶνα, εἰς κῆπον, εἰς περιβόλιον, εἰς χωράφιον καὶ εἰς χώραν, εἰ συμβῆ βλάπτεσθαι ὑπὸ ἐρπετῶν»:

Inc. «Δεῖ γίνεσθαι λειτουργίαν, καὶ ἄπτειν κανδήλαν τοῦ ἁγίου Τρύφωνος, ἢ τοῦ ἁγίου Εὐσταθίου, ἢ τοῦ ἁγίου Ἰουλιανοῦ τοῦ Λίβυος... ».

Inc. «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν ἀρχῇ τῆς δημιουργίας σου ποιήσας τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν... ».⁹⁰

δ. «Εὐχή ἐτέρα τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Τρύφωνος»:

Inc. «Ὅντος μου ἐν Καμψάδου κόμη καὶ τὰς χῆνας ἐπιμελουμένου μου καὶ βόσκοντος... ».

Inc. «Δέσποτα Κύριε, Ἰησοῦ Χριστέ ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν τῇ ἐνσάρκῳ σου οἰκονομία εὐλογήσας τὴν Βηθλεὲμ καὶ τὴν Γεσθημανῆ... ».⁹¹

ε. «Εὐχή εἰς τὸ εὐλογῆσαι ἐδέσματα κρεῶν τῇ ἁγία καὶ μεγάλη Κυριακῇ τοῦ Πάσχα»:

«Ποιεῖ ὁ ἱερεὺς Εὐλογητόν, τὸ Χριστὸς ἀνέστη γ', εἶτα τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν·

Inc. «Ἐπίσκεψαι, Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, εἰς τὰ ἐδέσματα τῶν κρεῶν καὶ ἁγίασον αὐτά... ».⁹²

στ. «Εὐχή εἰς τὸ εὐλογῆσαι τυρόν καὶ ῥά»:

Inc. «Δέσποτα Κύριε, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ κτίστης καὶ δημιουργὸς τῶν ἀπάντων... ».⁹³

8. Πατριαρχείο Ιεροσολύμων, Μετόχιο Παναγίου Τάφου στην Κωνσταντινούπολη 781 (17ος αι.)⁹⁴

α. «Τάξις γινομένη εἰς χωράφιον, ἢ εἰς ἀμπελῶνα, ἢ εἰς κῆπον, εἰ συμβῆ βλάπτεσθαι ὑπὸ ἐρπετῶν καὶ ἄλλων εἰδῶν».

β. «Εὐχαὶ τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Μάμαντος, λεγόμεναι ἐν σκήψει λοιμώδους νόσου ἐν τοῖς κτήνεσι».

γ. «Εὐχή τοῦ ἁγίου Μοδέστου λεγομένη ἐν τοῖς κτήνεσι».

δ. «Εὐχή εἰς τὸ εὐλογῆσαι ποιμνὴν».

⁸⁸ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς (1963) Ε', 278 (Αρ. 29)· Dmitrievskij (1901) 746.

⁸⁹ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς (1963) Ε', 278 (Αρ. 30)· Dmitrievskij (1901) 746.

⁹⁰ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς (1963) Ε', 278-279 (Αρ. 33-34)· Dmitrievskij (1901) 746.

⁹¹ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς (1963) Ε', 279 (Αρ. 35)· Dmitrievskij (1901) 746.

⁹² Παπαδόπουλος-Κεραμεύς (1963) Ε', 279 (Αρ. 38)· Dmitrievskij (1901) 746.

⁹³ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς (1963) Ε', 279 (Αρ. 39)· Dmitrievskij (1901) 746.

⁹⁴ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς (1963) Ε', 274.

E. ΕΛΛΑΔΑ

1. Πάτμου 104 (13ος αι.):

1. «Εὐχή ἐπὶ σπόρου»:

Inc. «Κύριε ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ, ὁ δημιουργὸς τῶν ἀπάντων, ὁ ποιήσας τὴν γῆν καὶ τὸν οὐρανὸν...». ⁹⁵

2. (Αγιο Όρος) Μεγίστης Λαύρας 189 (13ος αι.)

α. «Εὐχή ἐπὶ σπόρου»:

Inc. «Κύριε ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ, ὁ δημιουργὸς τῶν ἀπάντων, ὁ ποιήσας τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν, ἐν παντὶ ἔργῳ ὁ εἰπὼν ἐν ἀρχῇ...». ⁹⁶

β. «Εὐχή ἐπὶ θέρους»:

Inc. «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν ὁ διὰ τὴν πολλὴν σου εὐσπλαγχνίαν ἀγαγὼν ἡμᾶς εἰς τὸν καιρὸν τοῦτον...». ⁹⁷

γ. «Εὐχή τοῦ ἁγίου Μάμαντος ἐπὶ ποιίμνης»:

Inc. «Ἐπικαλούμεθά σε, Δέσποτα Κύριε Θεέ, Πάτερ παντοκράτωρ, βασιλεῦ τῶν ὅλων αἰώνων...». ⁹⁸

3. (Αγιο Όρος) Ιβήρων 780 (έτος 1400)

α. «Εὐχή ἣν λέγει ὁ ἱερεὺς, ὅτε τὸν ἀγιασμὸν τόνδε ποιήσει εἴτε εἰς χωράφιον, ἢ κῆπον, ἢ ἀμπελῶνα, ἢ εἰς ποιίμνην προβάτων καὶ λοιπῶν ζώων μετὰ τὸ ραντίσαι τὸ ἀγίασμα». ⁹⁹

4. (Αγιο Όρος) Παντοκράτορος 149 (15ος αι.)

α. «Εὐχή εἰς ἀπαρχὴν σπόρου»:

Inc. «Ὁ ὢν Δέσποτα Κύριε ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ, ὁ ποιήσας τὸν οὐρανὸν ἐν συνέσει καὶ θεμελιώσας τὴν γῆν ἐπὶ τῶν ὑδάτων...». ¹⁰⁰

β. «Εὐχή ἐπὶ θέρους»:

Inc. «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν ὁ διὰ τὴν πολλὴν σου εὐσπλαγχνίαν ἀγαγὼν ἡμᾶς εἰς τὸν καιρὸν τοῦτον...». ¹⁰¹

γ. «Εὐχή εἰς ἄλωνα»:

Inc. «Ἄγιε Κύριε, ὁ πάντα τὰ φυτὰ πλήρη, τέλεια καὶ πεπληρωμένα ἐκ τῆς γῆς ἀνατεύλας, καὶ δεδωκὼς ἡμῖν αὐτά...». ¹⁰²

Inc. «Δέσποτα Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὸν τοῦ ἐνιαυτοῦ κύκλον εὐλογήσας...». ¹⁰²

⁹⁵ Dmitrievskij (1901) 157.

⁹⁶ Dmitrievskij (1901) 181.

⁹⁷ Dmitrievskij (1901) 181.

⁹⁸ Dmitrievskij (1901) 1053.

⁹⁹ Dmitrievskij (1901) 372.

¹⁰⁰ Dmitrievskij (1901) 489.

¹⁰¹ Dmitrievskij (1901) 489.

¹⁰² Dmitrievskij (1901) 489.

5. (Αγιο Όρος) Κωνσταμονίου 19 (15ος αι.)

α. «Τάξις γινομένη εις χωράφιον ἢ εις ἀμπελῶνα ἢ εις κῆπον, εἰ συμβῆ βλάπτεσθαι ὑπὸ ἐρπετῶν ἢ ἄλλων εἰδῶν»:

Inc. «Χρῆ γενέσθαι λειτουργίαν καὶ ἄπτειν κανδήλαν τοῦ ἁγίου Τρύφωνος, ἢ τοῦ ἁγίου Εὐσταθίου, ἢ τοῦ ἁγίου Ἰουλιανοῦ τοῦ Λίβυος... ».

Inc. «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν ἀρχῇ τῆς δημιουργίας σου ποιήσας τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν· καὶ τὸν μὲν οὐρανὸν κατακοσμήσας διὰ τῶν μεγάλων φωστήρων... ».¹⁰³

β. «Εὐχὴ τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Τρύφωνος»:

Inc. «Ὅντος μου ἐν Καμψάδου κώμῃ καὶ τὰς χῆνας ἐπιμελουμένου μου καὶ βόσκοντος... ».¹⁰⁴

γ. «Εὐχὴ εἰς τὸν σπόρον»:

Inc. «Δέσποτα Χριστέ ὁ Θεός, ὁ ἐκ τῆς ἀσπόρου ἀρούρας καὶ ἐκ τῆς χώρας τῆς μὴ δεξαμένης καρπὸν βλαστήσας... ».¹⁰⁵

δ. «Εὐχὴ ἐπὶ θέρους»:

Inc. «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν ὁ διὰ τὴν πολλὴν σου εὐσπλαγγίαν ἀγαθῶν ἡμᾶς εἰς τὸν καιρὸν τοῦτον... ».¹⁰⁶

ε. «Εἰς ἄλωνα θέρους καὶ καρπῶν τε πληρωμάτων»:

Inc. «Πηγὴ τῶν ἀγαθῶν, Δέσποτα παμβασιλεῦ καὶ εὐεργέτα τῶν σῶν ποιημάτων... ».¹⁰⁷

6. (Αγιο Όρος) Βατοπαιδίου 134 (έτος 1538)

α. «Εὐχὴ λεγομένη ἐν ἀρχῇ σπόρων»:

Inc. «Κύριε ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ, ὁ ποιήσας γῆν καὶ ἄνθρωπον ἀπ' αὐτῆς... ».¹⁰⁸

7. (Αγιο Όρος) Εσφιγμένου 208 (16ος αι.)

α. «Εὐχὴ λεγομένη εἰς τὸν σπόρον»:

Inc. «Δέσποτα Χριστέ ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐκ τῆς ἀσπόρου ἀρούρας καὶ τῆς χώρας τῆς μὴ δεξαμένης σπορὰν βλαστήσας... ».¹⁰⁹

β. «Τάξις γινομένη εις χωράφιον ἢ εις ἀμπελῶνα ἢ εις κῆπον, εἰ συμβῆ βλάπτεσθαι ὑπὸ ἐρπετῶν ἢ ἄλλης βλάβης»:

Inc. «Χρῆ γενέσθαι λειτουργίαν καὶ ἄπτειν κανδήλαν τοῦ ἁγίου Τρύφωνος, ἢ τοῦ ἁγίου Εὐσταθίου, ἢ τοῦ ἁγίου Ἰουλιανοῦ τοῦ Λίβυος... ».

Inc. «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν ἀρχῇ τῆς δημιουργίας σου ποιήσας τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν· καὶ τὸν μὲν οὐρανὸν κατακοσμήσας διὰ τῶν μεγάλων φωστήρων... ».

¹⁰³ Dmitrievskij (1901) 496.

¹⁰⁴ Dmitrievskij (1901) 496.

¹⁰⁵ Dmitrievskij (1901) 497.

¹⁰⁶ Dmitrievskij (1901) 497.

¹⁰⁷ Dmitrievskij (1901) 497.

¹⁰⁸ Dmitrievskij (1901) 768.

¹⁰⁹ Dmitrievskij (1901) 836-837 (έκδοση της ευχής).

Inc. «Ὅντος μου ἐν Καμψάδου κόμη καὶ τὰς χῆνας ἐπιμελουμένου μου καὶ βόσκοντος... ».

Inc. «Δέσποτα Κύριε, Ἰησοῦ Χριστέ ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν τῇ ἐνσάρκῳ σου οἰκονομία εὐλογήσας τὴν Βηθλεὲμ καὶ τὴν Γεσθημανῆ... ».¹¹⁰

γ. «Εὐχὴ εἰς ἄλωνα θέρους, καρπῶν πεπληρωμένην»:

Inc. «Πηγὴ τῶν ἀγαθῶν, Δέσποτα παμβασιλεῦ καὶ εὐεργέτα τῶν σῶν ποιημάτων... ».¹¹¹

8. (Ἅγιος Ὀρος) Διονυσίου 523 (ἔτος 1613)

α. «Μετὰ τὴν τελείωσιν τοῦ ἁγιασμοῦ ἀρχόμεθα τὰς παρούσας εὐχὰς τοῦ ἁγίου Τρύφωνος».

Inc. «Ἐν ὀνόματι τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐμοῦ τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Τρύφωνος, ἀνδριζομένου καὶ ἀγαλλιωμένου ἐν τῷ περιάγειν με ἐν κόμῃ τῇ Λαμψάκῳ... ».¹¹²

ΣΤ. ΚΑΤΩ ΙΤΑΛΙΑ

1. Ἀγίας Πετρούπολης 226 (10ος αἰ.)¹¹³

α. «Εὐχὴ εἰς ἀπαρχὴν σπόρου»:

Inc. «Ὁ ὢν Δέσποτα Κύριε ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ, ὁ Θεὸς καὶ Πατὴρ τοῦ Κυρίου... ».¹¹⁴

β. «Εὐχὴ ἐπὶ θέρους»:

Inc. «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ διὰ πολλὴν σου εὐσπλαγχνίαν ἀγαγὼν ἡμᾶς εἰς τὸν καιρὸν τοῦτον... ».¹¹⁵

γ. «Εὐχὴ ἐπὶ ἄλωνος»:

Inc. «Πηγὴ τῶν ἀγαθῶν, δέσποτα βασιλεῦ καὶ εὐεργέτα τῶν σῶν ποιημάτων, πρόσδεξα... ».¹¹⁶

δ. «Εὐχὴ εἰς ποιμνὴν προβάτων»:

Inc. «Δέσποτα Κύριε ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ, ὁ ἀληθινὸς ἀμνὸς ὁ αἴρων τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου... ».¹¹⁷

ε. «Εὐχὴ ἐπὶ ἄρνοῦ καὶ μόσχου»:

Inc. «Ἐπίσκεψαι, Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, εἰς ταῦτα τὰ ἐδέσματα τῶν ἀρνῶν καὶ τῶν μόσχων καὶ ἁγιάσον αὐτά... ».¹¹⁸

2. Grottaferrata Γ.β. IV (10ος αἰ.)¹¹⁹

α. «Εὐχὴ ἐπὶ σπόρου κρίθας»:

Inc. «Σωτὴρ ἀγαθὸ καὶ φιλόανθρωπε τοῦ ἐλέους, ὁ ἐκ μὴ ὄντων τὰ πάντα συστησάμενος λόγῳ... ».¹²⁰

¹¹⁰ Dmitrievskij (1901) 837.

¹¹¹ Dmitrievskij (1901) 837.

¹¹² Dmitrievskij (1901) 964-965 (ἐκδοση της ευχής).

¹¹³ Jacob (1965).

¹¹⁴ Jacob (1965) 196 (Αρ. 177).

¹¹⁵ Jacob (1965) 196 (Αρ. 178).

¹¹⁶ Jacob (1965) 196 (Αρ. 179).

¹¹⁷ Jacob (1965) 197 (Αρ. 187).

¹¹⁸ Jacob (1965) 198 (Αρ. 200).

¹¹⁹ Parenti (1994).

¹²⁰ Parenti (1994) 45 (Αρ. 189).

β. «Εὐχή ἐπὶ σπόρου σίτου»:

Inc. «Ὁ ὦν Δέσποτα Κύριε ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ, ὁ Θεὸς καὶ Πατὴρ τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ... ».¹²¹

γ. «Εὐχή ἐπὶ θέρους»:

Inc. «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ διὰ τὴν πολλὴν σου εὐσπλαγχνίαν ἀγαγὼν ἡμᾶς εἰς τὸν καιρὸν τοῦτον... ».¹²²

δ. «Εὐχή ἐπὶ ἄλωνος»:

Inc. «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ πάντα φυτὰ πληρῶν καὶ τέλεια καὶ πέπειρα ἐκ τῆς γῆς ἀνατείλας... ».¹²³

ε. «Εὐχή εἰς τυρὸν καὶ ῥὰ τῷ ἀγίῳ Σαββάτῳ»:

Inc. «Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, ἐπίσκεψαι εἰς ταῦτα τὰ ἐδέσματα τυρῶν καὶ ῥῶν καὶ ἀγίασον αὐτά... ».¹²⁴

στ. «Εὐχή εἰς τὸ εὐλογῆσαι κρέα τοῦ Πάσχα»:

Inc. «Ἐπίσκεψαι, Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, εἰς τὰ ἐδέσματα ταῦτα τῶν ἀρνῶν... ».¹²⁵

ζ. «Εὐχή ἐπὶ τοῖς προσφέρουσιν ἀμνόν»:

Inc. «Κύριε ὁ Θεὸς τῶν πατέρων ἡμῶν, ὁ προσδεξάμενος τοῦ Ἀβραάμ τὴν ὀλοκάρπωσιν... ».¹²⁶

η. «Εὐχή εἰς ποιμνὴς κουράν»:

Inc. «Δέσποτα Κύριε ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ, ὁ ἀληθινὸς ἀμνὸς ὁ αἴρων τὴν ἀμαρτίαν τοῦ κόσμου... ».¹²⁷

θ. «Εὐχή ἐπὶ θυσίας βοῶν καὶ κριῶν»:

Inc. «Ὁ ὦν Δέσποτα Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἅγιος ὦν καὶ ἐν ἀγίοις ἀναπαυόμενος... ».¹²⁸

3. *Grottaferrata Γ.β. VII (10ος αι.)*¹²⁹

α. «Εὐχή εἰς ἀπαρχὴν σπορίμων»:

Inc. «Ὁ ὦν Δέσποτα Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν ὁ παντοκράτωρ, ὁ Πατὴρ τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὁ κτίστης καὶ δημιουργὸς... ».¹³⁰

β. «Εὐχή ἐπὶ θέρους»:

Inc. «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ διὰ πολλὴν σου εὐσπλαγχνίαν ἀγαγὼν ἡμᾶς εἰς τὸν καιρὸν τοῦτον... ».¹³¹

γ. «Εὐχή ἐπὶ ἄλωνος»:

Inc. «Κύριε Κύριε, ὁ πάντα φυτὰ πλήρη καὶ τέλεια καὶ πέπειρα ἐκ τῆς γῆς ἀνατείλας καὶ δεδωκὼς ἡμῖν... ».¹³²

¹²¹ Parenti (1994) 45 (Αρ. 190).

¹²² Parenti (1994) 46 (Αρ. 191).

¹²³ Parenti (1994) 46 (Αρ. 192).

¹²⁴ Parenti (1994) 49 (Αρ. 203).

¹²⁵ Parenti (1994) 49 (Αρ. 204).

¹²⁶ Parenti (1994) 49 (Αρ. 205).

¹²⁷ Parenti (1994) 49 (Αρ. 206).

¹²⁸ Parenti (1994) 49 (Αρ. 207).

¹²⁹ Passarelli (1982).

¹³⁰ Passarelli (1982) 137 (Αρ. 219).

¹³¹ Passarelli (1982) 139 (Αρ. 225).

¹³² Passarelli (1982) 139 (Αρ. 226).

δ. «Εὐχή ἐπὶ ποιμνὴν προβάτων καὶ βοῶν»:

Inc. «Δέσποτα Κύριε ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ, ὁ ἀληθινὸς ἀμνὸς ὁ αἴρων τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου... ». ¹³³

ε. «Εὐχή ἄλλη εἰς κτήνη»:

Inc. «Δέσποτα Κύριε ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ, ὁ Πατὴρ τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὁ ἔχων ἐξουσίαν πάσης κτίσεως... ». ¹³⁴

στ. «Εὐχή ἐπὶ ἀμνοῦ»:

Inc. «Κύριε ὁ Θεὸς τῶν πατέρων ἡμῶν, ὁ προσδεξάμενος Ἀβραὰμ τὴν ὀλοκάρπωσιν... ». ¹³⁵

4. (Oxford), *Bodleian Auctar E.5.13* (ἔτος 1121/2 – 1132) ¹³⁶

α. «Εὐχή εἰς ἀρχὴν σπόρου»:

Inc. «Κύριε ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ, ὁ δημιουργὸς τῶν ἀπάντων, ὁ ποιήσας τὸν οὐρανὸν... ». ¹³⁷

β. «Εὐχή ἐπὶ θέρους καὶ ἄλωνος»:

Inc. «Ἄγιε Κύριε, ὁ ἀγαθὸν ἡμᾶς εἰς τὸν καιρὸν τοῦτον διὰ τὴν σὴν ἀγαθότητα... ». ¹³⁸

γ. «Εὐχή μετὰ τὸ ἐψιαθῆναι τὰ κρέη»:

Inc. «Κύριε ὁ Θεὸς τῶν πατέρων ἡμῶν, ὁ προσδεξάμενος τοῦ Ἀβραὰμ τὴν ὀλοκάρπωσιν... ». ¹³⁹

δ. «Εὐχή εἰς ψὰ καὶ τυρόν»:

Inc. «Δέσποτα Κύριε, ὁ Θεὸς ἡμῶν, <ὁ πατὴρ> τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὁ κτίστης καὶ δημιουργὸς τῶν ἐπὶ γῆς γενημάτων... ». ¹⁴⁰

ε. «Εὐχή εἰς ποιμνὴν»:

Inc. «Δέσποτα Κύριε ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ, ὁ ἀληθινὸς ἀμνός, ὁ αἴρων... ». ¹⁴¹

στ. «Εὐχή ἐπὶ ἀμνοῦ».

Inc. «Κύριε ὁ Θεὸς τῶν πατέρων ἡμῶν, ὁ προσδεξάμενος Ἀβραὰμ τὴν ὀλοκάρπωσιν... ». ¹⁴²

5. *Ottoboni greco 434* (ἔτος 1174/75) ¹⁴³

α. «Εὐχή ἀρχῆς σπόρου»:

Inc. «Δέσποτα Κύριε ὁ Θεὸς παντοκράτωρ, ὁ Θεὸς καὶ Πατὴρ τοῦ Κυρίου... ». ¹⁴⁴

¹³³ Passarelli (1982) 141 (Ap. 229).

¹³⁴ Passarelli (1982) 141-142 (Ap. 230).

¹³⁵ Passarelli (1982) 142 (Ap. 231).

¹³⁶ Jacob (1980).

¹³⁷ Jacob (1980) 330 (Ap. 20.1).

¹³⁸ Jacob (1980) 330 (Ap. 20.2).

¹³⁹ Jacob (1980) 331 (Ap. 24.3).

¹⁴⁰ Jacob (1980) 331 (Ap. 24.3a).

¹⁴¹ Jacob (1980) 342 (Ap. 39.1).

¹⁴² Jacob (1980) 342 (Ap. 39.2).

¹⁴³ Thiermeyer (1992).

¹⁴⁴ Thiermeyer (1992) 88 (Ap. 79).

6. Grottaferrata Γ.β. XI (12ος αι.)¹⁴⁵

α. «Εὐχή ἐπὶ θυσίας»:

Inc. «Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε ὁ Θεὸς τῶν πατέρων ἡμῶν, καὶ εὐλογημένον τὸ ὄνομα τῆς δόξης σου... ».¹⁴⁶

β. «Εὐχή τοῦ ἀμνοῦ εἰς τὸ ἅγιον Πάσχα»:

Inc. «Κύριε ὁ Θεὸς τῶν πατέρων ἡμῶν, ὁ προσδεξάμενος Ἀβραὰμ τὴν ὀλοκάρπωσιν ἀντὶ Ἰσαὰκ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ... ».¹⁴⁷

7. (Walters Art Museum, in Baltimore, Maryland) «Ευχολόγιο του Αρχιμῆδη» (13ος αι.)¹⁴⁸

α. «Εὐχή εἰς θῦμα μνήμης ἀγίων»:

Inc. «Ὁ Θεὸς τῆς δόξης καὶ παντὸς ὀνόματος ὀνομαζομένου... ».¹⁴⁹

β. «Εὐχή ἐπὶ θυσίας εἰς βοῶν»:

Inc. «Σὺ Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, οἰκτίρμων, μακρόθυμε καὶ πολυέλεε, ὁ μετανοῶν ἐπὶ ταῖς κακίαις τῶν ἀνθρώπων... ».¹⁵⁰

γ. «Εὐχή ἐπὶ θνήσιν βοῶν»:

Inc. «Ἐὰν ἀνομίας παρατηρήσης, Κύριε, Κύριε, τίς ὑποστήσεται σοι... ».¹⁵¹

δ. «Εὐχή ἐπὶ ἀρχῆς σπορίου»:

Inc. «Δέσποτα Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐκ τῆς ἀσπόρου ἀρούρας καὶ ἐκ τῆς χώρας τῆς μὴ δεξαμένης καρπὸν βλαστήσας... ».¹⁵²

ε. «Εὐχή ἐπὶ ἀρχὴν θέρους»:

Inc. «Ὁ πάσης δημιουργὸς τῆς κτίσεως, οὗς ἔδωκας καρποὺς... ».¹⁵³

8. Vaticano greco 2111 (13ος αι.)¹⁵⁴

α. «Εὐχή τοῦ εὐλογήσαι ἀμνὸν τῆ Κυριακῆ τοῦ Πάσχα»:

Inc. «Ἐπίσκεψαι, Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, εἰς τὰ ἐδέσματα ταῦτα, καὶ ἀγίασον αὐτὰ... ».¹⁵⁵

¹⁴⁵ Ruggieri (1986).

¹⁴⁶ Ruggieri (1986) 347 (Αρ. 19.2).

¹⁴⁷ Ruggieri (1986) 356 (Αρ. 19.25).

¹⁴⁸ Parenti (2005).

¹⁴⁹ Parenti (2005) 82 (Αρ. 41).

¹⁵⁰ Parenti (2005) 82 (Αρ. 43).

¹⁵¹ Parenti (2005) 83 (Αρ. 44).

¹⁵² Parenti (2005) 83 (Αρ. 47).

¹⁵³ Parenti (2005) 83 (Αρ. 48).

¹⁵⁴ Velkovska (1992).

¹⁵⁵ Velkovska (1992) 365-366 (σχόλια), 383 (έκδοση της ευχής).

9. *Grottaferrata Γ.β. XV (13ος αι.)*¹⁵⁶

α. «Εὐχή τοῦ εὐλογῆσαι τυρὸν καὶ ῥόν»:

Inc. «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, δεόμεθα καὶ παρακαλοῦμεν τὴν σὴν ἀγαθότητα, εὐλόγησον τὸν τυρὸν καὶ τὰ ῥὰ ταῦτα... ».¹⁵⁷

β. «Εὐχή εἰς τὸ εὐλογῆσαι κρέας τῷ Πάσχα»:

Inc. «Ἐπίσκεψαι, Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, εἰς ταῦτα τὰ ἐδέσματα καὶ ἀγίασον αὐτὰ καθὼς ἀγιάσαι καταξιώσας τὸν ἀμνὸν ὄνπερ Ἄβελ προσήνεγκεν εἰς ὀλοκάρπωσιν... ».¹⁵⁸

γ. «Εὐχή τοῦ ἀμνοῦ»:

Inc. «Κύριε ὁ Θεὸς τῶν πατέρων ἡμῶν, ὁ προσδεξάμενος τοῦ Ἀβραὰμ τὴν ὀλοκάρπωσιν ἀντὶ Ἰσαὰκ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ... ».¹⁵⁹

Z. Κυπριακές Λειτουργικές Πηγές

Οι δύο κυπριακές μοναστικές κτητορικές διαθήκες των αρχών του 13ου αιώνα, της μονής Μαχαιρά και της Εγκλειστρας του Αγίου Νεοφύτου, επιβεβαιώνουν την ύπαρξη ποιμνίου στα δύο αντίστοιχα μοναστήρια και αναφέρονται ιδιαίτερα στη διατροφή των μοναχών με γαλακτοκομικά προϊόντα. Στα μοναστήρια, επειδή δεν επιτρέπεται η κρεοφαγία, η κατανάλωση γαλακτοκομικών προϊόντων και αυγών αποτελεί την ειδοποιό διαφορά από τις νηστίσιμες ημέρες. Η «Τυπική Διάταξη» του Οσίου Νείλου (έτος 1201-1210) για τη μονή Μαχαιρά,¹⁶⁰ κάνει λόγο στο κεφάλαιο 83 για «θερισμό» στα μετόχια της μονής από τους μοναχούς,¹⁶¹ αλλά και για το διακόνημα του «ποιμένα».¹⁶² Υπογραμμίζει ότι κατά τις ημέρες κατάλυσης, όπως η εβδομάδα της διακαινησίμου, η εβδομάδα μετά την Πεντηκοστή, το

¹⁵⁶ Polidori (2009) 215-239. Το χειρόγραφο φέρει λειτουργικά κείμενα και ευχές προερχόμενα από διαφορετικούς γραφείς και χρονολογίες, ξεκινώντας από το δεύτερο μισό του 11ου αι. μέχρι και τον 13ο αι. Οι τρεις ευχές που παρουσιάζονται στη μελέτη μας (φφ. 40β-41α) προέρχονται από ένα 6ο χέρι γραφέα και χρονολογούνται στον 13ο αι. Βλ. τη σχετική συζήτηση Polidori (2009) 217-224.

¹⁵⁷ Polidori (2009) 237 (έκδοση ευχής).

¹⁵⁸ Polidori (2009) 237 (έκδοση ευχής).

¹⁵⁹ Polidori (2009) 237 (έκδοση ευχής).

¹⁶⁰ Ο κώδικας της Ιεράς Σταυροπηγιακής Μονής Παναγίας του Μαχαιρά 17 είναι το αρχαιότερο και σημαντικότερο σωζόμενο χειρόγραφο της. Ο κώδικας θαυματουργικά διασώθηκε μετά από τις δύο καταστροφικές πυρκαγιές της μονής (Αύγουστος του 1530 και 5 Σεπτεμβρίου του 1892). Το χειρόγραφο γράφτηκε μεταξύ των ετών 1201-1210 και περιέχει την «Τυπική Διάταξη της σεβασμίας μονής της υπεραγίας Θεοτόκου του Μαχαιρά», την οποία συνέγραψε ο κτήτορας της μονής «ταπεινός μοναχός Νείλος» το 1201 και την επικύρωσε ο ίδιος ως «ἐπίσκοπος Ταμασίας» στις 13 Αυγούστου του 1210. Για την όλη έκδοση και συζήτηση, βλ. Τσικνόπουλος (2001). Για το χειρόγραφο, βλ. επίσης Constantinides and Browning (1993) 111-115. Πρβλ. την αγγλική μετάφραση και τα σχόλια των Thomas and Hero (2000) 1093-1175.

¹⁶¹ Κεφάλαιο 83: «Περὶ τοῦ θέρου καὶ τῶν σταλέντων ἀδελφῶν», Τσικνόπουλος (2001) 38.22-39.1· πρβλ. ἐπίσης 5.18.

¹⁶² Τσικνόπουλος (2001) 39.17, 52.25. Ο Όσιος Νείλος αναφέρεται εκτεταμένα στο μοναστήρι και στη μοναστική ζωή ως εικόνα της ποιμνίας του «Καλού Ποιμένα» Χριστού, ονομάζει τον Ηγούμενο «ποιμένα», τη μοναστική αιδεφότητα «λογικά θρέμματα», «λογικά πρόβατα» και «ποιμνιο», βλ. Τσικνόπουλος (2001) 39.17-18, 55.18, 105-106.

άγιο δωδεκαήμερο, η πρώτη εβδομάδα του Τριωδίου και αυτή της Τυρινής, οι μοναχοί καταναλώνουν «τυρόν και ψά και γάλα βρωτέον καθ' ἐκάστην ἀπαραιτήτως».¹⁶³

Ο ἐγκλειστος και αυστηρός στα ασκητικά ιδεώδη, Άγιος Νεόφυτος, καταγράφει στην «Τυπική Διαθήκη» του (έτος 1214)¹⁶⁴ στο κεφάλαιο 10 «περί ἀκτημοσύνης και λύσεως οικονομικῆς» ότι στα 55 χρόνια ζωῆς της Εγκλείστρας δεν χρειάστηκε να δημιουργήσουν οποιαδήποτε περιουσία.¹⁶⁵ Η άλωση, όμως, του νησιού με την άφιξη των Λατίνων κατακτητών, η αύξηση τόσο του αριθμού των μοναχών όσο και των επισκεπτών, ανάγκασε τον ίδιο να υποκύψει στο αίτημα των μοναχών και να επιτρέψει την απόκτηση μικρῆς ἑκτασης καλλιεργήσιμης γῆς και ζώων προς βοσκή για την κάλυψη των απολύτως απαραίτητων αναγκών της Εγκλείστρας.¹⁶⁶ Συμβουλευεί εμφαντικά και παραγγέλλει στους μοναχούς του «ὕμῖν δὲ παρεγγυῶ, ἀδελφοί, εὐλαβῶς και σωφρόνως και ἀπαθῶς πρὸς τὰς τοιαύτας ἐπικτήσεις, Θεοῦ συνεργουῦντος, σπουδάσατε φωραθῆναι».¹⁶⁷ Τέλος, η περίφημη μονή τοῦ Τιμίου Σταυροῦ στα Λεύκαρα συνδέεται άμεσα με τον νεαρό βοσκό Γεώργιο. Ο Γεώργιος, ενώ έβασκε τα πρόβατά του, βρίσκει το 1341 το κλεμμένο τίμιο ζύλο της Τόχνης και με χρήματα της βασίλισσας Αλισίας, συζύγου του Ούγου Δ' του Λουζιανού (1324-1359), ανεγείρει μετά από θεία αποκάλυψη τη μονή του Τιμίου Σταυροῦ του Φανερωμένου στα Λεύκαρα, όπου και καταθέτει το τεμάχιο του πανάγιου ζύλου, κείρεται μοναχός με το όνομα Γαβριήλ και παραμένει εκεί ως πρώτος Ηγούμενός της.¹⁶⁸

Η. Κυπριακά χειρόγραφα ευχολόγια

1. (Λευκωσία) Ιεράς Αρχιεπισκοπής 67 (14ος και 15ος αι.)¹⁶⁹

α. (φ. 209α-β) «Εὐχή ἐπὶ ἀρχῇ σποράς»:

Inc. «Κύριε ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ, ὁ δημιουργὸς τῶν ἀπάντων, ὁ ποιήσας τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν ἐπ' αὐτήν, ὁ ἐν ἀρχῇ εἰπὼν· ἐξαγαγέτω ἡ γῆ βοτάνην χόρτου... » (Εικόνα 1).

β. (φ. 210α) «Εὐχή ἐπὶ θέρους»:

¹⁶³ Τσικνόπουλος (2001) 35.26-27 («κατὰ δὲ γε τὴν τῆς διακαινησίμου ἑβδομάδα τυρόν και ψά και γάλα βρωτέον καθ' ἐκάστην ἀπαραιτήτως, και οἶνου μεταληπτέον»)- 35.29-36.5 («Ἀπὸ μέντοι τῆς δευτέρας τοῦ ἁγίου ἀποστόλου Θωμᾶ, ἐν μὲν ταῖς τετράσι και παρασκευαῖς και τρίταις φημί, τυροῦ και ψῶν και γάλακτος ἐπ' ἴσης ἀπέχεσθαι χρή, ἔλαιον δὲ ἐσθίειν και οἶνον πίνειν εἰκός, ἀλλὰ μὴ ἰχθυοφαγεῖν· καθ' ὃν δὲ παλαισινύθεν παρελάβομεν τύπον, μετὰ τὴν ἐσχάτην ἑβδομάδα πᾶσαν τῆς Πεντηκοστῆς, ἦτοι τοῦ ἁγίου Πνεύματος, και ἐν αὐτῇ τῆς διακαινησίμου, τυροῦ και γάλακτος και οἶνου μεταλαμβάνειν ὀφειλομεν»)- 36.33-37.2 («παρ' ὄλον τὸν τοῦ δωδεκαήμερου καιρόν τυρόν ἐσθίειν και γάλα και ψά, και οἶνου καθ' ἐκάστην μεταλαμβάνειν»)- 37.3-9 («περὶ τοῦ ἀρτζιβουρίου και τῆς τυρινῆς ... τυρόν και ψά δι' ὅλης τῆς ἑβδομάδος ἀνευδοιάστως ἐσθίομεν· ὡσαύτως και κατὰ τὴν ἑβδομάδα πᾶσαν τῆς τυρινῆς»).

¹⁶⁴ Βλ. τὴν ἔκδοση Τσικνόπουλος (2001)· Στεφανῆς (1998) 1-69· Γλάρος (2013). Πρβλ. τὴν ἀγγλικὴ μετάφραση και τὰ σχόλια τῶν Thomas and Hero (2000) 1338-1373.

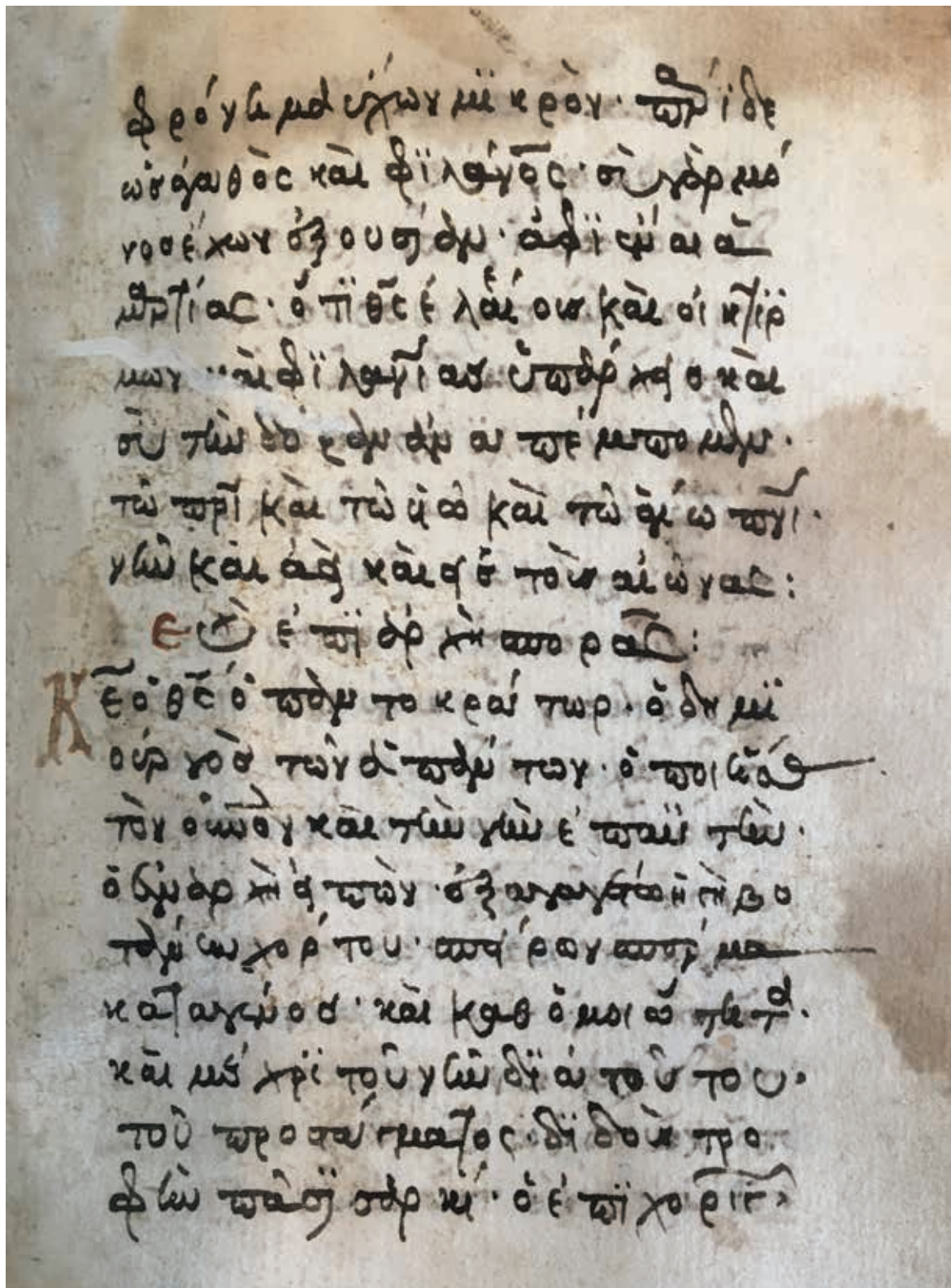
¹⁶⁵ Τσικνόπουλος (2001) 80.9-81.11. «Ἴδοῦ γὰρ πέντε και πενήκοντα παρίπευσαν ἔτη, ἀφ' ὅτου ἡ Ἐγκλείστρα αὐτὴ κατεσκευάσθη, καί, μηδὲν τι βιοτικὸν ὄλως κτησάμενοι, οὐδὲν ἡμᾶς ὑστέρησε Κύριος τῶν αὐτοῦ ἀγαθῶν» (Τσικνόπουλος [2001] 80.17-19).

¹⁶⁶ Τσικνόπουλος (2001) 80.24-28: «Ἐπειδὴ δὲ ἡ πολλὴ ἔξοδος πάντως και προσόδων και ἀναλωμάτων δεῖται τινῶν, και οἱ ἀδελφοὶ εὐλόγως με ἠνώγησαν ταῦτα, ὑπέκυψα και αὐτὸς τῷ θελήματι τούτων, ἦτοι τοῦ γήδιόν τι ἀρόσιμον ἐπικτήσασθαι και ἀμπελῶνα και βοσκήματα μέτρια, πρὸς ἀναγκαιοτάτην ὑπηρεσίαν αὐτῶν».

¹⁶⁷ Τσικνόπουλος (2001) 81.1-2. Βλ. ἐπίσης και 81.2-11.

¹⁶⁸ Βλ. Κωνσταντινίδης και Σάββας (1994)² 6-7· Χατζηχριστοδούλου (2019) 70-73· Ιωαννίδης (υπὸ ἔκδοση α).

¹⁶⁹ Ioannides (2000) 23.

Εικόνα 1: Αρχιεπισκοπής 67, φ. 209α.

Inc. «Ὁ Θεὸς ὁ φιλόανθρωπος, οὗς εὐδόκησας καρποὺς τέμνειν συνήλθον οἱ δούλοι οὗς ἔθηκας τὴν εὐλογίαν σου καὶ τοῖς καρπομένοις παρέχων τὴν σωτηρίαν... » (Εικόνα 2).

2. (Ἅγιο Ὅρος) *Μεγίστης Λαύρας θ 91 (ἔτος 1536)*¹⁷⁰

α. (φ. 12α-β) «Εὐχὴ ἐπὶ σπόρου»:

Inc. «Ὁ ὦν Δέσποτα Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ Πατὴρ τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὁ κτίστης καὶ δημιουργὸς τῶν ἀπάντων, ὁ ποιήσας τὸν ἄνθρωπον ἐκ τῆς γῆς... ».

β. (φφ. 12β-13α) «Εὐχὴ ἐπὶ θέρους»:

Inc. «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ διὰ πολλὴν σου εὐσπλαγχίαν ἀγαγὼν ἡμᾶς εἰς τὸν καιρὸν τοῦτον, ὁ εὐλογήσας τὸν κύκλον τοῦ ἐνιαυτοῦ καὶ στεφανώσας αὐτόν... ».

γ. (φ. 13α-β) «Εὐχὴ ἐπὶ ἄλωνος»:

Inc. «Κύριε ὁ πάντα τὰ φυτὰ τέλεια καὶ πέπειρα ἐκ τῆς γῆς ἀνατείλας καὶ δεδωκὼς ἡμῖν λάχανα χλόης, εὐχαριστοῦμέν σοι τῇ ἀδιαδόχῳ σου προνοίᾳ, ὅτι ἔδωκας ἡμῖν πρῶτον καρπὸν γεννημάτων... ».

3. *Σινά 989 (α' μισό 16ου αι.)*¹⁷¹

α. (φ. 227α-β) «Εὐχὴ εἰς τὸν ἄλωνα»:

Inc. «Σοὶ Κύριε τῷ τελειωτῇ πάντων καὶ κηδεμόνι καὶ λέγοντες καὶ ἀρχόμενοι, τὴν εὐχαριστίαν ἐπὶ πᾶσι προσαναφέρομεν, καὶ δεόμεθά σου, παράσχου ἡμῖν τὴν τῶν νέων καρπῶν μετάληψιν ἀκατάκριτον... ».

β. (φφ. 227β-228α) «Εὐχὴ ἐτέρα»:

Inc. «Ὁ Θεὸς ὁ φιλόανθρωπος, ὁ ἀγαγὼν ἡμᾶς εἰς τὸν καιρὸν τοῦτον διὰ τῆς σῆς ἀγαθότητος, ὁ ποιήσας τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν, ὁ πλάσας θέρος καὶ ἔαρ, ὁ τὰς κοιλάδας πληθύνας σῖτον... ».

γ. (φφ. 228α-229α) «Εὐχὴ ἐτέρα»:

Inc. «Κύριε, Κύριε, ὁ πάντα τὰ φυτὰ πλήρη¹⁷² καὶ τέλεια καὶ πεπληρωμένα ἐκ τῆς γῆς ἀνατείλας, καὶ δεδωκὼς ἡμῖν αὐτὰ ὡς λάχανα χλόης, εὐχαριστοῦμεν τῇ <ἀ>διαδόχῳ σου βασιλείᾳ, ὅτι ἔδειξας ἡμῖν καρπὸν πρώτων γεν<v>ημάτων ...».

δ. (φ. 229α) «Εὐχὴ ἐτέρα»:

Inc. «Ἡ πηγὴ τῶν ἀγαθῶν, Δέσποτα βασιλεῦ καὶ εὐεργέτα τῶν σῶν ποιημάτων, πρόσδεξαι κατὰ τὴν σὴν ἀγαθότητα τὴν καρποφορίαν... ».

ε. (φφ. 281β-282α) «Εὐχὴ ἐπ' εὐλογίαν σπόρου παντός»:

Inc. «Κύριε ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ, ὁ ποιήσας γῆν καὶ ἄνθρωπον ἐπ' αὐτῆς, ὁ ἐξ ἀρχῆς εἰπὼν, ἐξαγαγέτω ἡ γῆ βοτάνην χόρτου, σπεῖρον σπέρμα κατὰ γένος... ».

στ. (φ. 282α-β) «Εὐχὴ ἐτέρα»:

Inc. «Δέσποτα Χριστέ ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐκ τῆς ἀσπόρου ἀρούρας καὶ ἐκ τῆς χώρας τῆς μὴ δεξαμένης τὴν σπορὰν βλαστήσας τῆς ἀειπαρθένου καὶ Θεοτόκου Μαρίας... ».

ζ. (φ. 283α) «Εὐχὴ ἐπὶ θέρους»:

¹⁷⁰ Constantiniades and Browning (1993) 287-293· Ioannides (2000) 24.

¹⁷¹ Ioannides (2000) 24.

¹⁷² πλήρη] πλήρης cod.

Inc. «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ διὰ τὴν πολλὴν σου εὐσπλαγχνίαν ἀγαγὼν ἡμᾶς εἰς τὸν καιρὸν τοῦτον, ὁ εὐλογήσας τὸν κύκλον τοῦ ἐνιαυτοῦ καὶ στεφανώσας αὐτὸν τῇ καρποφορίᾳ... ».

η. (φφ. 283β-285α) «Τάξις γινομένη εἰς χωράφιον ἢ εἰς ἀμπελῶνα ἢ εἰς κῆπον, εἰ συμβῆ βλάπτεσθαι ὑπὸ ἐρπετῶν»:

Inc. «Δεῖ γενέσθαι λειτουργίαν, καὶ ἄπτειν κανδήλαν τοῦ ἁγίου Τρύφωνος, ἢ τοῦ ἁγίου Εὐσταθίου, ἢ τοῦ ἁγίου Ἰουλιανοῦ τοῦ Λίβυος... ».

Inc. «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν ἀρχῇ τῆς δημιουργίας σου ποιήσας τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν, καὶ τὸν μὲν οὐρανὸν κοσμήσας διὰ τῶν μεγάλων φωστήρων ὥστε φαίνειν ἐπὶ τῆς γῆς... ».

Inc. «Δέσποτα Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν τῇ ἐνσάρκῳ σου οἰκονομίαν εὐλογήσας τὴν Βηθλεὲμ καὶ τὴν Γεθσημανὴ πρόφην τὸν οἶκον Ἰακώβ... ».

4. (Καρδίσα) *Μονὴ Κορώνης 8* (έτος 1563)¹⁷³

α. (φφ. 165β-166α) «Εὐχὴ εἰς ποιμνὴν προβάτων καὶ αἰγῶν»:

Inc. «Δέσποτα Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐπιστάμενος πᾶσαν αἰτίαν προβάτων, αἰγῶν καὶ βοῶν καὶ παντὸς κτήνους, ὁ ἰώμενος πᾶσαν νόσον... ».

β. (φ. 171α-β) «Εὐχὴ ἐπὶ ἀρχὴν καὶ εὐλογίαν σπόρου»:

Inc. «Δέσποτα Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐκ τῆς ἀσπόρου μήτρας, καὶ ἐκ τῆς μὴ δεξαμένης σπορὰν βλαστήσας, τῆς ἀειπαρθένου σου μητρὸς καὶ Θεοτόκου Μαρίας... ».

γ. (φφ. 171β-172α) «Εὐχὴ ἑτέρα ἐπὶ τὸ αὐτό»:

Inc. «Ἐκ τῆς ἀχράντου καὶ πανπλοῦτου παλάμης τὴν προκειμένην πρὸ ὀφθαλμῶν σου τῶν σπερμάτων παροχὴν ἐκομισάμεθα Δέσποτα... ».

δ. (φ. 172α-β) «Εὐχὴ ἐπὶ θέρους κοινοῦ»:

Inc. «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ διὰ τὴν πολλὴν σου εὐσπλαγχνίαν ἀγαγὼν ἡμᾶς εἰς τὸν καιρὸν τοῦτον, ὁ εὐλογήσας τὸν κύκλον τοῦ ἐνιαυτοῦ καὶ στεφανώσας αὐτόν... ».

ε. (φ. 172β) «Εὐχὴ ἑτέρα ἐπὶ τὸ αὐτό»:

Inc. «Ὁ Θεὸς ὁ φιλόανθρωπος, οὗς ἔδωκας καρποὺς τέμνειν συνεισῆλθον οἱ δούλοι σου οἷς ὄθεν τὴν εὐλογίαν σου καὶ τοῖς καρπομένοις παρέχων τὴν σωτηρίαν... ».

στ. (φφ. 172β-173α) «Εὐχὴ εἰς ἄλωνα πεπληρωμένην,¹⁷⁴ ἥτοι εἰς νέους καρπούς»:

Inc. «Ἡ πηγὴ τῶν ἀγαθῶν, Δέσποτα παμβασιλεῦ καὶ εὐεργέτα τῶν σῶν ποιημάτων, εὐλόγησον καὶ πλήθυνον κατὰ τὴν χρηστότητά σου... ».

ζ. (φ. 188α-β) «Εὐχὴ εἰς τὸ εὐλογῆσαι θύματα»:

Inc. «Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε ὁ Θεὸς τῶν δυνάμεων, καὶ εὐλογημένον τὸ ὄνομα τῆς δόξης σου τὸ ἅγιον. Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε ὁ Θεός, ὁ εὐλογήσας τὴν θυσίαν τοῦ Ἀβραάμ... ».

η. (φφ. 188β-189α) «Εὐχὴ εἰς ποιμνὴν κτηνῶν»:

«Δέσποτα Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἔχων ἐξουσίαν πάσης κτίσεως, σοῦ δεόμεθα καὶ σὲ παρακαλοῦμεν, ὡς

¹⁷³ Constantinides and Browning (1993) 343-350· Ioannides (2000) 24· Ioannides (2004).

¹⁷⁴ πεπληρωμένην] πεπληρωμένον cod.

Εικόνα 2: Αρχιεπισκοπής 67, φφ. 209β-210α.

εὐλόγησας καὶ ἐπλήθυνας τοῦ πατριάρχου Ἰακώβ τὰ ποίμνια, εὐλόγησον καὶ τὴν ποίμνην τῶν κτηνῶν τούτων, καὶ πλήθυνον καὶ ἐνδυνάμωσον αὐτήν, ἀποδίωξον ἀπ’ αὐτῆς πᾶσαν ἀσθένειαν, πάντα φθόνον καὶ πειρασμόν, νόσου λοιμικοῦ καὶ φαρμακείας (φ. 189α) καὶ γοητείας ἐξ ἐνεργείας ἐπερχομένης τοῦ διαβόλου. Ὅτι σοῦ ἐστὶν ἡ βασιλεία καὶ ἡ δύναμις καὶ ἡ δόξα, τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν».

θ. (φ. 190α-β) «Εὐχὴ ἐπὶ θυμάτων»:

Inc. «Ὁ διαπλάσας ἐκ τοῦ χοῦς τὸν ἄνθρωπον, Δέσποτα Κύριε, καὶ ἐμφυσήσας αὐτῷ πνοὴν ζωῆς, καὶ ὑποτάξας ὑπὸ κάτω τῶν ποδῶν αὐτοῦ πρόβατα καὶ βόας ἀπάσας καὶ πάντα τὰ κτήνη τοῦ πεδίου... ».

5. (Αθήνα) Μουσείο Μπενάκη 79 (16ος αι.)¹⁷⁵

α. (φ. 54α-β) «Εὐχὴ εἰς ἀρχὴν σπόρου»:

Inc. «Κύριε ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ ὁ ποιήσας γῆν καὶ ἄνθρωπον ἐπ’ αὐτῆς, ὁ ἐξ ἀρχῆς εἰπὼν ἐξαγαγέτω ἡ γῆ βοτάνην χόρτου, σπεῖρον σπέρμα κατὰ γένος... ».

β. (φ. 54β) «Εὐχὴ ἐπὶ θέρους»:

¹⁷⁵ Λάππα-Ζιζήκα καὶ Ρίζου-Κουρουπού (1991) 148–152. Για τὴν κυπριακὴ προέλευση τοῦ κώδικα, βλ. Ἰωαννίδης (ὑπὸ ἐκδοσὴ β).

Inc. «Ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ διὰ τὴν πολλὴν σου εὐσπλαγχνίαν ἀγαγὼν ἡμᾶς καὶ κατὰ τὸν καιρὸν τοῦτον, ὁ ποιήσας τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν, ὁ πλάσας θέρος καὶ ἔαρ, ὁ εὐλόγησας τὸν κύκλον τοῦ ἐνιαυτοῦ... ».

6. (Ἅγιος Όρος) Διονυσίου 489 (16ος αι.)¹⁷⁶

α. (φφ. 224β-225β) «Ἀκολουθία ὠφέλιμη <ἐπι> πρόβατον καὶ αἴγας τοὺς νόσους»:

Inc. «Δέσποτα Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἔχων ἐξουσίαν πάσης κτίσεως, σοῦ δεόμεθα καὶ σὲ παρακαλοῦμεν, καὶ ὡς εὐλόγησας τὰ ποιμνία τοῦ πατριάρχου... ».

Inc. «Δέσποτα Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, Θεὸς τῶν ὄλων, ὁ πᾶσα<v> αἰτίαν τῶν ζώων, τοῦ μέλλοντος ἐν τῇ μά<v>δρα τοῦ δούλου σου, προβάτων, αἰγῶν καὶ βοῶν καὶ ἀλόγων καὶ ὄνων καὶ πάντων τῶν τετραπόδων... ».

7. (Biblioteca Vaticana) Barberini greco 390 (έτος 1575-1580)¹⁷⁷

α. (φφ. 44β-45α) «Εὐχὴ ἐπὶ θέρους κοινοῦ καὶ καλαμίου»:

Inc. «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ διὰ τὴν πολλὴν εὐσπλαγχνίαν ἀγαγὼν ἡμᾶς εἰς τὸν καιρὸν τοῦτον, ὁ εὐλόγησας τὸν κύκλον τοῦ ἐνιαυτοῦ καὶ στεφανώσας αὐτὸν τῇ καρποφορίᾳ... ».

8. (Λευκωσία) Καιμακλίου 2 (β' μισό 17ου αι)¹⁷⁸

α. (φφ. 136β-137α) «Τάξις γινομένη εἰς χωράφιον ἢ εἰς ἀμπελῶνα ἢ εἰς κῆπον, εἰ συμβῆ βλάπτεσθαι ὑπὸ ἐρπετῶν ἢ ἄλλων εἰδῶν»:

Inc. «Χρὴ γενέσθαι λειτουργίαν καὶ ἄπειν κανδήλαν τοῦ ἁγίου Τρύφωνος, ἢ τοῦ ἁγίου Εὐσταθίου, ἢ τοῦ ἁγίου Ἰουλιανοῦ τοῦ Λίβυος... ».

Inc. «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν ἀρχῇ τῆς δημιουργίας σου ποιήσας τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν· καὶ τὸν μὲν οὐρανὸν κατακοσμήσας διὰ τῶν μεγάλων φωστήρων... ».

β. (φφ. 137α-139β) «Εὐχὴ τοῦ ἁγίου μάρτυρος Τρύφωνος λεγομένη εἰς κήπους, ἀμπελῶνας καὶ εἰς χωράφια»:

Inc. «Ὅντος μου ἐν Καμψάδου κόμη καὶ τὰς χήνας ἐπιμελουμένου μου καὶ βόσκοντος... ».

Inc. «Δέσποτα Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν τῇ ἐνσάρκῳ σου οἰκονομία εὐλόγησας τὴν Βηθλεὲμ καὶ τὴν Γεσθημανῆ καὶ πρῶην τὸν οἶκον Ἰακώβ... ».

γ. (φφ. 141α-145β) «Ἀκολουθία εἰς ποιμνὴν προβάτων, αἰγῶν τε καὶ βόων»:

Inc. «Καὶ ἐλθὼν ὁ ἱερεὺς ἐν τῇ μάνδρα ἔνθα εἰσὶν τὰ ποιμνία καὶ βαλὼν ἐπιτραχήλιον ποιεῖ εὐλογητόν· καὶ ποιεῖ ἁγιασμόν... ».

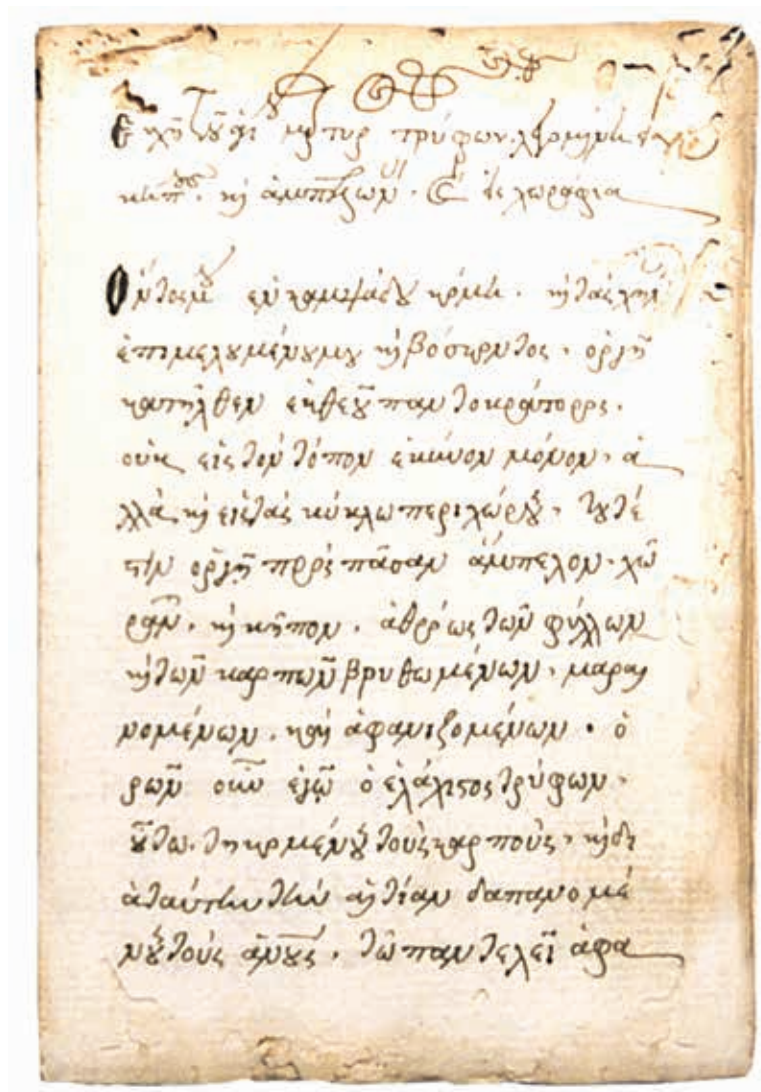
(φφ. 141α-142α) Inc. «Ἐν ταῖς ἡμέραις ἐκεῖναις, ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ Μάμας, ὑπῆρχεν ἐν τοῖς ὄρεσι, διὰ τῆς δυνάμεως τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ἀρμέβων τὰ ποιμνία αὐτοῦ καὶ τὰς ἐλάφους καὶ ποιῶν τύρους καὶ ἀνθοτύρους καὶ τοῖς πένησι διανεμῶν ...».

(φφ. 142α-143α) Inc. «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ποιήσας τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν καὶ τῷ λόγῳ συστησάμενος

¹⁷⁶ Ioannides (2000) 23. Η συγκεκριμένη διάταξη είναι γραμμένη από μεταγενέστερο χέρι.

¹⁷⁷ Ioannides (2000).

¹⁷⁸ Κωνσταντινίδης (1985)· Ioannides (2000) 24.

Εικόνα 3: (Αγιο Όρος) Παντοκράτορος 82, φ. 86α.

τὰ πάντα τὰ πρὸς σωτηρίαν τοῦ γένους ἡμῶν, μὴ παρίδῃς τὴν δέησιν τοῦ ταπεινοῦ καὶ εὐτελοῦς δούλου σου Μάμαντος... ».

(φφ. 143α-144β) Inc. «Ὁ ἅγιος Μάμας ὁ ἀρχιποιμὴν, ἐποίμανεν πρόβατα καὶ αἴγας εἰς χιλιάδας τρεῖς· ἐποίει δὲ τύρους καὶ ἀνθοτύρους, καὶ διανείμας τοῖς πένησιν καὶ εἰς χήρας καὶ ὄρφανά... ».

(φ. 144α-β) Απωλεσθέν φύλλο, ἐξέπεσε ἀπὸ τον κώδικα.

δ. (φ. 145α-β) «Εὐχή ἐτέρα»:

Inc. «Δέσποτα Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐξουσίαν ἔχων πάσης κτίσεως, σοῦ δεόμεθα καὶ σὲ παρακαλοῦμεν, ὡς ἠλόγησας καὶ ἐπλήθυνας τὰ ποίμνια τοῦ πατριάρχου Ἰακώβ... ».

«Καὶ ῥαντίζει τὴν μάνδραν καὶ τὰ ποίμνια ἐκ τοῦ ἀγιάσματος καὶ λέγει τὸ τροπάριον ἦχος δ' ».

Inc. «Ὁ μάρτυς σου Κύριε, Μάμας,¹⁷⁹ ἐν τῇ ἀθλήσει αὐτοῦ... ».

¹⁷⁹ Μάμας] Μάμαντος cod.

«Κονδάκιον τοῦ ἁγίου ἤχος γ´· Ἡ Παρθένος σήμερον».

Inc. «Ἐν τῇ ῥάβδῳ Ἄγιε, τῇ ἐκ Θεοῦ σοι δοθείση... ».

«Ἐλέησον ἡμᾶς ὁ Θεός. Ἔτι δεόμεθα ὑπὲρ τοῦ διαφυλαχθῆναι τὴν ποίμνην ταύτην καὶ τὸν τόπον τοῦτον. Ἐπάκουσον ἡμῶν ὁ Θεός. Καὶ ἀπόλυσις».

9. (Ἅγιο Ὅρος) Παντοκράτορος 82 (ἔτος 1685)

α. (φφ. 84β-85β) «Τάξις γινομένη εἰς χωράφιον ἢ εἰς ἀμπελῶνα ἢ εἰς κῆπον, εἰ συμβῆ βλάπτεσθαι ὑπὸ ἐρπετῶν ἢ ἄλλων εἰδῶν»:

Inc. «Χρῆ γίνεται λειτουργίαν καὶ ἄπτειν κανδήλαν τοῦ ἁγίου Τρύφωνος, ἢ τοῦ ἁγίου Εὐσταθίου, ἢ τοῦ ἁγίου Ἰουλιανοῦ τοῦ Λίβυος... ».

Inc. «Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν, ὁ ἐν ἀρχῇ τῆς δημιουργίας σου ποιήσας τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν· καὶ τὸν μὲν οὐρανὸν κατακοσμήσας διὰ τῶν μεγάλων φωστήρων... ».

β. (φφ. 86α-91α) «Εὐχή τοῦ ἁγίου μάρτυρος Τρύφωνος λεγομένη εἰς κήπους καὶ ἀμπελῶνας καὶ εἰς χωράφια»:

Inc. «Ὅντος μου ἐν Καμψάδου κόμη καὶ τὰς χήνας ἐπιμελουμένου μου καὶ βόσκοντος... ».

Inc. «Δέσποτα Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν, ὁ ἐν τῇ ἐνσάρκῳ σου οἰκονομία εὐλόγησας τὴν Βηθλεὲμ καὶ τὴν Γεσθημανῆ... » (Εικόνα 3).

Συμπεράσματα

Ἡ συγκριτικὴ λειτουργικὴ μελέτη τῶν παραπάνω ευχολογικῶν πηγῶν επιβεβαιώνει ὅτι οἱ πηγές τῶν Ἱεροσολύμων καὶ τοῦ Σινά μαρτυροῦν καὶ διασώζουν μεγάλο ἀριθμὸ ευχῶν σε σχέση με τὴν ποιμενικὴ ζωή. Αὐτές οἱ ευχές μεταφέρονται, αντιγράφονται καὶ χρησιμοποιοῦνται στη λατρευτικὴ ευχολογικὴ παράδοση τῶν υπόλοιπων περιφερειῶν ὅπως τῆς Κάτω Ἰταλίας, τῆς Ἑλλάδας, ἀλλὰ καὶ τῆς Κύπρου. Ἐννέα σωζόμενα κυπριακὰ ευχολόγια (ἀπὸ τὸν 14ο μέχρι καὶ τὸν 17ο αἰῶνα), διαδίδουν καὶ διασώζουν ευχές κατ' ἐξοχὴν προερχόμενες ἀπὸ τὴ λειτουργικὴ πράξη τῆς Μέσης Ανατολῆς (Παλαιστίνη καὶ Σινά), ὅπως ἄλλωστε συμβαίνει καὶ στα ευχολόγια τῆς Κάτω Ἰταλίας καὶ τῆς Ἑλλάδας.

Ἡ λειτουργικὴ μελέτη τῶν ευχῶν στα ἐννέα κυπριακὰ ευχολόγια σε σύγκριση με τὶς ἀντίστοιχες ευχολογικὲς πηγές τῶν ἄλλων περιφερειῶν, μπορεῖ νὰ κωδικοποιηθεῖ στα παρακάτω πρῶτα συνοπτικὰ θεματικὰ συμπεράσματα:¹⁸⁰

1. Ἡ ομάδα τῶν πέντε ἀρχιερατικῶν ευχολογίων τοῦ 16ου αἰῶνα τῆς Κύπρου, οὐσιαστικά, δὲν περιλαμβάνει ευχές σε σχέση με τὴν ποιμενικὴ ζωή (*Κιτίου 18, Milano Brera AD XI 47, Πάτιμου 647*).¹⁸¹ Στὸ *Barberini greco 390* ἀπαντᾶ μόνο μία «εὐχὴ ἐπὶ θέρους» (H7α), ἐνῶ στὸ *Διονυσίου 489* ἡ «Ἀκολουθία» γιὰ τὰ ποιμνία προέρχεται ἀπὸ μεταγενέστερο χέρι (H6α).

2. Στὶς κυπριακὲς ευχολογικὲς πηγές δὲν διασώζεται οἰοιαδήποτε ευχή σε σχέση με εὐλογία κρέατος

¹⁸⁰ Ἐχομε πλήρη ἐπίγνωση ὅτι μόνο ἡ τελικὴ ολοκληρωμένη ἐκδοση καὶ συγκριτικὴ λειτουργικὴ μελέτη κάθε ευχῆς ξεχωριστὰ μέσα ἀπὸ τὶς διάφορες ευχολογικὲς πηγές μπορεῖ νὰ οδηγήσει σε ἀκριβῆ ἀποτελέσματα καὶ συμπεράσματα. Ἀρκούμεστε στὴν παρούσα μελέτη σε προκαταρκτικὰ γενικὰ συμπεράσματα, χωρὶς νὰ εἰσερχόμαστε σε περαιτέρω λεπτομέρειες αναφορικά με τὶς πολλὲς μικρὲς παραλλαγές καὶ διαφοροποιήσεις που ἐντοπίζουμε νὰ φέρει ἡ κάθε περίπτωση ευχής.

¹⁸¹ Ioannides (2000) 23, 85-86· Ιωαννίδης (2004).

ή τυριού και αυγών. Αντίστοιχες ευχές ευλογίας βρώσης κρέατος απαντούν σε ευχολόγια της Κωνσταντινούπολης (B1β), Σινά (A2α, Γ8α), Παλαιστίνης (Δ7ε) και κατ' εξοχήν της Κάτω Ιταλίας (Στ1ε, Στ2στ, Στ4γ, Στ6β, Στ7α, Στ8α, Στ9β).¹⁸² Αντίστοιχες ευλογίες για το τυρί και τα αυγά απαντούν στο Σινά (Γ12β), στην Παλαιστίνη (Δ4γ, Δ7στ) και στην Κάτω Ιταλία (Στ2ε, Στ4δ, Στ9α).

Ευχές ευλογίας ποιμνης

3. Στο κυπριακό ευχολόγιο *Κορώνης 8* απαντούν δύο «ευχές εις ποιμνην» (H4α και H4η).¹⁸³ Η πρώτη H4α εντοπίζεται σε ευχολόγια της Παλαιστίνης, *Αγίου Σάββα 57* (βλ. Δ3β²), ενώ η δεύτερη H4η συνιστά μια τέταρτη εκδοχή της ευχής του αρχαιότερου ευχολογίου *Barb. gr. 336* με παλαιστινιακή προέλευση.¹⁸⁴ Η τέταρτη αυτή εκδοχή της ευχής H4η, συμφωνεί σε μεγάλο μέρος τόσο με την τρίτη γνωστή εκδοχή (βλ. H8δ),¹⁸⁵ όσο και με αντίστοιχη ευχή του ευχολογίου του 10ου αιώνα της Κάτω Ιταλίας, *Grottaferrata Γ.β. VII* (Στ3ε).
4. Στο κυπριακό ευχολόγιο *Καιμακλίου 2* σώζονται τέσσερις ευχές για ποιμνη ζώων (H8γ-δ). Η τρίτη ευχή H8γ³ απαντά στο ευχολόγιο της Παλαιστίνης *Αγίου Σάββα 57* (Δ3β).¹⁸⁶ Η τέταρτη ευχή H8δ ταυτίζεται με την τρίτη εκδοχή της ευχής του αρχαιότερου ευχολογίου *Barb. gr. 336* (A1α, βλ. επίσης Γ3ε, Γ11η, Στ1δ, Στ2η, Στ3δ), με προέλευσή της την Παλαιστίνη (βλ. επίσης Δ4α).¹⁸⁷

Ευχές ευλογίας θυσίας

5. Το μόνο κυπριακό ευχολόγιο που παραδίδει δύο ευχές ευλογίας «θυμάτων» είναι το *Κορώνης 8* (H4ζ, H4θ). Η πρώτη ευχή H4ζ μαρτυρείται σε αρχαίες πηγές της Κωνσταντινούπολης (B1α), του Σινά (Γ3β), της Κάτω Ιταλίας (Στ6α) και της Παλαιστίνης (Δ3α). Η δεύτερη ευχή H4θ εντοπίζεται σε αρχαιότερο ευχολόγιο της Παλαιστίνης, *Αγίου Σάββα 377* (Δ2γ).

Ευχές ευλογίας σπόρου, θέρους και άλωνας

6. Μαρτυρούνται δύο ευχές του αρχαιότερου ευχολογίου *Barb. gr. 336* σε κυπριακά ευχολόγια, η A1δ (βλ. H2α) και A1ε (βλ. H2β, H3ζ, H4δ, H5β και H7α).
7. Αντίστοιχη ευχή «επί θέρους» απαντά στα κυπριακά ευχολόγια H1β και H4ε καθώς, επίσης, και στο ευχολόγιο *Σινά 971* (Γ9γ).
8. Μαρτυρούνται δύο ευχές του αρχαιότερου ευχολογίου της Κωνσταντινούπολης *Coislin 213*, η B1δ στα κυπριακά ευχολόγια H3ε και H5α (βλ. επίσης Γ6α, Γ10α, Γ11α, Δ1α, Ε6α) και η B1ε στο H3α (βλ. επίσης Γ11β, Δ1β).

¹⁸² Βλ. Velkovska (1992) 365-367.

¹⁸³ Οι δύο ευχές του κυπριακού ευχολογίου *Διονυσίου 489* (H6α1 και H6α2) συμφωνούν μόνο στο πρώτο τους μέρος με τις αντίστοιχες ευχές H4η και H4α, αφού φέρουν αρκετές προσθήκες στο δεύτερό τους μέρος.

¹⁸⁴ Jacob (2011) 471-486.

¹⁸⁵ Jacob (2011) 479.

¹⁸⁶ Ευχές που σχετίζονται με τα ποιμνια και αναφέρονται στον Άγιο Μάμαντα απαντούν από τον 12ο αιώνα στη Μέση Ανατολή (Γ5ζ, Δ3β, Δ6ε, Δ8β), και στη συνέχεια στην Ελλάδα (E2γ) και στην Κύπρο (H8: γ1-3, δ).

¹⁸⁷ Jacob (2011) 479.

9. Η ευχή «ἐπὶ ἄλωνος» σε ευχολόγια της περιφέρειας Στ2δ, Στ3γ, Δ6δ, Ε4γ απαντά σε δύο κυπριακά ευχολόγια Η2γ και Η3γ.
10. Η ευχή «ἐπὶ ἄλωνος» σε ευχολόγια της περιφέρειας Γ4β, Γ10β, Στ4β απαντά στο κυπριακό ευχολόγιο Σινά 989 (Η3β).
11. Η ευχή «ἐτέρα εἰς ἄλωνα» σε ευχολόγια της περιφέρειας Γ11δ, Δ1δ, Δ2β, απαντά στα κυπριακά ευχολόγια Η3δ και Η4στ.
12. Η «εὐχή ἐπὶ ἀρχὴν σπορῶς» του κυπριακού ευχολογίου *Αρχιεπισκοπῆς 67* (Η1α) απαντά σε αντίστοιχες πηγές της Παλαιστίνης (Δ1α), του Σινά (Γ11α), της Κάτω Ιταλίας (Στ4α) και της Ελλάδας (Ε1α και Ε2α).
13. Η ευχή «ἐπὶ ἀρχὴν σπόρου» στα κυπριακά ευχολόγια Η3στ και Η4β, εντοπίζεται σε αρχαία ευχολόγια του 12ου και 13ου αιώνα, στο Σινά (Γ5γ) και στην Κάτω Ιταλία (Στ7δ) αντίστοιχα, καθώς επίσης και σε ευχολόγια του 16ου αιώνα της Ελλάδας (Ε6γ και Ε7α).
14. Η αντίστοιχη ευχή «εὐλογίας σπόρου» του κυπριακού ευχολογίου *Κορώνης 8* (Η4γ) απαντά ήδη δύο αιώνες προηγουμένως στο ευχολόγιο της Παλαιστίνης *Αγίου Σάββα 377* (Δ2α).

Ευχές ευλογίας χωραφίου

15. Η διάταξη για χωράφια, αμπέλια και κήπους των κυπριακών ευχολογίων (Η3η, Η8α, Η9α), απαντά ήδη έναν αιώνα τουλάχιστον προηγουμένως σε ευχολόγια της περιφέρειας (Ε5α) και διαδίδεται ευρέως τον 16ο αιώνα (Γ12α, Ε7β).
16. Από τον 12ο αιώνα απαντά στη Μέση Ανατολή ειδικός «Απορκισμός» ἐπ' ονόματι του Αγίου Τρύφωνα για αμπέλια, κήπους και χωράφια (βλ. Γ5στ, Γ8β, Δ3γ). Για τις ίδιες περιστάσεις και ανάγκες μαρτυρείται από τον 15ο αιώνα ειδική «Εὐχή τοῦ ἁγίου μάρτυρος Τρύφωνος» σε ευχολόγια της περιφέρειας, όπως της Παλαιστίνης (Δ4δ, Δ5β, Δ7δ), της Ελλάδας (Ε5β, Ε7β³⁻⁴, Ε8α) και της Κύπρου (Η8β, Η9β).

Θ. Διατάξεις και ευχές στα Ευχολόγια εν χρήσει¹⁸⁸

Η σημερινή λειτουργική πράξη διασώζει και χρησιμοποιεί στα εν χρήσει ευχολόγια της, είτε διάφορες αυτόνομες διατάξεις είτε την τέλεση του Μικρού Αγιασμού μαζί με την προσθήκη ευχών για κάθε μια από τις παρακάτω περιπτώσεις:

1. Ευχές ευλογίας ποιμνής

α. «Εὐχή εἰς τὸ εὐλογῆσαι ποιμνὴν»:

Inc. «Δέσποτα Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐξουσίαν ἔχων πάσης κτίσεως, σοῦ δεόμεθα...».¹⁸⁹

β. «Εὐχή εἰς νόσον βοῶν»:

Inc. «Δέσποτα φιλόανθρωπε, Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ εὐλογήσας πάντα τὰ ὄντα καὶ ἐξουσίαν ἔχων πάσης τῆς κτίσεως...».¹⁹⁰

¹⁸⁸ Παραπέμπουμε στα εξής ἐξί εν χρήσει Ευχολόγια: Goar (1730)²· Ζερβός (1862)²· Παπαδόπουλος (1927)· Ιερά Μονή Σίμωνος Πέτρας (2002)²· Αγαθάγγελος (2012)¹⁹· Μπιλάλης (2014).

¹⁸⁹ Goar (1730)² 589· Ζερβός (1862)² 503· Παπαδόπουλος (1927) 381-382· Αγαθάγγελος (2012)¹⁹ 364· Μπιλάλης (2014) 559. Βλ. επίσης Jacob (2011) 479.

¹⁹⁰ Μεγάλο μέρος της ευχής είναι το ίδιο με την προηγούμενη ευχή Θ1α. Βλ. Ιερά Μονή Σίμωνος Πέτρας (2002)² 61· Αγαθάγγελος (2012)¹⁹ 364-365.

γ. «Εὐχή ἐπὶ ποιίμνης»:

Inc. Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἀληθινὸς ἀμνὸς ὁ αἴρων τὴν ἀμαρτίαν τοῦ κόσμου, ὁ μὴ παραβλέπων ψυχὰς σοι δεομένας... ».¹⁹¹

δ. «Εὐχή εἰς κτήνη τοῦ ἁγίου Μοδέστου»:

Inc. «Ὁ τοῦ φωτὸς δημιουργός, Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, καταξιώσον με τῆς βασιλείας σου ἐπιτυχεῖν... ».¹⁹²

ε. «Εὐχή ἐτέρα τοῦ ἁγίου Μοδέστου (ποίημα Νικοδήμου μοναχοῦ Ἀγιορείτου)»:

Inc. «Κύριε, Ἰησοῦ Χριστέ ὁ Θεὸς μου, ὁ ἐλεήμων καὶ πανάγαθος, ὁ πᾶσαν τὴν νοητὴν καὶ αἰσθητὴν κτίσιν ἐν σοφίᾳ δημιουργήσας... ».¹⁹³

στ. «Εὐχή λεγομένη εἰς κτήνη τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Μάμαντος»:

Inc. «Ἴδου ἐγὼ ὁ ἀμαρτωλὸς καὶ ἐλάχιστος Μάμας, ὑπάρχων ἐν τοῖς ὄρεσι... ».¹⁹⁴

ζ. «Εὐχή εἰς πῶσιν προβάτων τοῦ ἁγίου Μάμαντος»:

Inc. «Δέσποτα παντοκράτωρ Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ διὰ σπλάγχχνα ἐλέους σου καὶ οἰκτιρμῶν... ».¹⁹⁵

η. «Εὐχή εἰς πᾶσαν ἀσθένειαν βοῶν, προβάτων καὶ αἰγῶν»:

Inc. «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ πᾶσαν ἀσθένειαν βοῶν, προβάτων καὶ αἰγῶν ἐπιστάμενος, ἐπικαλούμεθά σε, βασιλεῦ ἀκήρατε... ».¹⁹⁶

2. Ευχές ευλογίας σποράς, θέρους και άλωνας

α. «Εὐχή εἰς ἀρχὴν σπορίμων»:

Inc. «Ὁ ὢν Δέσποτα Κύριε ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ καὶ Πατὴρ τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὁ κτίστης καὶ δημιουργὸς τῶν ἀπάντων, ὁ ποιήσας τὴν γῆν... ».¹⁹⁷

β. «Εὐχή εἰς ἀπαρχὴν σπόρου»:

Inc. «Δέσποτα Κύριε ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ, ὁ Πατὴρ τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, δεόμεθα καὶ παρακαλοῦμέν σε τὸν σπόρον καὶ τοὺς καρποὺς τούτους... ».¹⁹⁸

γ. «Εὐχή ἐπὶ σπόρου»:

Inc. «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ἐκ τῆς ἀχράντου καὶ παμπλούτου παλάμης σου, τὴν προκειμένην πρὸ ὀφθαλμῶν σου... ».¹⁹⁹

δ. «Εὐχή εἰς τὸν σπόρον»:

Inc. «Δέσποτα Χριστέ ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐκ τῆς ἀσπόρου ἀρούρας, καὶ ἐκ τῆς χώρας τῆς μὴ δεξαμένης τὴν σπορὰν βλαστήσας... ».²⁰⁰

¹⁹¹ Goar (1730)² 589· Ιερά Μονή Σίμωνος Πέτρας (2002)² 62.

¹⁹² Ιερά Μονή Σίμωνος Πέτρας (2002)² 63· Αγαθάγγελος (2012)¹⁹ 365-366.

¹⁹³ Ιερά Μονή Σίμωνος Πέτρας (2002)² 64-66· Αγαθάγγελος (2012)¹⁹ 366-368.

¹⁹⁴ Ιερά Μονή Σίμωνος Πέτρας (2002)² 67-68· Αγαθάγγελος (2012)¹⁹ 369-370.

¹⁹⁵ Ιερά Μονή Σίμωνος Πέτρας (2002)² 69.

¹⁹⁶ Ιερά Μονή Σίμωνος Πέτρας (2002)² 70-71.

¹⁹⁷ Goar (1730)² 557· Ζερβός (1862)² 503· Παπαδόπουλος (1927) 381-382· Ιερά Μονή Σίμωνος Πέτρας (2002)² 224-225.

¹⁹⁸ Ιερά Μονή Σίμωνος Πέτρας (2002)² 225.

¹⁹⁹ Ζερβός (1862)² 494· Παπαδόπουλος (1927) 374-375· Αγαθάγγελος (2012)¹⁹ 357-358· Μπιλάλης (2014) 553.

²⁰⁰ Παπαδόπουλος (1927) 505.

ε. «Εὐχή ἐπὶ εὐλογίῃσει ἄλωνος»:

Inc. «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ διὰ τὴν πολλὴν σου εὐσπλαγχνίαν ἀγαγὼν ἡμᾶς εἰς τὸν καιρὸν τοῦτον... ».²⁰¹

στ. «Εὐχή ἐπὶ ἄλωνος»:

Inc. «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ἡ πηγὴ τῶν ἀγαθῶν, ὁ κελεύσας τῇ γῆ ἔξενεγκεῖν καρπὸν... ».²⁰²

ζ. «Εὐχή ἐπὶ θέρους»:

Inc. «Σοὶ Κύριε τῷ τελειωτῇ πάντων καὶ κηδεμόνι καὶ λήγοντες καὶ ἀρχόμενοι τὴν εὐχαριστίαν ἐπὶ πᾶσιν προσαναφέρομεν... ».²⁰³

η. «Εὐχή ἐπὶ θέρους»:

Inc. «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ διὰ τὴν πολλὴν σου εὐσπλαγχνίαν ἀγαγὼν ἡμᾶς εἰς τὸν καιρὸν τοῦτον... ».²⁰⁴

3. Ευχές ευλογίας χωραφιού

α. «Τάξις γινομένη εἰς χωράφιον, ἢ εἰς ἀμπελῶνα, ἢ εἰς κῆπον, εἰ συμβῆ βλάβεσθαι ὑπὸ ἐρπετῶν καὶ ἄλλων εἰδῶν»:

Inc. «Χρὴ γίνεσθαι Λειτουργίαν, καὶ ἄπτειν κανδήλαν τοῦ ἁγίου Τρύφωνος, ἢ τοῦ ἁγίου Εὐσταθίου, ἢ τοῦ ἁγίου Ἰουλιανοῦ τοῦ Λίβυος... ».

Inc. «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν ἀρχῇ τῆς δημιουργίας σου ποιήσας τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν... ».²⁰⁵

β. «Ἐξορκισμὸς τοῦ ἁγίου μάρτυρος Τρύφωνος λεγόμενος εἰς κήπους, ἀμπελῶνας καὶ χωράφια»:

Inc. «Ὅντος μου ἐν Λαμψάκου κώμῃ καὶ τὰς χῆνας ἐπιμελουμένου μου καὶ βόσκοντος... ».

Inc. «Δέσποτα Κύριε, Ἰησοῦ Χριστέ ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν τῇ ἐνσάρκῳ σου οἰκονομία εὐλογήσας τὴν Βηθλεὲμ καὶ τὴν Γεσθημανὴ καὶ πρῶην τὸν οἶκον Ἰακώβ... ».²⁰⁶

4. Ευχές ευλογίας φαγητού

Τα βασικά συστατικά της διατροφῆς των λαῶν της Μεσογείου ἀλλὰ καὶ της Μέσης Ανατολῆς, «ὁ σῖτος, ὁ οἶνος, τὸ ἔλαιον», τα γαλακτοκομικά προϊόντα, το κρέας, ευλογούνται σε κάθε παράθεση τράπεζας:

Inc. «Χριστέ ὁ Θεός, εὐλόγησον τὴν βρῶσιν καὶ τὴν πόσιν τῶν δούλων σου... ».

Inc. «Εὐλογητὸς ὁ Θεός, ὁ ἐλεῶν καὶ τρέφον ἡμᾶς ἐκ τῶν αὐτοῦ πλουσίων δωρεῶν... ».²⁰⁷

Ἡ μετοχὴ στις πλούσιες δωρεές του Δημιουργοῦ γίνεται αἰτία ἰδιαίτερης ευχαριστίας καὶ δοξολογίας του Δωρεοδότη Θεοῦ, ἀλλὰ καὶ ἐιδικῆς ευλογίας των γαλακτοκομικῶν προϊόντων καὶ του κρέατος πρὶν τὴν κατανάλωσή τους μετὰ ἀπὸ τὴ μακρὰ καὶ αὐστηρὴ περίοδο τῆς νηστείας τῆς Μεγάλῃς Τεσσαρακοστῆς καὶ τῆς Μεγάλῃς Εβδομάδας:

²⁰¹ Ιερά Μονὴ Σίμωνος Πέτρας (2002)² 226.

²⁰² Goar (1730)² 523· Ζερβός (1862)² 496· Αγαθάγγελος (2012)¹⁹ 358· Μπιλάλης (2014) 554.

²⁰³ Ιερά Μονὴ Σίμωνος Πέτρας (2002)² 226-227.

²⁰⁴ Goar (1730)² 524· Παπαδόπουλος (1927) 505.

²⁰⁵ Goar (1730)² 554· Ζερβός (1862)² 499-500· Παπαδόπουλος (1927) 378-379· Αγαθάγγελος (2012)¹⁹ 352-353· Μπιλάλης (2014) 556. Πρβλ. Ιερά Μονὴ Σίμωνος Πέτρας (2002)² 46-47.

²⁰⁶ Goar (1730)² 554-556· Ζερβός (1862)² 500-503· Παπαδόπουλος (1927) 379-381· Ιερά Μονὴ Σίμωνος Πέτρας (2002)² 48-51· Αγαθάγγελος (2012)¹⁹ 353-357· Μπιλάλης (2014) 556-558.

²⁰⁷ Βλ. στο «Ὁρολόγιον τὸ Μέγα» τις δύο ἀκολουθίες: «Σύντομος ἀκολουθία τῆς τραπέζης πρὸ τοῦ ἀρίστου καὶ μετὰ τὸ ἄριστον» καὶ «Εὐχὴ τῆς τραπέζης πρὸ τοῦ δείπνου καὶ μετὰ τοῦ δείπνου».

α. «Εὐχή εἰς τὸ εὐλογῆσαι τυρὸν καὶ ῥά»:

Inc. «Δέσποτα Κύριε, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ κτίστης καὶ δημιουργὸς τῶν ἀπάντων, εὐλόγησον τὸ γάλα τὸ πεπηγός, σὺν αὐτῷ δὲ καὶ τὰ ῥά... ».²⁰⁸

β. «Εὐχή εἰς τὸ εὐλογῆσαι ἐδέσματα κρεῶν τῇ ἁγία καὶ μεγάλη Κυριακῇ τοῦ Πάσχα»:

Inc. «Ἐπίσκεψαι, Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, ὁ Θεὸς ἡμῶν, τὰ ἐδέσματα τῶν κρεῶν καὶ ἁγιάσον αὐτά, ὡς ἡγίασας τὸν ἄμνόν, ὃν σοι προσήγαγεν ὁ πιστὸς Ἀβραάμ... ».²⁰⁹

γ. «Εὐχή ἐπὶ τοῖς προσφέρουσιν ἄμνόν»:

Inc. «Κύριε ὁ Θεὸς τῶν πατέρων ἡμῶν, ὁ προσδεξάμενος τοῦ Ἀβραάμ τὴν ὀλοκάρπωσιν ἀντὶ Ἰσαὰκ υἱοῦ αὐτοῦ... ».²¹⁰

Εἶναι ζωντανή και διαχρονική η λειτουργική παράδοση, πίστη και καταφυγή των πιστῶν χριστιανῶν στη θεία βοήθεια, προστασία και ευλογία. Μέχρι σήμερα υπάρχουν χωριά στην Κύπρο που το ὄνομά τους συνδέεται ἄμεσα με το «γάλα», ὅπως η Γαλάτα (επαρχία Λευκωσίας),²¹¹ η Γαλαταριά (επαρχία Πάφου) και η κατεχόμενη Γαλάτεια (επαρχία Αμμοχώστου-Καρπασία). Εἶναι ονομαστή και μοναδική η αρχαία εκκλησία της Παναγίας της Γαλόκτιστης στον Κάτω Πύργο Τηλλυρίας (11ος και 12ος αι.)· σε ἔνδειξη ευγνωμοσύνης για τη θαυματουργική επέμβαση της Παναγίας και τη θεραπεία των νοσούντων προβάτων τους, οι βοσκοὶ της περιοχῆς διόρθωσαν τὴν τότε μισογκρεμισμένη εκκλησία ζυμώνοντας τον πηλό για το κτίσιμο των πετρῶν με γάλα ἀντὶ για νερό.²¹² Το μετόχι του Αγίου Μοδέστου της Ιεράς Μονῆς Σταυροβουνίου ἦταν ο χώρος διαμονῆς των μοναχῶν που ασχολούνταν με τη γεωργία και τὴν κτηνοτροφία. Το 1953 ανεγέρθηκε μονόκλιτος Ναὸς αφιερωμένος στον Ἅγιο Μόδεστο για τὴν εξυπηρέτηση των λειτουργικῶν αναγκῶν των πατέρων που διέμεναν μόνιμα στο μετόχι.²¹³

Οι πρόσφυγες κάτοικοι της εὐφορῆς κοινότητος της Κοφίνου, χωριοῦ με μεγάλη παράδοση στην κτηνοτροφία και στη γεωργία, ἀνέγειραν τὴν πρώτη προσφυγική εκκλησία αφιερωμένη στον Ἅγιο Μόδεστο. Στην κωμόπολη της Αθηνῶν, μέχρι σήμερα, τιμάται με ιδιαίτερη λαμπρότητα η εορτή του Αγίου Μοδέστου (16 Δεκεμβρίου) ἀπὸ τους κτηνοτρόφους της γύρω περιοχῆς. Ἀνήμερα δε της εορτῆς του Αγίου Τρύφωνος (1 Φεβρουαρίου) τελείται ο Μικρὸς Ἀγιασμός σε υπερμεγέθη κολυμβήθρα, δωρεά του Συνδέσμου Ἀγελαδοτρόφων Αθηνῶν, και δίδεται στους κτηνοτρόφους και τους γεωργούς, για να ραντίσουν και να ευλογήσουν τις κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις, τα χωράφια και τους κήπους τους.²¹⁴ Εἶναι σύνηθες μέχρι σήμερα στις περιπτώσεις ασθενειῶν στα ζῶα οι κτηνοτρόφοι να καταφεύγουν με πίστη στη δύναμη του Θεοῦ μέσω της τέλεσης του Μικροῦ Ἀγιασμοῦ και της ἀνάγνωση σχετικῶν ευχῶν

²⁰⁸ Goar (1730)² 568· Ζερβός (1862)² 504· Παπαδόπουλος (1927) 382· Ιερά Μονή Σίμωνος Πέτρας (2002)² 232· Ἀγαθάγγελος (2012)¹⁹ 375· Μπιλάλης (2014) 559-560.

²⁰⁹ Goar (1730)² 566· Ζερβός (1862)² 504· Παπαδόπουλος (1927) 382· Ιερά Μονή Σίμωνος Πέτρας (2002)² 233· Ἀγαθάγγελος (2012)¹⁹ 374-375· Μπιλάλης (2014) 559.

²¹⁰ Goar (1730)² 567.

²¹¹ Χαράλαμπος (2015) 2-3.

²¹² Φιλοθέου (2010).

²¹³ Ιερά Μονή Σταυροβουνίου (1988) 195-196.

²¹⁴ Για τὴν γεωργική και κτηνοτροφική ζωή στην Αθηαίνου, βλ. Λάμπρου (2014) 614-664, 686-729.

στο τέλος, όπως επίσης και του ραντισμού των ζώων και του νερού τους. Μέχρι και τη δεκαετία του 1950 στην κωμόπολη του Ιδαλίου, όταν ασθενούσε κάποια αγελάδα, ο ιδιοκτήτης της έπαιρνε γνήσιο λάδι της ελιάς, άναβε όλα τα κανδήλια του Ναού των Αγίων Ανδρονίκου και Αθανασίας και με λάδι από το ακοίμητο κανδήλι της εφέστιας εικόνας των Αγίων σταύρωνε το άρρωστο ζώο· και οι «ιατροί» Άγιοι έκαναν το θαύμα τους, θεραπεύοντάς το. Συγκινεί και συνάμα παραδειγματίζει η πράξη των ποιμένων, οι οποίοι προσφέρουν ως ελεημοσύνη το γάλα (ή τα παράγωγά του) που παράγεται την ημέρα του Πάσχα· δεν εισέρχονται ποτέ χρήματα στο πορτοφόλι τους από το γάλα της Κυριακής του Πάσχα. Επίσης, συνηθίζουν σε πολλά μέρη να μοιράζουν ως ελεημοσύνη γάλα την Εβδομάδα της Τυροφάγου και την ημέρα της εορτής της Αγίας Μαύρης (3 Μαΐου).

Εν κατακλείδι, η μορφή του «Ποιμένα», η ποιμενική ζωή ευρύτερα και τα παράγωγά της (κρέας και γαλακτοκομικά προϊόντα) ευλογούνται και καταξιώνονται από τον ίδιο τον Χριστό αλλά και την Εκκλησία Του. Ο Θεάνθρωπος Ιησούς Χριστός γεννιέται σε σπήλαιο ζώων και ανακλίνεται σε φάτνη προβάτων, προσκυνείται από ποιμένες, δέχεται τα ποιμενικά τους δώρα. Οι ποιμένες πρώτοι αξιώνονται τον αγγελικό ευαγγελισμό και δοξολογία, θαυμάζουν, προσκυνούν, δοξάζουν και καθίστανται απευθείας μάρτυρες και ευαγγελιστές του μεγάλου και παραδόξου θαύματος της «Χριστοῦ Γεννήσεως».²¹⁵

Ο Ιησούς Χριστός, ο Υιός και Λόγος του Θεού, το δεύτερο πρόσωπο της Αγίας Τριάδας, εκπληρώνει με την ενανθρώπησή Του και το όλο έργο της θείας Οικονομίας τις προφητείες και τις προσδοκίες των προφητών της Παλαιάς Διαθήκης, ονομάζει Εαυτόν «Καλό Ποιμένα», τον λαό Του «ποιμνίο και πρόβατά» Του, τους διαχρονικούς μαθητές Του «Ποιμένες», την εκούσια θυσία Του «πασχάλιο αμνό» και «εσφαγμένο αρνίο», το γάλα και τα παράγωγά του «σημείο» θείας ευλογίας αλλά και προεικόνιση και πρόγευση των αιώνιων μελλόντων αγαθών. Η θεολογική Παράδοση της Εκκλησίας μέσα από την Αγία Γραφή, την πατερική γραμματεία, την εκκλησιαστική τέχνη, την αγιολογία και τη λειτουργική ζωή (ευχολογικές και υμνογραφικές πηγές), καταγράφει μεγάλο αριθμό αναφορών στην ποιμενική ζωή και στα γαλακτοκομικά προϊόντα. Τέλος, η μακραίωνη και πλούσια χειρόγραφη ευχολογική παράδοση της Μέσης Ανατολής (Παλαιστίνη και Σινά), σε αντίθεση με τα λιγοστά παραδείγματα των ευχολογίων της Κωνσταντινούπολης, καταγράφει και μαρτυρεί πληθώρα ευχών και διατάξεων θείας ευλογίας, πρόνοιας, προστασίας και αγιασμού όλων των εκφάνσεων του ποιμενικού βίου και έργου. Οι λειτουργικές περιφέρειες της Κάτω Ιταλίας, Ελλάδας και Κύπρου (μέσα από τα παραδείγματα 9 κυπριακών ευχολογίων) κληρονομούν και διασώζουν μεγάλο μέρος της λειτουργικής πράξης της Μέσης Ανατολής.

Ο Άγιος Επιφάνιος Επίσκοπος Κωνσταντίας της Κύπρου, συνοψίζοντας το όλο έργο της θείας Οικονομίας του Θεανθρώπου Ιησού Χριστού για τη σωτηρία του ανθρώπου, σημειώνει στο βιβλίο του «Πανάριον»: «αὐτὸς ἱερεῖον, αὐτὸς θῦμα, αὐτὸς ἱερεύς, αὐτὸς θυσιαστήριον, αὐτὸς Θεός, αὐτὸς ἄνθρωπος, αὐτὸς βασιλεύς, αὐτὸς ἄρχιερεύς, αὐτὸς πρόβατον, αὐτὸς ἄρνιον, τὰ πάντα ἐν πᾶσιν ὑπὲρ ἡμῶν γενόμενος, ἵνα ἡμῖν ζωὴ κατὰ πάντα τρόπον γένηται».²¹⁶ Ο δε Άγιος Νεόφυτος ο Έγκλειστος στον εγκωμιαστικό του

²¹⁵ Βλ. Σύμβολο Πίστεως, 4ο άρθρο: «Τὸν δι' ἡμᾶς τοὺς ἀνθρώπους καὶ διὰ τὴν ἡμετέραν σωτηρίαν κατελθόντα ἐκ τῶν οὐρανῶν καὶ σαρκωθέντα ἐκ Πνεύματος Ἁγίου καὶ Μαρίας τῆς Παρθένου καὶ ἐνανθρωπήσαντα».

²¹⁶ Holl (1922) 330.2-5 (55,4).

λόγο «εἰς τὴν παγκόσμιον Ὑψωσιν τοῦ τιμίου καὶ ζωοποιοῦ Σταυροῦ» τονίζει για τον σταυρικό θάνατο και την ανάσταση του Χριστού: «Χαῖρε, τὸ τριδένδριον καὶ κατάσκιον μονόδενδρον ξύλον, ἐφ' ᾧ καὶ ἐφυπνώσας ὁ ποιμὴν ὁ καλὸς ἐν μέσῃ μεσημβρία ἐν τῷ ὄρει Γολγοθᾶ καὶ ἀφυπνισθεὶς ὡς ἀγαθὸς ποιμενάρχης ἐξ αὐλῆς ἀλλοτρίας συνήγαγε ποίμνια, ἅτινα καὶ διὰ θύρας ἀγίας καὶ ὑπεραγίας εἰσπορεύονται καὶ ἐκπορεύονται καὶ νομῆς εὐποροῦσι καὶ χλόης ἀκηράτου, τῆς παραδείσου τρυφῆς».²¹⁷

Κατακλείουμε με την προσευχή και δέηση του ιδίου συγγραφέα, Αγίου Νεοφύτου του Εγκλείστου, στο 19ο κεφάλαιο του βιβλίου του «Πεντηκοντακέφαλον»: «Πρόβατον πέλω ἀπολωλός, ποιμενάρχα, ζήτησον εὐρὸν ὁ ποιμὴν ὁ καλὸς με· σῶσον ἐκ λύκων δαιμόνων καὶ θηρίων παθῶν με καὶ κλεπτῶν λογισμῶν καὶ ἡδονῶν δολερῶν με· μή με κατάβρωμα τούτων συγχωρήσης γενέσθαι, μή σου τῆς ποίμνης διακριθῶ τῆς ἀγίας».²¹⁸

²¹⁷ Παπατριανταφύλλου-Θεοδορίδη (1999) 202.554-559.

²¹⁸ Σωτηρούδης (1996) 280.7-11.

Βραχυγραφίες

ΕΒΕ = Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Αθήνα.

ΕΠΕ = (επιμέλεια) Π. Κ. Χρήστου, *Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας. Πατερικά Εκδόσεις «Γρηγόριος ο Παλαμάς»*, Θεσσαλονίκη 1972 κ.εξ.

ΘΗΕ = *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία* 12 τόμοι, Αθήνα 1962-1968.

ΜΟΧΕ = *Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια* 12 τόμοι, Αθήνα 2010-2015.

ΒΒΓΓ = *Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata*.

ΟCΑ = *Orientalia Christiana Analecta*, Roma 1935 ss.

ΟCΡ = *Orientalia Christiana Periodica*.

ΡΓ = (επιμέλεια) J.-P. Migne, *Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca* 161 τόμοι, Paris 1857-1866.

Βιβλιογραφία

Ελληνόφωνη

Αγαθάγγελος, (Επισκ. Φαναρίου, επιμ.) (2012)¹⁹, *Μικρόν Ευχολόγιον ή Αγιασματάριον*. Αποστολική Διακονία: Αθήνα.

Αγουρίδης, Σ. (1985)⁴, *Ιστορία των χρόνων της Καινής Διαθήκης*. Πουρναράς: Θεσσαλονίκη.

Αγουρίδης, Σ. (1991), *Εισαγωγή εις την Καινήν Διαθήκην*. Γρηγόρης: Αθήνα.

Αγουρίδης, Σ. (2000), *Ματθαίος ο Ευαγγελιστής. Διδάσκαλος της αρχικής και της σημερινής Εκκλησίας*. Άρτος Ζωής: Αθήνα.

Αγουρίδης, Σ. (2004), *Η Αποκάλυψη του Ιωάννη. Εισαγωγικά, Ερμηνεία, Παραρτήματα επί ειδικών θεμάτων*, Ερμηνεία Καινής Διαθήκης 18. Πουρναράς: Θεσσαλονίκη.

Αδελφότης Θεολόγων «Ο Σωτήρ» (επιμ.) (1995-2007), *Η Παλαιά Διαθήκη. Κείμενον, Σύντομος ερμηνεία, Εκτενείς σχολιασμοί, Πατερικά γνώμαι, Πρακτικά διδάγματα*, 20 τόμ. Αδελφότης Θεολόγων «Ο Σωτήρ»: Αθήνα.

Αλιβιζάτου, Α. Σ. (1949)², *Οι Ιεροί Κανόνες και οι εκκλησιαστικοί νόμοι*, Βιβλιοθήκη Αποστολικής Διακονίας 19. Αποστολική Διακονία Εκκλησίας της Ελλάδος: Αθήνα.

Αμυραλής, Γ. Ν. (επιμ.) (2008), *Σύγχρονες ποιμαντικές διαστάσεις του ενοριακού έργου*. Πρακτικά Β' Ιερατικού Συνεδρίου Εφημερίων, Τήνος 18-20 Σεπτεμβρίου 2007. Ιερά Μητρόπολις Σύρου – Τήνου: Ερμούπολις.

Αντουράκη, Γ. Β. (2003), *Χριστιανική Αρχαιολογία και Επιγραφική*, τόμ. Β': *Ζωγραφική Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή*. Ιδιωτική έκδοση: Αθήνα.

Αποστολική Διακονία (επιμ.) (1994)³, *Αρχιερατικών*. Αποστολική Διακονία: Αθήνα.

Αυγουστίδης, Α. (Πρωτ.) (2015), *Συντροφεύοντας τον άνθρωπο που νοσεί. Εισαγωγή στην ποιμαντική της υγείας*. Αρμός: Αθήνα.

Αυγουστίδης, Α. (Πρωτ.) (2017), *Ανθρώπου απαζίωση. Σχόλιο στην Ποιμαντική του ήθους*. Επιστροφή: Αθήνα.

Βασιλειάδης, Ν. Π. (2004)⁹, Παλαιά Διαθήκη, τόμ. 1: Γένεσις. Αδελφότης Θεολόγων «Ο Σωτήρ»: Αθήνα.

Βασιλειάδης, Π. (2007), *Ερμηνεία των Ευαγγελίων. Θεολογικές και ιστορικο-φιλολογικές προϋποθέσεις καθώς και ερμηνευτικές προσεγγίσεις στα τέσσερα Ευαγγέλια*. Πουρναράς: Θεσσαλονίκη.

Βασιλειάδης, Ν. Π. (2013)³, *Αποκάλυψις του Ιωάννου. Ερμηνεία, σχολιασμοί, πατερικές γνώμες, διδάγματα*. Αδελφότης Θεολόγων «Ο Σωτήρ»: Αθήνα.

Βαρβούνης, Μ. Γ. (2010), *Η Βασιλική της Γεννήσεως στη Βηθλεέμ και το Άγιο Σπήλαιο*. Αδελφοί Κυριακίδη: Θεσσαλονίκη.

Βέλλας, Β. Μ. (1996)³, *Εβραϊκή Αρχαιολογία*. Αποστολική Διακονία: Αθήνα.

Βέλλας, Β. Μ. (2008), *Θρησκευτικά προσωπικότητες της Παλαιάς Διαθήκης*. Έννοια: Αθήνα.

- Βέλλας, Β. Μ. (2010)⁴, *Εκλεκτοί Ψαλμοί. Εισαγωγή, Κείμενον, Ερμηνεία*. Αποστολική Διακονία: Αθήνα.
- Βούλγαρης, Χ. (1996), *Υπόμνημαν εις την προς Εβραίους επιστολήν*. Σμπίλιας: Αθήνα.
- Βούλγαρης, Χ. Σ. (2014)², *Εισαγωγή εις την Καινήν Διαθήκην*, τόμ. Α': *Προλεγόμενα, Ευαγγέλια, Πράξεις, Επιστολαί Παύλου*. Αποστολική Διακονία: Αθήνα.
- Γαλίτης, Γ. Α. (1990), *Η Χριστολογία του Αποστόλου Πέτρου*. Μέρος Β': *Συστηματικόν*. Ιδιωτική έκδοση: Αθήνα.
- Γιαννακόπουλος, Ι. (Αρχιμ.) (1999)², *Ερμηνεία της Αποκαλύψεως*. Πουρναράς: Θεσσαλονίκη.
- Γιαννακοπούλου, Β. Χ. (2004), *Ποιμαντική κατά την θεολογία και πράξη των αγίων*. Ιδιωτική έκδοση: Αθήνα.
- Γιαννακοπούλου, Β. Χ. (2005), *Συμβουλευτική Ποιμαντική*. Ιδιωτική έκδοση: Αθήνα.
- Γκίκας, Α. (Πρωτ.) (2005)², *Μαθήματα Ποιμαντικής*. Μυγδονία: Θεσσαλονίκη.
- Γλάρος, Α. Β. (2013), *Ο άγιος Νεόφυτος ο Έγκλειστος και η Τυπική Διαθήκη του*. Ηρόδοτος: Αθήνα.
- Γρηγορίου (Ιερομ.) (2009)⁴, *Η Θεία Λειτουργία. Σχόλια*. Δόμος: Άγιον Όρος.
- Δαμαλάς, Ν. Μ. (2010), *Ερμηνεία εις την Καινήν Διαθήκην*. τόμ. Δ': *Το κατά Ιωάννην Ευαγγέλιον*. Πουρναράς: Θεσσαλονίκη.
- Δανιέλου, Ι. (1981), *Αγία Γραφή και Λειτουργία. Η βιβλική θεολογία των μυστηρίων και των εορτών κατά τους Πατέρες της Εκκλησίας*. Κέντρο Βιβλικών Μελετών Άρτος Ζωής: Αθήνα.
- Δεσπότης, Σ. (2007-2008), *Η Αποκάλυψη του Ιωάννη. Το βιβλίο της Προφητείας. Λειτουργική και συγχρονική ερμηνευτική προσέγγιση της Αποκάλυψης του Ιωάννη*, τόμ. Α' και Β'. Άθως: Αθήνα.
- Δεσπότης, Σ. (2019), «Ο “έκκεντημένος” Μεσσίας και η θυσία “ὕπὲρ ἡμῶν”», στο Κ. Ι. Μπελέζος (επιμ.) *Εκκλησία, Θεολογία, Βασιλεία. Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Γεώργιο Π. Πατρώνο*. Σμίλη: Αθήνα, 323-348.
- Δόικου, Δ. (1968)², *Η θυσία κατά τας παραδόσεις της Πεντατεύχου*. Ιδιωτική έκδοση: Θεσσαλονίκη.
- Δόικου, Δ. (1969), *Το βιβλικόν εβραϊκόν Πάσχα*. Ιδιωτική έκδοση: Θεσσαλονίκη.
- Ευθύμιος, (Μητρ. Αχελώου, επιμ.) (2007), *Το ενοριακό ποιμαντικό έργο στη σύγχρονη κοινωνία. Εγχειρίδιο οργάνωσης και δράσης*, Ποιμαντική Βιβλιοθήκη 13. Κλάδος Εκδόσεων της Επικοινωνιακής και Μορφωτικής Υπηρεσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος: Αθήνα.
- Ζερβός, Σ. (Ιερομ., επιμ.) (1862)², *Ευχολόγιον το Μέγα*. Φοινίξ: Βενετία (επανέκδοση Ασθήρ: Αθήνα 1992)⁴.
- Ζίας, Ν. (1999)⁵, «Η εικόνα της Γεννήσεως – “Δεϋτε ἴδωμεν πιστοί ...”», στο Κ. Κυριακίδης (επιμ.), *Συλλογικός Τόμος*. Χριστούγεννα. Ακρίτας: Αθήνα, 187-207.
- Θεοδώρου, Ε. (1988), *Μαθήματα Λειτουργικής*. Ιδιωτική έκδοση: Αθήνα.
- Ιερά Μητρόπολις Μόρφου και Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπεζής Κύπρου (επιμ.) (2000), *Ιερά Μητρόπολις Μόρφου. 2000 χρόνια Τέχνης και Αγιότητας*. Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπεζής Κύπρου/Ιερά Μητρόπολις Μόρφου: Λευκωσία.
- Ιερά Μονή και Αρχιεπισκοπή Σινά (επιμ.) (1998), *Τα Νέα Ευρήματα*. Ίδρυμα Όρους Σινά: Αθήνα.
- Ιερά Μονή Σίμωνος Πέτρας (επιμ.) (2002)², *Ευχολόγιον Α' : Αγιασματάριον περιέχον τας ακολουθίας του Μικρού Αγιασμού, του Ευχελαίου ως και διαφόρους περιστατικὰς ευχάς*. Ιερά Μονή Σίμωνος Πέτρας: Άγιο Όρος.
- Ιερά Μονή Σταυροβουνίου (επιμ.) (1988), *Η Ιερά Μονή Σταυροβουνίου. Ιστορία, αρχιτεκτονική, κειμήλια*. Ιερά Μονή Σταυροβουνίου: Λευκωσία.
- Ιερά Μονή Σταυροβουνίου (επιμ.) (2001), *Ακολουθία του οσίου και θεοφόρου πατρός ημών Αθανασίου του Πεντασχοινίτου μετά Παρακλητικού Κανόνος και Χαιρετιστηρίων Οίκων. Εν οίς προσετέθη και ο ανέκδοτος Βίος του οσίου Αθανασίου συγγραφείς υπό του οσίου Αναστασίου του Σιναΐτου του Κυπρίου*. Ιερά Μητρόπολις Κιτίου: Λάρνακα.
- Ιωαννίδης, Γ. Α. (Αρχιμ.) (2004), «Ο κυπριακός λειτουργικός κώδικας της Βιβλιοθήκης της Ιεράς Μονής Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου (Πάτμος) 647», *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου* 6, 509-540.
- Ιωαννίδης, Γ. Α. (Αρχιμ., επιμ.) (2015), *Βίος του Αγίου και θαυματουργού Σπυρίδωνος επισκόπου Τριμυθούντος*. Ιερά Μητρόπολις Τριμυθούντος: Λευκωσία.

- Ιωαννίδης, Γ. Α. (Αρχιμ.) (υπό έκδοση α), «Χειρόγραφα της Επισκοπής Λευκάρων», *Πρακτικά Α' Επιστημονικού Συνεδρίου. «Ιερά Μητρόπολις Τριμυθούντος: Εκκλησιαστική ιστορία και παράδοσις»*, Μοσφιλωτή, 19-20 Απριλίου 2017. Ιερά Μητρόπολις Τριμυθούντος: Λευκωσία.
- Ιωαννίδης, Γ. Α. (Αρχιμ.) (υπό έκδοση β), «Ένα άγνωστο κυπριακό ευχολόγιο», *Δεύτερο Ετήσιο Συνέδριο Βυζαντινών και Μεσαιωνικών Σπουδών. Πολυδύναμο Δημοτικό Κέντρο Λευκωσίας*, 12-14 Ιανουαρίου 2018.
- Καϊμάκη, Δ. (2010), *Σύντομο υπόμνημα στους Ψαλμούς*. Ψυχογιός: Αθήνα.
- Κάκκουρας, Γ. Α. (2010), «Μαρτυρίες του Αγίου Νεοφύτου για Κυπρίου Αγίου», *Ιερά Μονή Αγίου Νεοφύτου (επιμ.), Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Άγιος Νεόφυτος ο Έγκλειστος. Ιστορία, Θεολογία, Πολιτισμός. 22-26 Απριλίου 2009*. Εγκλειστριώτικα Ανάλεκτα 1, Ιερά Βασιλική και Σταυροπηγιακή Μονή Αγίου Νεοφύτου: Πάφος, 468-469.
- Καλαϊτζίδης, Π. Α. (2004), *Το υπ' αριθμ. 662 χειρόγραφο – ευχολόγιο της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος*, ΡΙΟ, Excerpta ex Dissertatione ad Doctoratum. Ιδιωτική έκδοση: Roma.
- Καλαϊτζίδης, Π. Α. (2013), «Τρία χφφ. «Πατριαρχικά» ευχολόγια: *Paris, Coislin 213, Grottaferrata Γ. β. Ι, Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος 662*. Ιστορικοκριτική προσέγγιση» στο Π. Ι. Σκαλτσής, *Γηθόσνον Σέβασμα*, τόμ. Α', 827-994.
- Καλλιακμάνης, Β. Ι. (Πρωτ.) (2013), *Ποιμαντική και Εκκλησιολογία*. Μυγδονία: Θεσσαλονίκη.
- Καλλίνικος, Κ. (Πρωτ.) (1969)⁴, *Ο Χριστιανικός νάος και τα τελούμενα εν αυτώ*. Γρηγόρη: Αθήνα.
- Καλοκύρης, Κ. (1998), *Η ζωγραφική της Ορθοδοξίας. Ιστορική, αισθητική και δογματική ερμηνεία βυζαντινής ζωγραφικής*. Πουρναράς: Θεσσαλονίκη.
- Καραβιδόπουλος, Ι. Δ. (1988), *Το κατά Μάρκον Ευαγγέλιο*, Ερμηνεία Καινής Διαθήκης 2. Πουρναράς: Θεσσαλονίκη.
- Καραβιδόπουλος, Ι. Δ. (2016), *Εισαγωγή στην Καινή Διαθήκη*. Ostracon: Θεσσαλονίκη.
- Καραγιάννης, Χ. Γ. (2013), *Αρχαιολογία και Θεσμολογία του βιβλικού Ισραήλ*. Έννοια: Αθήνα.
- Καρανικόλα, Π. Κ. (1970), *Κλείς των Ιερών Κανόνων της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας*. «Αστήρ»: Αθήνα.
- Κάρτσωνας, Γ. (Ιερομ., επιμ.) (2007)², *Τεύχος Ιερών περιέχον πλήρεις τας πανηγυρικές Ακολουθίας του Αγίου ενδόξου μεγαλομάρτυρος Γεωργίου του Τροπαιοφόρου, ήτοι της κγ' Απριλίου και της γ' Νοεμβρίου καθ' ήν τελείται η ανακομιδή του σепτού αυτού λειψάνου*. Αδελφότης Καρτσωναίων. Καλύβη Αγίου Γεωργίου του Τροπαιοφόρου. Ιερά Σκήτη Αγίας Άννης/Μυγδονία: Άγιον Όρος.
- Κατσαρός, Β. Κ. (1998), «Βίβλος τῶν Κατηχήσεων», στο *Ιερά Βασιλική και Σταυροπηγιακή Μονή Αγίου Νεοφύτου (επιμ.), Αγίου Νεοφύτου του Έγκλείστου: Συγγράμματα Β'*. Πάφος: Ιερά Βασιλική και Σταυροπηγιακή Μονή Αγίου Νεοφύτου, 340-343
- Καυσοκαλυβίτης, Π. (Μοναχ.) (2011)², «*Διαβάζοντας*» την *Εικόνα των Χριστουγέννων*. *Συμβολισμός και θεολογική ερμηνεία. Άγιον Όρος: Μυσταγωγία στο άγιο Δωδεκαήμερο*. (Εικονογραφικά 1), Ιερά Καλύβη Αγίου Ακακίου Καυσοκαλυβίων/Επτάλοφος: Άγιο Όρος.
- Καψάνης, Γ. (Αρχιμ.) (2003), *Η Ποιμαντική Διακονία κατά τους ιερούς κανόνες*. Άθως: Αθήνα.
- Κεσελόπουλος, Γ. (2018), *Η Πρόθεση. Μελέτη Λειτουργική, Ιστορική – Θεολογική (8ος – 15ος αιώνας)*. Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου: Λευκωσία.
- Κληρίδης, Ν. (1951), «Προλεγόμενα και κείμενον της ακολουθίας του Αγίου ενδόξου μεγαλομάρτυρος Μάμαντος του θαυματουργού», *Κυπριακά Σπουδαί* 15, 136-137.
- Κόντογλου, Φ. (2000)⁴, *Έκφρασις της Ορθοδόξου Εικονογραφίας*, τόμ. Α': Τεχνολογικόν και Εικονογραφικόν. Παπαδημητρίου: Αθήνα.
- Κορναράκης, Ι. Κ. (1972), *Ποιμαντική μετά στοιχείων Ποιμαντικής Ψυχολογίας*. Γενική Διεύθυνσις Εκκλησιαστικής Παιδείας: Αθήνα.
- Κορναράκης, Ι. Κ. (1993), *Εγχειρίδιον Ποιμαντικής Ψυχολογίας*. Αδελφοί Κυριακίδη: Θεσσαλονίκη.
- Κούρρης, Χ. Ε. (Πρωτ.) (2000), «Άγιος Μάμας ο μεγάλος άγιος της Μόρφου», στο *Ιερά Μητρόπολις Μόρφου και*

- Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπεζίης Κύπρου (επιμ.), Ιερά Μητρόπολις Μόρφου. 2000 χρόνια Τέχνης και Αγιότητας. Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπεζίης Κύπρου/Ιερά Μητρόπολις Μόρφου: Λευκωσία, 229-239.*
- Κούτσας, Σ. (Αρχιμ.) (1991)³, *Η Νηστεία της Εκκλησίας. Γιατί, τότε και πώς νηστεύουμε*. Αποστολική Διακονία: Αθήνα.
- Κυρκώτης, Α. (Μητρ. Κυρήνης) (2014), *Ο Άγιος Μεγαλομάρτυς Γεώργιος ο Τροπαιοφόρος. Μετ' Ακαθίστου Ύμνου ποιηθέντος υπό του Δρος Χαραλάμπους Μπούσια Μεγάλου Ύμνογράφου της των Αλεξανδρέων Εκκλησίας*. Ιερά Μητρόπολις Κυρήνης: Αθήνα.
- Κωνσταντινίδη, Χ. (2008), *Ο Μελισμός. Οι συλλειτουργούντες ιεράρχες και οι άγγελοι-διάκονοι μπροστά στην Αγία Τράπεζα με τα Τιμία Δώρα ή τον ευχαριστιακό Χριστό*, Βυζαντινά Μνημεία 14. Αδελφοί Κυριακίδη: Θεσσαλονίκη.
- Κωνσταντινίδης, Κ. Ν. (1985), «Δύο χειρόγραφα Καϊμακλίου Κύπρου (με τέσσερις πίνακες)», *Δωδώνη* 14.1, 139-150.
- Κωνσταντινίδης, Κ. Ν. και Σάββας, Δ. Ξ. (1994)², *Η Εκκλησία του Τιμίου Σταυρού στα Λεύκαρα*. Ιερός Ναός Τιμίου Σταυρού Λευκάρων: Λευκωσία.
- Κωνσταντινίδης, Κ. Ν. (υπό έκδοση), «Ο Βίος του Αγίου Σπυρίδωνος Τριμιθούντος: Οι Πηγές», στο *Ιερά Μητρόπολις Τριμιθούντος (επιμ.), Πρακτικά Α΄ Επιστημονικού Συνεδρίου. «Ιερά Μητρόπολις Τριμιθούντος: Εκκλησιαστική ιστορία και παράδοσις»*. Μοσφιλωτή, 19-20 Απριλίου 2017. Ιερά Μητρόπολις Τριμιθούντος: Λευκωσία.
- Λαζάρου, Π. (επιμ.) (2018), *Άγιος Μάμας. Ο Πολιούχος της Μητροπόλεως Μόρφου. Αρχαίος Βίος – Μετάφραση, Παρακλητικός Κανόν και Χαιρετιστήριοι Οίκοι*. Θεομόρφου: Λευκωσία.
- Λάμπρου, Γ. Κ. (2014), *Κεφάλαια από την ιστορία και την κοινωνία της Αθηαίνου*. ΙΔΕΑ Εκδόσεις-Διαδίκτυο: Αθήνα.
- Λάππα-Ζίζηκα, Ε. και Ρίζου-Κουρουπού, Μ. (1991), *Κατάλογος ελληνικών χειρογράφων του Μουσείου Μπενάκη (10ος-16ος αι.)*. Μουσείο Μπενάκη: Αθήνα.
- Μαραβά-Χατζηνικολάου, Α. (1995)², *Ο Άγιος Μάμας*. Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών: Αθήνα.
- Ματάλα, Α-Λ. (2008), *Ανθρωπολογία της διατροφής*. Παπαζήσης: Αθήνα.
- Ματάλα, Α-Λ. (2015), *Διατροφή και πολιτισμός. Βιοπολιτισμικές προσεγγίσεις της επιλογής τροφής*. Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα: Αθήνα.
- Μαυρόπουλος, Δ. (2017), *Σχόλια στο κατά Ιωάννην Ευαγγέλιο*. Δόμος: Αθήνα.
- Μαυρόπουλος, Δ. (2020), *Σχόλια στην Αποκάλυψη του Ιωάννη*. Δόμος: Αθήνα.
- Μεταλληνός, Γ. Δ. (Πρωτ.) (2007), «Κριτική θεώρηση των περί Αγίου Σπυρίδωνος ιστορικών ειδήσεων», στο *Ιερά Μητρόπολις Κερκύρας, Παξών και Διαποντίων Νήσων (επιμ.) Άγιος Σπυρίδων. Ο Ναός και η λατρεία του στην Κέρκυρα. Ιερά Μητρόπολις Κερκύρας, Παξών και Διαποντίων Νήσων/Τοπίο: Κέρκυρα, 23-30.*
- Μουζάκης, Σ. Α. (επιμ.) (2001), *Ευχές και Εξορκισμοί Αγίου Μάμα από παλιό Χιώτικο χειρόγραφο*. Κώστα Σπανού: Αθήνα.
- Μπιλάλης Ανατολικιώτης, Δ. (επιμ.) (2014), *Ευχολόγιον το Μέγα της Ορθοδόξου Εκκλησίας περιέχον τας των επτά μυστηρίων ιεροτελεστίας, τας των χειροτονιών τάξεις, την των εγκαινίων του ναού ακολουθίαν, τας τε άλλας ιεροπραξίας και ευχάς, και τα αποστολοευαγγέλια των επισημοτέρων εορτών. Νεωστί μετά πολλής επιμελείας διορθωθέν εξ αρχαίων εκδόσεων και χειρογράφων μετά τινων αναγκαίων προσθηκών*. Παπαδημητρίου: Αθήνα.
- Μπρατσιώτης, Π. Ι. (1963), «Αμνός», *ΘΗΕ* 2, 376-377.
- Νεκτάριος, (Άγιος, Μητρ. Πενταπόλεως) (1898), *Μαθήματα Ποιμαντικής*. Τυπογραφείο Καλαράκη: Αθήνα [επανέκδοση 1974, Ρηγόπουλος: Θεσσαλονίκη· επανέκδοση 2010, Νεκτάριος Παναγόπουλος: Αθήνα].
- Ευγγόπουλος, Α. (2003), *Μελετήματα Χριστιανικής Εικονογραφίας*. Πουρναράς: Θεσσαλονίκη.
- Οικονόμου, Η. Β. (1989), *Παραδόσεις αρχαιολογίας της Παλαιστίνης και βιβλικής Θεσμολογίας*. Ιδιωτική έκδοση: Αθήνα.

- Παναγόπουλος, Ι. (1995), *Εισαγωγή στην Καινή Διαθήκη*. Ιδιωτική έκδοση: Αθήνα.
- Παπαδάκης, Χ. Ι. (Αρχιμ.) (2003), *Αγίου Μεγαλομάρτυρος Γεωργίου του Τροπαιοφόρου: Υμνογραφικά και Εγκωμιαστικά επί τη συμπληρώσει 1700 ετών από της μαρτυρικής τελειώσεως αυτού 303-2003 μ.Χ.*. Ιερά Μητρόπολις Λεμεσού/Επτάλοφος: Αθήνα.
- Παπαδοπούλου, Ν. Μ. (2000), *Υπόμνημα εις το βιβλίον του Μιχαίου. Εισαγωγή, Κείμενον, Ερμηνεία*. Ιδιωτική έκδοση: Αθήνα.
- Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Α. (1963 ανατυπ.), *Ιεροσολυμιτική Βιβλιοθήκη, ήτοι κατάλογος των εν ταις βιβλιοθήκαις του αγιωτάτου αποστολικού τε και καθολικού ορθοδόξου πατριαρχικού θρόνου των Ιεροσολύμων και πάσης Παλαιστίνης αποκειμένων ελληνικών κωδίκων*, τόμ. Α'-Ε'. Culture et civilisation: Bruxelles.
- Παπαδόπουλος, Ν. Π. (Πρωτ., επιμ.) (1927), *Ευχολόγιον το Μέγα, αναθεωρηθέν και διά παντοίων σημειώσεων και νέων ευχών πλουτισθέν*. Μιχαήλ Ι. Σαλιβέρος: Αθήνα.
- Παπαρνάκης, Α. Γ. (2012), *Προφήτες και λατρεία. Η κριτική της λατρείας του αρχαίου Ισραήλ στο προφητικό κήρυγμα*. Γράφημα: Θεσσαλονίκη.
- Παπατριανταφύλλου-Θεοδωρίδη, Ν. (επιμ.) (1999), *Αγίου Νεοφύτου του Εγκλείστου*, τόμ. Γ': *Πανηγυρική Α', Λόγοι 1-15*. Ιερά Βασιλική και Σταυροπηγιακή Μονή Αγίου Νεοφύτου: Πάφος.
- Πατρώνος, Γ. Π. (1997)², *Η ιστορική πορεία του Ιησού από τη φάτνη ως τον κενό τάφο*. Δόμος: Αθήνα.
- Προσφυγικό Σωματείο «Άγιος Σπυρίδωνας» Τρεμετουσιάς (επιμ.) (2009), *Η Τρεμετουσιά (Τριμυθούντα) και ο Άγιος Σπυρίδωνας. Ιστορία, Παράδοση, Πολιτισμός*. Προσφυγικό Σωματείο «Άγιος Σπυρίδωνας» Τρεμετουσιάς: Λάρνακα.
- Σάκκος, Σ. Ν. (2008), *Ερμηνεία στο κατά Λουκάν Ευαγγέλιο*, τόμ. Α': Κεφάλαια 1-8. Χριστιανική Ελπίς: Θεσσαλονίκη.
- Σάκκος, Σ. Ν. (2010), *Ερμηνεία στο κατά Λουκάν Ευαγγέλιο*, τόμ. Β': Κεφάλαια 9-16. Χριστιανική Ελπίς: Θεσσαλονίκη.
- Σαρηγιάννης, Χ. Γ. (Μητρ. Μόρφου) (1990), *Συνοπτική ιστορία της εποχής της Παλαιάς Διαθήκης*. Προς το Φως: Ευρύχου.
- Σελανίκης, Β. Μ. (2010), *Οι απεικονίσεις του Προσώπου του Χριστού στην Βυζαντινή Τέχνη από τις απαρχές έως τον 7ο αιώνα (692)*, Θεσσαλονίκη 2010 (Μεταπτυχιακή Εργασία στο Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας, Θεολογική Σχολή Α.Π.Θ. Ανάκτηση από: <http://ikee.lib.auth.gr/record/126901?ln=el>).
- Σιώτης, Μ. (1963), «Αμνός», ΘΗΕ 2, 377-379.
- Σκαλτσής, Π. Ι. (2013), *Γηθόσυνον Σέβασμα. Αντίδωρον τιμής και μνήμης εις τον μακαριστόν καθηγητήν της Λειτουργικής Ιωάννην Μ. Φουντούλην († 2007)*, τόμ. Α'-Β'. Αδελφοί Κυριακίδη: Θεσσαλονίκη
- Σκιαδαρέσης, Ι. (Πρωτ.) (2007)², *Λειτουργικές σκηνές και Ύμνοι στην Αποκάλυψη του Ιωάννη*, Βιβλική Βιβλιοθήκη 14. Πουρναράς: Θεσσαλονίκη.
- Σκιαδαρέσης, Ι. (Πρωτ.) (2011), *Αποκαλύψεως Εξηγητικόν. Ερμηνευτικά και θεολογικά μελετήματα στην Αποκάλυψη του Ιωάννη*. Σφακιανάκης: Θεσσαλονίκη.
- Σκλάβου-Μαυροειδή, Μ. (1998), «Βυζαντινή παράσταση Καλού Ποιμένου», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 20, 81-86.
- Σκλήρης, Δ. (Πρεσβ.) (2006), «Εικόνα της Γεννήσεως», *Συλλογικός Τόμος. Ο Εορτασμός των Χριστουγέννων*. Ακρίτας: Αθήνα, 113-123.
- Schmemmann, A. (Πρωτ.) (1981), *Μεγάλη Σαρακοστή. Πορεία προς το Πάσχα*. Ακρίτας: Αθήνα.
- Σταυρόπουλος, Α. Μ. (2012), *Ορθόδοξη Συμβουλευτική Ποιμαντική*. Αρμός: Αθήνα.
- Σταυρόπουλος, Α. Μ. (2013), *Προκλήσεις της Ποιμαντικής σήμερα*. Αρμός: Αθήνα.
- Σταυρόπουλος, Χ. Γ. (Αρχιμ.) (2006), *Η Θεία Ευχαριστία κέντρον της Ποιμαντικής Διακονίας*. Αθως: Αθήνα.
- Στεφανής, Ι. Ε. (1998), «Τυπική Διαθήκη», στο Ιερά Βασιλική και Σταυροπηγιακή Μονή Αγίου Νεοφύτου

- (επιμ.), *Αγίου Νεοφύτου του Εγκλείστου: Συγγράμματα Β΄*, Ιερά Βασιλική και Σταυροπηγιακή Μονή Αγίου Νεοφύτου: Πάφος, 1-69.
- Στουφή-Πουλημένου, Ι. (2013)², *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία και Τέχνη*. Παρρησία: Αθήνα.
- Σχίζας, Θ. Ε. (1994-2010), *Κύπρια Μηναία ήτοι ακολουθία ψαλλόμενα εν Κύπρω*, τόμ. Α΄-ΙΑ΄. Ιερά Αρχιεπισκοπή Κύπρου: Λευκωσία.
- Σωτηρούδης, Π. (1996), *Αγίου Νεοφύτου του Εγκλείστου Συγγράμματα*, τόμος Α΄: Πεντηκοντακέφαλον. Ιερά Βασιλική και Σταυροπηγιακή Μονή Αγίου Νεοφύτου: Πάφος.
- Τερλιμπάκου, Ζ. «Αμνός», *ΜΟΧΕ 2*, 280-281.
- Τομάσοβιτς, Μ. (1990), *Ο Μελχισεδέκ και το μυστήριο της ιερωσύνης του Ιησού Χριστού*. Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου: Λευκωσία.
- Τρακατέλλης, Δ. (Επίσκ. Βρεσθένης) (1983), *Εξουσία και Πάθος. Χριστολογικές απόψεις του κατά Μάρκον Ευαγγελίου*. Δόμος: Αθήνα.
- Τρεμπέλας, Π. Ν. (1993)², *Αρχαί και χαρακτήρ της χριστιανικής λατρείας (Συμβολαί εις την ιστορίαν της χριστιανικής λατρείας*. Αδελφότης Θεολόγων «Ο Σωτήρ»: Αθήνα.
- Τρεμπέλας, Π. Ν. (2007)⁶, *Παλαιά Διαθήκη*, τόμ. 10: *Ψαλμοί*. Αθήνα: Αδελφότης Θεολόγων «Ο Σωτήρ»: Αθήνα.
- Τριανταφυλλόπουλος, Δ. Δ. (2015), «Άγιος Σπυρίδων: Τριμυθούς – Βασιλεύουσα – Κέρκυρα. Οι τρεις σταθμοί του βίου του και συναφή αρχαιολογικά ζητήματα», στο Θ. Ξ. Γιάγκου και Χ. Νάσσης (Πρωτ.) (επιμ.), *Κυπριακή Αγιολογία. Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου*, Αγία Νάπα – Παραλίμνι, 9-12 Φεβρουαρίου 2012. Ιερά Μητρόπολις Κωνσταντίας – Αμμοχώστου / Πολιτιστική Ακαδημία «Άγιος Επιφάνιος», 457–476.
- Τριβυζαδάκη, Α. «Αμνός Εικονογραφία», *ΜΟΧΕ 2*, 282-283.
- Τσικνόπουλος, Ι. Π. (2001), *Κυπριακά Τυπικά*, Πηγές και Μελέτες της Κυπριακής Ιστορίας 37. Κέντρο Επιστημονικών Μελετών: Λευκωσία.
- Τσιλιπάκου, Α.Δ. και Χατζηχριστοδούλου, Χ. Α. (επιμ.) (2013), *Η τιμή του Αγίου Μάμαντος στη Μεσόγειο: ένας Ακρίτας Άγιος ταξιδεύει. The Veneration of Saint Mamas in the Mediterranean: A Traveller, Border Defender Saint*. Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού: Θεσσαλονίκη.
- Τσουλκανάκης, Δ. Κ. (2018), *Άγιοι Τόποι. Η βυζαντινή Παλαιστίνη (4ος-7ος αιώνες)*. Αδελφοί Κυριακίδη: Θεσσαλονίκη.
- Φειδάς, Β. Ι. (1992), *Εκκλησιαστική Ιστορία Α΄*. Ιδιωτική έκδοση: Αθήνα.
- Φίλιας, Γ. Ν. (2006), *Λειτουργική Α΄*. Γρηγόρης: Αθήνα.
- Φίλιας, Γ. Ν. (2013), «Ο μόσχος ό άμωμος, ό μη δεχόμενος άμαρτίας ζυγόν και τυθείς δι΄ ήμᾶς έκών» (Συμβολή στην ευχαριστιακή Θεολογία), στο Π. Ι. Σκαλτσής, *Γηθόσνον Σέβασμα*, τόμ. Β΄, 2001- 2033.
- Φίλιας, Γ. Ν. (2016), *Λειτουργική*, τόμ. Β΄: *Η Θεία Ευχαριστία (μέχρι τον 15ο αι.)*. Γρηγόρη: Αθήνα.
- Φιλοθέου, Γ. (2010), «Η Εκκλησία της Παναγίας της Γαλόκτιστης στον Πύργο Τηλλυρίας», στο Σ. Περδίκης (επιμ.), *Πρακτικά Συνεδρίου: «Τηλλυρία, μνήμες, ιστορία και αρχαιολογία»*. Μουσείο Ιεράς Μονής Κύκκου: Λευκωσία, 97-120.
- Χαραλάμπους, Κ. (Οικ.) (2015), *Γαλάτα: εκκλησιαστική και ιστορική καταγραφή*. Ιδιωτική έκδοση: Γαλάτα.
- Χατζηχριστοδούλου, Χ. (2010), *Ο Καθεδρικός ναός του Αγίου Μάμαντος στη Μόρφου*. Λευκωσία: Ιερά Μητρόπολη Μόρφου.
- Χατζηχριστοδούλου, Χ. (2012), «Όρκίζω ήμᾶς κάκιστα θηρία». Φορητές εικόνες του αγίου Τρύφωνος επί αρχιεπισκόπου Κύπρου Κυπριανού (1810-1821)» στο Π. Αγάθωνος. (Πρωτ., επιμ.) *Πρακτικά Ιστορικού-Επιστημονικού Συνεδρίου, Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός. Ο μάρτυρας της πίστεως και της πατρίδος*. Ιερά Βασιλική και Σταυροπηγιακή Μονή Μαχαιρά: Λευκωσία, 373-408.
- Χατζηχριστοδούλου, Χ. (2019), «Θαύματα και Παραδόσεις», στο Ιερός Ναός αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης

(επιμ.), *Ο Ναός των αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης στην Τόχνη*. Ιερός Ναός αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης Τόχνης: Τόχνη, 70-73.

Χρυσστόμου, Γ. (Αρχιμ.) και Ε. Βλαχοπούλου (2012), «... ἄμφια χάριν ἔχουσι θεῖαν ...». *Τα Ἄμφια της Ἐλληνορθοδόξου Ἐκκλησίας*. Στρατηγικές εκδόσεις: Αθήνα.

Ψαλτάκης, Γ. Γ. και Τρεμπέλας, Π. Ν. (2002)², *Παλαιά Διαθήκη*, τόμ. 16: *Ἡσαΐας*. Αδελφότης Θεολόγων «Ο Σωτήρ»: Αθήνα.

Ψαλτάκης Γ. Γ. (2002)², *Παλαιά Διαθήκη*, τόμ. 19: *Ἰεζεκιήλ*. Αδελφότης Θεολόγων «Ο Σωτήρ»: Αθήνα.

Ψαλτάκης, Γ. Γ. (2003)⁶, *Παλαιά Διαθήκη*, τόμ. 2: *Ἐξοδος – Λευϊτικόν*. Αδελφότης Θεολόγων «Ο Σωτήρ»: Αθήνα.

Ξενόγλωσση

Arranz, M. (1996), *L'eucologio costantinopolitano agli inizi del secolo XI. Hagiasmatarion & Archieratikon (Rituale & Pontificale) con l'aggiunta del Leiturgikon (Messale)*. Pontificia Università Gregoriana: Roma.

Bradshaw, P. F. (2000), "The Origins of Easter", in Johnson, M. E. (ed.) *Between Memory and Hope. Readings on the Liturgical Year*. A Pueblo Book, Liturgical Press: Collegeville, 111-124.

Bradshaw, P. F. and Johnson, M. E. (2011), *The Origins of Feasts, Fasts and Seasons in Early Christianity*. (Alcuin Club Collections 86) A Pueblo Book. The Liturgical Press: London.

Buchinger, H. (2014), "The Easter Cycle in Late Antique Cappadocia. Revisiting some well-known Witnesses", *BBGG III s.*, 11, 52-54.

Cantalamessa, R. (1978), *La Pasqua nella Chiesa antica*. Società Editrice Internazionale: Torino.

Christodoulou, G. (2009), *Le Livre des Catéchèses de saint Néophyte le Reclus: Texte et commentaire historique*, (Μελέται και Υπομνήματα 7). Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Γ': Λευκωσία.

Constantinides, C. N. and Browning, R. (1993), *Dated Greek Manuscripts from Cyprus to the Year 1570*, *Dumbarton Oaks Studies 30/Texts and Studies of the History of Cyprus 18*. Dumbarton Oaks Research Library and Collection/Cyprus Research Centre: Washington D.C. / Nicosia.

Daniélou, J. (2013), *Jean-Baptiste: témoin de l'agneau*. Bibliothèque du Cerf: Paris.

Dmitrievskij, A. (1901), *Opisanie liturgiceskih rukopisej hranjascihsja v bibliotekah pravoslavnago Vostoka, II: Ευχολόγια*. Georg Olms Verlagsbuchhandlung: Kiev. (Ανατύπωση Hildesheim 1965).

de Meester, P. (1930), *Liturgia bizantina. Studi di rito bizantino alla luce della teologia, del diritto ecclesiastico, della storia, dell'arte e dell'archeologia. II.6: Rituale-benedizionale bizantino*. Leonina: Roma.

de Vaux, R. (1991)³, *Le Istituzioni dell'Antico Testamento*. Marietti: Genova (επανεκδόση).

di Sante, C. (1991)², *La preghiera di Israele. Alle origini della liturgia cristiana*, *Radici 6*. Marietti: Genova, 160-170.

Ferguson, E. (2009), *Baptism in the Early Church. History, Theology, and Liturgy in the First Five Centuries*. William B. Eerdmans: Grant Rapids.

Goar, J. (1730)², *Ευχολόγιον sive Rituale Graecorum Complectens Ritus et Ordines Divinae Liturgiae, Officiorum, Sacramentorum, Consecrationum, Benedictionum, Funerum, Orationum, etc. Cuilibet Personae, Statui vel Tempori Congruos, Juxta Usus Orientalis Ecclesiae...* Akademischen Druk: Βενετία (ανατύπωση Graz 1960).

Holl, K (ed.) (1922), *Epiphanius (Ancoratus und Panarion), II: Panarion Haer. 34–64, Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte*. J. C. Hinrichs: Leipzig.

Ioannides, G. A. (2000), *Il manoscritto Barberini greco 390: edizione e commento liturgico*, Pontificio Istituto Orientale, Excerpta ex Dissertatione ad Doctoratum: Roma.

Ioannides, G. A. (2004), "Osservazioni liturgiche sull'eucologio cipriota *Karditsa Korones 8*", *BBGG III s.*, 1, 115–135.

Jacob, A. (1965), "L'euchologe de Porphyre Uspenski. Cod. Leningr. gr. 226 (Xe siècle)", *Le Muséon* 78, 173-214.

Jacob, A. (1972), "Le rite du Καμπανισμός dans les euchologes italo-grecs", *Mélanges liturgiques offerts au R.P.*

- Dom Bernard Botte O.S.B. de l'Abbaye du Mont César a l'occasion du cinquantième anniversaire de son ordination sacerdotale (4 Juin 1972)*. Abbaye du Mont César: Louvain, 223-244.
- Jacob, A. (1980), “Un euchologe du Saint-Sauveur «in Lingua Phari» de Messine. Le Bodleianus Auct. E.5.13”, *Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome* 50, 283-364.
- Jacob, A. (2011), “La prière pour les troupeaux de l'Euchologe Barberini: quelques remarques sur le texte et son histoire”, *OCP* 77, 471-486.
- Joannou, P-P. (1962a), *Discipline générale antique (IIe – IXe s.)*, I.1: Les canons des conciles oecuméniques, (Codificazione Canonica Orientale – Fonti IX) Tipografia Italo-Orientale «S. Nilo»: Roma.
- Joannou, P-P. (1962b), *Discipline générale antique (IVe – IXe s.)*, I.2: *Les canons des Synodes Particuliers*, (Codificazione Canonica Orientale – Fonti IX). Tipografia Italo-Orientale «S. Nilo»: Roma.
- Johnson, M. E. (2007)², *The Rites of Christian Initiation. Their evolution and interpretation*. A Pueblo Book. Liturgical Press: Collegeville.
- Kanavas, Ch. (2014), *L'Eucologio MG 53 (sec. IX) del Monastero di S. Caterina del Sinai*. Pontificio Istituto Orientale: Roma [Ανέκδοτη διδακτορική διατριβή].
- Kovaltchuk, E (2008), «The Encaenia of St Sophia: Animal Sacrifice in a Christian Context», *Scrinium* 4, 158-200.
- Krausmüller, D. (2011), “Making the Most of Mary: The Cult of the Virgin in the Chalkoprateia from Late Antiquity to the Tenth Century”, in Brubaker, L. and Cunningham, M. B. (eds) *The Cult of the Mother of God in Byzantium. Texts and Images*. Ashgate/Routledge: London, 219-245.
- Larin, V. (2010), *The Byzantine Hierarchal Divine Liturgy in Arsenij Suxanov's Proskinitarij. Text, Translation, and Analysis of the Entrance Rites*. OCA 286, Rome.
- Parenti, S. (1994), *L'Eucologio manoscritto Γ.β. IV (X sec.) della Biblioteca di Grottaferrata. Edizione*, Pontificio Istituto Orientale, Excerpta ex Dissertatione ad Doctoratum: Roma.
- Parenti, S et Velkovska, E. (2000), *L'eucologio Barberini gr. 336. Seconda edizione riveduta con traduzione in lingua italiana*, Bibliotheca «Ephemerides Liturgicae», Subsidia 80. C.L.V. – Edizioni Liturgiche: Roma.
- Parenti, S. (2005), “The Liturgical Tradition of the Euchologion «of Arhimedes»”, *BBGG* III s., 2, 69-87.
- Passarelli, G. (1982), *L'Eucologio Cryptense Γ.β. VII (sec. X)*, Ανάλεκτα Βλατάδων 36. Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών: Θεσσαλονίκη.
- Philotheou, G. (2008), “The Church and Tomb of Aghios Athanasios Pentaschoinitis: A Significant Place of Pilgrimage on Cyprus” in E. Hadjityrphonos (ed.) *Δρόμοι της Πίστης στη Μεσαιωνική Μεσόγειο. Ιστορία, Μνημεία, Άνθρωποι, Προσκνηματικές προοπτικές. Διεθνές Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη 7-10/11/2007*, Πρακτικά. Ευρωπαϊκό Κέντρο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων: Θεσσαλονίκη, 227-242 and 493-497.
- Polidori, V. (2009), “L'Eucologio Criptense Γ.β. XV”, *BBGG* III s., 6, 215-239.
- Radle, G. (2014), “When Infants Begin to Toddle: A Liturgical Rite of Passage in the Greco-Arabic Manuscript *Sinai NF/MG 53*”, *BBGG* III s., 11, 159-168.
- Ruggieri, V. (1986), “The Cryptensis Euchology Γ.β. XI”, *OCP* 52, 325-360.
- Taft, R. F. (2000), *A History of the Liturgy of St. John Chrysostom. V: The Precommunion Rites*, OCA 261. Rome.
- Talley, T. J. (1986), *The Origins of the Liturgical Year*. Pueblo Books: New York.
- Thiermeyer, A. A. (1992), *Das Euchologion Ottoboni gr. 434 (Palästina 1174/5)*. Pontificio Istituto Orientale, Excerpta ex Dissertatione ad Doctoratum: Roma.
- Thomas, J and Hero, A. C. (2000), *Byzantine Monastic Foundation Documents. A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments* 4, *Dumbarton Oaks Studies* 35. Dumbarton Oaks Research Library and Collection: Washington D.C.
- Velkovska, E. (1992), “Un Eucologio del Monastero di Grottaferrata. Il Vat. Gr. 2111 (XIII sec. ex.)”, *BBGG* 46, 347-390.

Βιογραφικό σημείωμα

Ο Αρχιμανδρίτης Γρηγόριος Α. Ιωαννίδης είναι Επίκουρος Καθηγητής στη Θεολογική Σχολή Εκκλησίας Κύπρου με γνωστικό αντικείμενο τη Λειτουργική. Είναι επίσης Ακαδημαϊκός Υπεύθυνος του Προπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών Θεολογίας, της Βιβλιοθήκης και του Γραφείου Ποιμαντικής Μέριμνας. Διδάσκει μαθήματα Λειτουργικής στο Προπτυχιακό και στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών. Παράλληλα, διακονεί ως Πρωτοσύγκελλος στην Ιερά Μητρόπολη Τριμυθούτσος. Είναι υπεύθυνος του Γραφείου Εκκλησιαστικής Διακονίας και μέλος της Θρονικής Επιτροπής της Μητρόπολης.

«Οι Αγίομανδρες των Ηλιοφώτων».

Διακρίνεται πέτρινο γαλευτήριον λαξευμένο πάνω σε βράχο και τα αυλάκια που μετέφεραν το γάλα από το ένα γαλευτήριον στο άλλο. (5ος αιώνας μ.Χ.).

Η όλη έκταση της μάνδρας υπολογίζεται γύρω στα δώδεκα περίπου στρέμματα.

Άγιοι Ηλιοφώτοι, Κάτω Μονή. Φωτ.: Κωνσταντίνος Ηρακλέους.

©Κοινοτικό Συμβούλιο Κάτω Μονής. Βλ. Κεφάλαιο 2.